

**SUTRA JE BILO JUČE:
PRILOG DRUŠTVENOJ ISTORIJI ŽENA
U DRUGOJ POLOVINI 20. VEKA U JUGOSLAVIJI**
MARINA BLAGOJEVIĆ HJUSON

Edicija "Milena Pavlović Barili" savremeno stvaralaštvo žena na društvenoj, naučnoj i umetničkoj sceni.

Izdavač: Zavod za ravnopravnost polova

Za izdavača: Vesna Šijački

Recenzija: doc. dr Isidora Jarić, dr Tatjana Đurić Kuzmanović, mr Zorana Antonijević

Lektura i korektura: dr Milan Ajdžanović

Prelom i dizajn korica: mr Darko Vuković

Štampa: Magyar Szó, Novi Sad

Tiraž: 500 primeraka

Novi Sad, 2015.

Sredstva za objavljinje knjige obezbeđena su u budžetu AP Vojvodine

ZAVOD ZA
RAVNOPRAVNOST
POLOVA

**CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад**

316.662-055.2(497.1)"19"

ХЈУСОН Благојевић, Марина

Сутра је било јуче : прилог друштвеној историји жена у другој половини 20. века у Југославији / Марина Хјусон Благојевић. - Нови Сад : Завод за равноправност полова, 2015 (Нови Сад : Magyar Szó). - 250 стр. ; 21 cm

Тираж 500.

ISBN 978-86-86259-20-2

а) Жене - Друштвени положај - Југославија - 20. в.
COBISS.SR-ID 301251847

Marina Blagojević Hjuson

SUTRA JE BILO JUČE:

prilog društvenoj istoriji žena
u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji

Ovu knjigu posvećujem ženama iz moje generacije kako bi mogle bolje da proniknu u svoju zbunjenost i neprilagođenost, kao i mlađim ženama, fiktivnim ili realnim „ćerkama”, kako bi bolje razumele životne izbore žena iz generacije „majki”, fiktivnih ili realnih. Međugeneracijski dijalog među ženama predstavlja osnovni uslov da se izade iz zatvorenog kruga konstantnog započinjanja stvari ispočetka. Nema nikakve slučajnosti u obnavljanju stalnog nesporazuma između žena i u stalnom „zaboravljanju” ženske istorije.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
UVOD	20
I DEO:	
ŽENE U PROFESIJAMA – SISTEMSKA INHIBICIJA	26
1. RODNE NEJEDNAKOSTI I DRUŠTVENA STRATIFIKACIJA	26
„Prirodne“ i/ili društvene nejednakosti	27
Društveni položaj i rod	31
Integracija roda u stratifikacioni model	38
Marginalnost i sistemska inhibicija	41
2. ŽENE I RAD	46
Metodološki problemi određivanja aktivnosti žena	47
Demografske determinante	49
Ekonomske determinante	52
Društvene determinante	61
Pravno-političke determinante	64
Kultурне determinante	68
3. OBRAZOVANJE ŽENA	70
Obrazovanje i društvo	70
Obrazovni sistem	76
Individua i obrazovanje	81
4. PROFESIONALNO POSTIGNUĆE ŽENA	84
Profesije i društvo	84
Društveni položaj žena i profesija	89
Zatvorenost profesija	95
Karijera i postignuće žena	98
Organizacija i profesija	108
Igre, predrasude, stereotipi	111

Prepreke i olakšice	113
Činioци uspeha.....	115
Socijalizacija.....	118
Model uloga	122
Socijalno poreklo	123
Podrška.....	125
Izbor	127
Motivi.....	128
Očekivanja i realizacija.....	130
„Cena emancipacije”	132
5. KREATIVNOST ŽENA	135
O „kreativnoj inferiornosti žena”	135
Kreativnost i društvo.....	139
Nauka i umetnost kao društveni podsistemi	142
Kreativnost i individua.....	146
6. PROFESIJA I PORODICA	151
Porodica i društvo	151
Porodica i profesionalno postignuće.....	161
Porodica i individua	170
II DEO	
STRUČNJAKINJE U JUGOSLAVIJI: STATISTIČKA SLIKA	182
7. STRUČNJAKINJE U RADNOJ SNAZI	182
8. OBRAZOVANJE ŽENA U JUGOSLAVIJI	192
9. KARAKTERISTIKE STRUČNJAKINJA	202
10. BRAČNO I FERTILNO PONAŠANJE STRUČNJAKINJA	217
ZAKLJUČAK	220
SUMMARY	222
REFERENCE	224

PREDGOVOR¹

U istoriji nauke nije neobično da se autori vraćaju „starim temama” kojima su se bavili na početku svoje karijere, i ponovo im pristupaju iz nekog drugog ugla, na osnovu nagomilanog i nataloženog novog znanja koje su u međuvremenu stekli. Takođe, nije neobično ni da se ponovo štampaju radovi koji su nekada već objavljeni, a koji su predstavljali neku vrstu prekretnice u razvoju razumevanja određenih problema. Konačno, nije neuobičajeno ni kada se objavljuju naknadno rukopisi koji iz nekog razloga nisu ranije bili objavljeni, a onda se, uz dodatak novog predgovora, stavljuju u novi kontekst. Međutim, ova knjiga je sve to napred nabrojeno, i još ponešto.

XXX

Da bih to objasnila, moram da se vratim na istorijat nastanka ove knjige, koji seže u drugu polovinu osamdesetih godina. Tada sam, kao samouverena mlada žena koja je svoju samouverenost gradila na činjenici da je bila i najbolja studentkinja u generaciji, odabrala da za magistarski rad uzmem temu „Profesionalno uspešne žene u Jugoslaviji”. Ovom izboru prethodilo je nekoliko tekstova koje sam radila sa svojim profesorkama Ružom Petrović i Andelkom Milić, a koji su se odnosili na obrazovanje žena. Shvatajući, već tada, da postoji duboki disbalans u obrazovanju, i na dnu i na vrhu obrazovne piramide, kao i da postoji jako izražena prisutnost ili odsutnost žena u određenim obrazovnim profilima, želeta sam da odem koji korak dalje i da pokušam da uđem u stvari još dublje, da razumem „zašto?”. Takođe, u obrazloženju teme naglasila sam da „profesionalno uspešne žene” predstavljaju neku vrstu „uzorka za budućnost”, jer bavljenje upravo njima omogućuje da se bolje shvati što je ono sa čim će se suočavati sve veći broj žena u bliskoj budućnosti. Trend povećanja učešća žena među visokoobrazovanim, kao i učešća žena u profesijama, već je tada bio očigledan i izgledao kao neumitan. Zato su „profesionalno uspešne žene” za mene bile mnogo više od, kako sam tada naglasila, „marginalnog problema marginalne grupe”. Njihov položaj i problemi sa kojima su se suočavale za mene su još tada bile ključ za razumevanje položaja žena u celini, kao i ključ za razumevanje strategija za prevezilaženje prepreka u patrijarhalnom okruženju. Jer, ako su čak i žene sa najvišim obrazovanjem suočene sa preprekama, i u profesionalnom i u ličnom životu, koje

¹ Ova publikacija je nastala kao deo rada na projektu IKSI (projekat No 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

proizilaze upravo iz činjenice da su „žene”, šta je bilo to što je proizvodilo nejednakost u društvu u kome se ravnopravnost podrazumevala? Sva ova pitanja su meni, mladoj samouverenoj sociološkinji, izgledala savršeno logično i razumljivo.

Međutim, rad na magistarskoj tezi, iako na prvi pogled potpuno jasno i precizno postavljen, pretvorio se u nešto sasvim drugo od zamišljenog. Sama tema „profesionalno uspešne žene” zadirala je u, za tadašnju svetsku pa, naravno, i našu sociologiju, ključno pitanje vezano za društvenu stratifikaciju. Iskristalisa la su se, otud, dva osnovna pitanja na koja je trebalo dati odgovor. Prvo, šta se događa kada se društvena stratifikacija poveže sa rodnošću, odnosno „polom”, kako se u to vreme govorilo, i, drugo, da li „profesionalno uspešne žene” zaista nose „seme promene” koje ukazuje na buduće trendove promene, odnosno da li iz njihovog iskustva možemo da učimo o tome kako da osnažimo žene koje se nalaze na nižim stepenicama društvene hijerarhije? Vrlo je važno da napomenem da su ta pitanja bila potpuno savremena, odnosno da su ona bila na tadašnjem stupnju razvoja sociologije kao nauke, i kod nas i u svetu, i u suštini pionirska. Bila su to pitanja koja su bila sasvim jasno postavljena na osnovu razumevanja dubokih trendova društvenog razvoja, na nivou jugoslovenskog društva, kao i na globalnom nivou.²

Ova dva, naizgled, vrlo jednostavna i logična pitanja, odvela su me u dubine koje nisam na početku ni naslućivala. Što sam više tragala za odgovorima, to se više otvarao jaz između onog što sam učila, znala, do tada, i onog čime sam zapravo želeta da se bavim. U očajanju sam počela da shvatam da me prethodno obrazovanje uopšte nije pripremilo za empirijsko istraživanje „profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji”. Razvoj teorije i znanja sredinom osamdesetih godina, kada je reč o rodu i društvenoj stratifikaciji, bio je veoma skroman. Jugoslovenska sociologija je i sama, iako načelno prihvatajući marksistički pristup, u suštini bila bliža razumevanju jugoslovenskog društva kao „besklasnog”, ali sa jasno podeljenim „slojevima”, koji su se razlikovali po „životnim stilovima”. Ali, u mom slučaju, osnovni problem nije bilo pitanje da li se radi o klasama ili slojevima, već pitanje o tome kako integrisati rod u stratifikacioni model (ako je to ono oko čega se tada većina jugoslovenskih sociologa slagala), i kako, onda, sprovesti skrupulozno empirijsko istraživanje. Rodna osetljivost, osim u fragmentima, nije postojala, ni na nivou znanja, ni na nivou akademskih praksi, baš

2 Veoma je zanimljivo, i indikativno po sebi, da smo mi, sociolozi, u to vreme „globalno društvo“ upotrebljavali kao pojam da označimo društveni sistem koji postoji omeđen nekim državnim granicama, odnosno „nacionalnim državama“. U međuvremenu i sam pojam „globalno“ se „popeo“ na viši nivo, kako bi „uhvatilo“ čitav niz promena koje dolaze „odozgo“ iz globalnih centara moći, ili koji imaju globalni i transnacionalni karakter. Ova sponatana promena u suštini označava bitnu preraspodelu sila koje imaju determinišuću snagu, od lokalnog, preko nacionalnog do globalnog.

kao što nije uopšte postojalo znanje ili svest o „diskriminaciji”.³ Jednostavno, bilo je izuzetno teško naći koordinate za sprovođenje skrupuloznog empirijskog sociološkog istraživanja, jer nije postojala saglasnost šire akademske zajednice koja bi omogućila produktivan pristup.

Zato je moj zahvat u teoriju i oficijelno znanje morao da bude radikalni. Toliko radikalni, da je moja tadašnja mentorka, posle prvih i jedinih konsultacija koje sam sa njom imala, sve do predaje finalne verzije doktorata, i posle mog vatretnog objašnjanja kako su svi osnovni pojmovi u sociologiji neupotrebljivi ukoliko se ne uzme u obzir rodna dimenzija, jednostavno prokomentarisala: „Šta Vi zamišljate, Marina? Da ste neki novi Marks?” Upravo su zato te prve konsultacije, za mene tada traumatične, ujedno bile i poslednje. Preda mnom se otvaralo pitanje da li ću ići svojim putem, onim koji mi se na osnovu svega što sam do tada naučila učinio jedinim ispravnim ali i onim koji je bio u skladu sa onim što sam oko sebe videla, ili ću ići više konvencionalnim putem, iščitavajući i prepričavajući tuđe radeve koji sa realnošću života oko mene nisu imali veze. I tada, kao i svaki put **od tada**, opredelila sam se za put koji je pokušavao da uskladi **saznajno i iskustveno**, put koji je, kao što bih to sada rekla, stvarao **„kon-tektualizovano znanje”**, znanje o konkretnom kontekstu i namenjeno da pomogne **samorazumevanju i osnaživanju** tog konteksta i/ili nekog njegovog dela (žena).

Shvatila sam, dakle, da moram da idem svojim putem i verujem u logiku i istinu koje su mi sa na tom putu otkrivale. Usledio je dug i usamljenički napor u trajanju od nekoliko godina i završavanje teze „na svoju ruku”. Proces istraživanja i pisanja bio je veoma težak i mučan, i nije se završavao godinama. Nisam uvek ni razumela zašto je bilo tako teško. Suočavala sam se sa ozbilnjim krizama i sumnjama u svoje sposobnosti. Jedino što me je držalo na tom putu bile su iskrena radoznalost i osećanje obaveze prema ljudima koji su me podržavali, a pre svega prema mojoj profesorki Ruži Petrović, kod koje sam u međuvremenu počela da radim kao asistentkinja na Odjeljenju za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od samouverene mlade sociološkinje pretvorila sam se u osobu koja je duboko sumnjala u sve što radi, u svaku napisanu reč. Nisam videla kraj tog puta i napora. Bilo je to „pretkompjutersko vreme” i ja uopšte nisam imala svest ni o dužini, ni o obimu zahvata u koji sam se upustila. Svaki osvojeni „odgovor” na sledećem koraku uvlačio me je u još dublje pitanje. Moja teza je ne samo sve više išla u dubinu već i u širinu, bila je i empirijska

3 Jugoslovenska, pa i srpska sociologija je osamdesetih godina bila zatvorena za pojmove i znanja koji bi ukazivali na isključivanje većih grupa stanovništva. Bila je zaslepljena svojevrsnim ideološkim pozitivizmom, pre svega kroz insiranje na „bratstvu i jedinstvu”, što ne znači da u realnosti, naročito u realnosti javnih diskursa, nije postojao visoki stepen sinhronizacije sa ovom ideološkom formulom. Koliko mi je poznato, ja sam prva u srpsku sociologiju uvela upotrebu koncepta „diskriminacija” kao značajnu teorijsku i metodološku dimenziju u okviru istraživanja o migracijama Srba i Crnogoraca sa Kosova. Tada sam formulisala i „model diskriminacije” koji je proizišao iz empirijskog materijala i predstavljao uverljivo objašnjenje dinamike migracija na Kosovu.

i teorijska, i multidisciplinarna, i kvantitativno i kvalitativno istraživanje, odnosila se i na Jugoslaviju, i na njene delove, ali sve više se oslanjala i na komparacije sa razvijenim i nerazvijenim delovima sveta.

Iz ove perspektive jasno mi je gde je zapravo bio problem i zašto je taj put bio toliko težak. Ne samo da nisam imala adekvatnu intelektualnu podršku kroz odnos sa mentorkom, i u okviru šire akademske i epistemičke zajednice, i ne samo da nisam imala na šta da se oslonim u svom istraživanju, osim na svoje ideje, već sam se nalazila u svojevrsnom **diskurzivnom vakuumu**, koji sam morala da savlađujem tako što sam ogroman napor ulagala u povezivanje različitih teorijskih fragmenata i empirijskih „dokaza”, kako bih izgradila celovitu i konzistentnu sliku. Kao odlična matematičarka, navikla sam da stvari „ređam po redu”, da razumem kako celina funkcioniše kao „sistem”. A sistem koji sam postepeno otkrivala bio je istovremeno i **univerzalan metasistem patrijarhata**, ali i njegova **kontekstualizovana varijanta socijalističkog patrijarhata**. Mnogo toga je bilo istovremeno i „isto” i „specifično”. Dodatnu komplikaciju je predstavljala i potreba da razumem, i **onda kao i sada, kako patrijarhalna vertikala „radi“ na nivou individualnih života**.

Nivo praktičnih komplikacija koje sam na ovom putu morala da razrešavam, u poređenju sa ovim epistemičkim, iz ove perspektive mi se čini prilino banalnim. Ipak, valja ih pomenući, da ne bi ostale zaboravljene, kao prilog sociologiji znanja, prilog razumevanju kako se feminističko znanje stvaralo na ovim područjima pre nego što je došlo do „NGO-izacije” ženskog pokreta i „projektizacije NGO-a”. Dakle, bila je to druga polovina osamdesetih. Od tada, pa do danas, država sve manje podržava nauku i naučnu zajednicu. Zbog „krize” koja traje od tada pa do danas, nije postojao ili je bio veoma otežan pristup naučnim izvorima sa Zapada. Ostali delovi sveta su i tada, kao i sada, uglavnom ostali skrajnuti u proizvodnji znanja, mada danas čak i manje nego ranije. U našoj biblioteci na Filozofskom fakultetu zbog nedostatka fondova postojao je prekid u nabavljanju časopisa. Nije postojao internet, nije bilo mogućnosti nabavke literature, niti su postojali uvidi u nju. Najviše literature je bilo moguće nabaviti na nekim međunarodnim konferencijama. I danas imam šapilografisane tekstove sa nekih međunarodnih susreta, na primer onog u Dubrovniku (Međuniverzitetski centar). U takvoj situaciji moja strategija je bila sledeća: pošto nisam tačno znala ni za čim tragam, a ni koliki je „bazen” (pool) izvora koji bi mi bili od pomoći, ja sam krenula obrnutim putem. Umesto da tražim nešto konkretno o „profesionalno uspešnim ženama u Jugoslaviji”, jer tako nečeg gotovo da i nije bilo, ja sam u Beogradu na svim mestima koja su mi bila dostupna tražila sve što sam mogla da nađem a što se odnosilo na žene, profesije, obrazovanje, konflikt uloga. „Pročešljala sam” i biblioteke po odeljenjima na Filozofskom fakultetu, i Gradsku i Narodnu biblioteku, Univerzitetsku biblioteku i njene arhive, kao i profesionalna udruženja umetnika, ali, isto tako, i Američki kulturni centar i Francuski kulturni centar. S druge strane, uradila sam i istraživanje koje je koristilo statističke podatke iz zvanične jugoslovenske statistike, ali i iz Dokumentacionog

centra Ujedinjenih nacija. Takođe, sporovela sam anketu (poštanskim upitnikom) sa onim ženama koje su pripadale „vrhu” profesija, a to su naučnice i umetnice. Ovakav postupak je bio krajnje neuobičajen za ono vreme, jer je do tada postojala podela na „teorijske” i „empirijske” teze, a moja je bila i jedno i drugo. Međutim, opet je važno da naglasim da to nije bio izbor, već pre jedna vrsta svojevrsne pri-nude, odnosno intelektualnog izazova koji je izronio iz činjenice da sam stvarala znanje o kontekstu i za kontekst, koje do tada jednostavno nije postojalo.

Zanimljivo je da tek kada sam disciplinovano i sa dubokim uvidima u problem koje sam stekla vrlo precizno ispisala rad na stotinama strana, razumela sam da je potrebno da ceo rad preradim u novom ključu, jer sam otkrila **osnovni princip strukturacije preko koga funkcioniše patrijarhat u različitim poljima društvenog života**. Taj princip sam nazvala „**sistemska inhibicija**” i empirijski sam dokazala da on nepogrešivo proizvodi marginalizaciju žena. Bila je to prekretnica u mom razumevanju povezanosti rodnosti i društvene stratifikacije. Sve što sam tada utvrdila, godinama kasnije se potvrđivalo kao potpuno „update” znanje, i u Srbiji i izvan nje, i to ne prestaje do danas. Formula, društvena formula, koju sam „pronašla” besprekorno funkcioniše u objašnjenu svega što pokriva polje rodnosti i savremenih društava. Da je ovo znanje nastalo u nekom drugom kontekstu koji je imao neke druge potrebe, ono bi se brzo širilo i bilo prihvaćeno, i naravno, bilo tretirano kao „teorija”. No u Srbiji to nije bilo tako, niti može da bude tako. Paradoks ove situacije, tipične poluperiferijske „priče”, jeste upravo u tome što je ono što sam napisala **tada – veoma ak-tuelno i sada**. Ipak, mnogo toga je i promjenjenog i novog, i upravo **ta promena** traži dodatno objašnjenje. A za mene je izazov opet sličan, jer iznova se postavlja pitanje **kako stvoriti znanje o kontekstu koje bi bilo namenjeno omičavanju samog tog konteksta, pa i žena u njemu**.

Ali, da se vratim na početak priče o pisanju magistarske teze. Ono što je pisano kao magistarski rad uveliko je preraslo zahteve jednog takvog rada: izronio je rad od petsto pedeset strana za koji su mi članovi komisije rekli da ne treba da bude magistarski već doktorska disertacija. Tezu sam odložila u fioku, na godinu-dve, napisala novi magistarski i odbranila ga. Onda je na istoj sednici Filozofskog fakulteta trebalo da se odluči o prihvatanju magistarskog rada od strane komisije, kao i o prihvatanju predloga za temu o doktorskoj disertaciji (koja je, u ovom slučaju, već bila napisana). Međutim, i tada je, kao i mnogo puta ranije, svako „odsakantanje”, pogotovo mlade žene, bilo apsolutno neprihvatljivo. Iako tadašnji zakon takvu stvar nije zabranjivao, što znači da ju je dopuštao, za kolege i koleginice koji su sami imali teškoće u pisanju svojih doktorata i odgovlačili proces godinama, bilo je neprihvatljivo da se nekom dozvoli da napreduje tom brzinom u akademskoj hijerarhiji. I to je, naravno, Srbija. Ona koju sasvim dobro poznajemo. A onda su se izveštaji o odbrani već odavno napisanog rada, kao i izveštaji o unapređenju, odlagali mesecima, jer se univerzitetски odbor koji je bio zadužen za verifikaciju ovih odluka nije redovno sastajao. Razlog je ležao u tome što su izbegavali da učestvuju u profesionalnoj promociji dr Mire

Marković, supruge Slobodana Miloševića. Moja profesionalna promocija, kao i svih drugih koji su u tom trenutku prolazili kroz sličan proces, bila je zaustavljena direktnim uplivom politike.

Doktorska disertacija pod nazivom „Društveni položaj žena-stručnjaka u Jugoslaviji” ipak je veoma uspešno odbranjena 1990. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za sociologiju. U međuvremenu je i moja mentorka promenila svoja shvatanja, jer je počela da ulazi u feminističku teoriju, pa je sa najvećim poхvalama govorila upravo o onim idejama zbog kojih me je na prvim konsultacijama kritikovala. Od tada pa nadalje smo mogle da se dobro razumemo, jer smo počele da mislimo u sličnoj matrici. Ipak, na samoj odbrani doktorske disertacije, ostala sam dosledna sebi, i umesto da se zahvalim mentorki na podršci, koje, nažalost, nije bilo, zahvalila sam se svom sopstvenom radu što je napisan. Ovom svojevrsnom postmodernom strategijom, za to vreme potpuno neuobičajenom u akademskom životu, želeta sam da ukažem na značaj pisanja teze za moj sopstveni put osnaživanja i emancipacije. I zaista, ma koliko da je taj put bio težak, njim sam samoj sebi omogućila kvalitativni skok u svom razumevanju društvenog sveta. Imala sam običaj da kažem da sam moralna da se „raz-učim” da bih mogla da se bavim ženama, rodnošću, ali i svim ostalim. Jer bavljenje feminističkom teorijom i sprovođenje feminističkih istraživanja u suštini je samo izoštrilo moju kritičku perspektivu u pogledu na društvo. Nije me zarobilo u neku vrstu ideologije (što je uobičajeno razumevanje feminizma u Srbiji), već, upravo obrnuto, oslobodilo me je – **da kritički mislim**.

XXX

Od tada do danas radikalno su promenjeni i globalni i lokalni društveni konteksti u kojima je nastajalo moje prvo pravo feminističko istraživanje. U velikom delu sesta, naročito na „Severu”, gotovo je opšteprihvaćena činjenica da su žene diskriminisane i da im je patrijarhat vekovima nanosio nepravde. Iako, postoje, naravno, i otpori, preovlađuje jedna vrsta „normalizacije” ove vrste znanja, pa i njegovog „usisavanja” u akademsko znanje, što nosi i svoje opasnosti, jer se često gubi oštrica kritike. U Srbiji, međutim, preovlađuje otpor prema ovakavom znanju, čak i na mestima gde bi inače bio nezamisliv, kao što je, na primer, Katedra za sociologiju porodice. S druge strane, jačanje patrijarhalnih ideologija i dominantno oblikovanje javnih diskursa pod njihovim uticajem, čine da je govor o „ženskim pravima” sveden na govor o „nasilju nad ženama” ili o jednostavnoj „zastupljenosti žena na mestima odlučivanja”. Neoliberalni diskurs je preoblikovao kritički diskurs feminizma, on ga je „usisaо i испљунуо” kao potpuno drugu vrstu „priče”. Srbija, kao tipičan poluperiferijski kontekst, u paradoksalnoj je situaciji da odbacuje feminism i neguje antifeminizam i pre nego što su neke od osnovnih feminističkih postavki postale prihvачene i normalizovane kroz obrazovanje i prihvaćene kao znanje na nivou svakodnevice, i, naravno, u akademskim krugovima. Diskurzivni prostor da se kritički govorи o rodnosti, i to pre svega o manipulativnoj identitetskoj konstrukciji rodnosti, postao je strahovito sužen i, što je još gore – obesmišljen.

Vreme na koje se odnosilo moje istraživanje bilo je vreme „normalnog socijalizma”, koji, iako je već duboko bio zakoračio u „krizu”, još nije ušao u radikalno drugačiji period rata i raspada države, čuvenih „90-ih”. Poslednji popis koji je pokriva ovu normalnost bio je popis 1981. godine, koji sam koristila u velikoj meri. Ono što je bila „sadašnjost” u tom vremenu, danas je hronološka prošlost, i to ne prošlost jednostavno udaljena od nas desetlećima, već **prošlost koja je ostala kodirana u jednom drugačijem razumevanju i doživljavanju vremena**, „prošla sadašnjost” koja je imala drugačiji vidokrug temporalnosti. Otuda, postoji nekoliko ključnih razloga da se ponovo preispita ta prošlost, koja još uvek postoji i u individualnoj i u kolektivnoj memoriji, ali koja je sve više udaljena od diskursa svakodnevice i koja zahteva drugačiji naučni pristup. Onda kada je rađeno istraživanje, **ideja društvenog progresa** je bila gotovo izvan domašaja bilo kakve naučne rasprave, progres se i očekivao i podrazumevao, i bio je ideološki konstruisan kao neumitan. Sumnjati u progres nije ni bilo moguće, niti je postojala intelektualna sociološka aparatura koja bi to omogućavala.⁴ Sociologija, kao nauka industrijskog društva u usponu, nije imala potrebu da sumnja u progres. A tu potrebu nije imao ni onaj drugi deo sveta koji se ubrzano industrijalizovao, i čiji je programirani ideološki optimizam omogućivao preživljavanje u turobnoj socijalističkoj svakodnevici. Na jednoj strani zahuktali konzumerizam, a na drugoj zahuktali projekti socijalizma, nisu dozvoljavali nikakvu sumnju u progres. Nije postojao diskurzivni prostor u kome bi se ta sumnja konstruisala. Čak je i društvena kritika artikulisana u sociologiji bila formatirana prema ideji progres-a, i sa ciljem da se progres ubrza. To je tada bilo i moje implicitno stanovište.

Ma koliko to neobično zvučalo, ja ni sada nemam sumnju u progres, iako je sadašnjost u velikoj meri i u velikom, najvećem delu sveta diskurzivno artikulisana pre svega kao pretkatastrofična etapa ljudske istorije. Ali, razlozi za moju nadu su promjenjeni. To je, u svakom slučaju, jedna druga vrsta nade. Nazvala bih to – **nadom dugog trajanja, nadom dugog pogleda**. **Verujem da progres nije izgubljen kao mogućnost, koliko je zloupotrebljen kao ideja**. On je udaljen od svoje suštine time što je, opet u neoliberalnom ključu sveopšte inverzije, sveden na visoko instrumentalizovan, tehniciziran i birokratizovan diskurs o *rastu* i „**održivom razvoju**”. On gubi svoju suštinu usled zamene humanističkih principa različitim „indikatorima”, graničnicima, planovima, „strategijama”. Kao što je „razvoj” postao sveden na „rast”, i kao što je kvalitet razvoja zamenjen ekonomskim rastom, tačnije rastom profita, tako je i razvoj čiji cilj treba da bude „zadovoljenje ljudskih potreba” zamenjen „upravljanjem razvojem”, koje treba da zaštitи interes multinacionalnih korporacija od država, de-

4 Naravno, nama, u „Beogradskoj sociološkoj školi” (Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu) iz istorije sociologije bile su dobro poznate ciklične teorije razvoja, ali smo ih uglavnom tumačili kao prevaziđen metafizički oblik mišljenja. Sociologija se, nasuprot ovim metateorijama, po ugledu na prirodne nauke tada uspostavljala kao racionalna nauka koja izgrađuje teorije u skladu sa empirijskim činjenicama o društvu. Vidokrug tako shvaćene sociologije je, svakako, bio sužen, ali je on u socijalističkom društvu omogućivao i otklon od ideologije.

mokratije pa i samih ljudi. Krug izmeštanja, obrtanja, inverzije gotovo je pri kraju. Ipak, upravo na ovoj tački očiglednost cele te iskrivljenosti postaje jasnija sve većem krugu ljudi i u Srbiji, i širom planete. U tome leži nada. I to je tačka na kojoj „priča” o rodnosti, profesijama, uspehu i kvalitetu života dobija humanističku, a ne neoliberalnu konotaciju koja joj je učitana u međuvremenu. U tom krugu, dakle, nalazi se nada. Ne u vraćanju „nazad”, niti u gledanju „napred”, ni u „prošlosti”, ni u „budućnosti”, **već u ponovnom upisivanju humanističkih principa u sam razvoj**, u svako društvo, pa i u svaku oblast društvenog života.

U srpskom društvenom kontekstu iščitavanje sopstvene prošlosti „iznutra”, iz ondašnjeg konteksta i njegove temporalnosti, jeste na liniji unošenja tih humanističkih principa u razvoj. U tome je i smisao vraćanju ovom istraživanju, koje je implicitno i eksplicitno rađeno na vrednostima koje su uključivale teze poput: „razvoj kao sredstvo zadovoljenja ljudskih potreba”; „jednakost žena i muškaraca”; „čovek – najveća vrednost”; „bratstvo i jedinstvo”; „nesvrstanost”, odnosno jak antikolonijalizam; socijalnu pravdu i socijalnu jednakost itd. Ono što je tada izgledalo kao sistem **devijacija** od ovih principa u međuvremenu je postalo **nova normalnost**. To je u krajnjoj liniji doprinelo društvenom urušavanju socijalističke Jugoslavije (što ne isključuje druge izvore sloma i raspada!), i započinjanju „tranzicije”, za koju se više i ne zna da li jeste ili nije, da li je u toku ili je završena. Upravo zato mi se čini da je otpor toj novoj normalnosti važno graditi iščitavanjem „iznutra”, iz tadašnjeg konteksta i njegove temporalnosti, unutar razumevanja emancipatorskih dometa jugoslovenskog socijalizma.

Zato ova knjiga kao prilog društvenoj istoriji pokušava da afirmaže svojevrstan „prezentizam” odnosno pravo društvenih aktera, individualnih, grupnih i kolektivnih, da razumeju sebe, svoj kontekst i svoje izvore unutar tog konteksta i njegove specifične temporalnosti koja ispisuje **ondašnji horizont nade**, kao nešto što je imalo svoju inherentnu logiku „iznutra”. Ponovno vraćanje, prerada i iščitavanje istraživanja koje je nastajalo u drugoj polovini osamdesetih, ima za cilj da pokaže kako je, s jedne strane, postojalo znanje (doduše u začetku, i pretežno u uskim akademskim krugovima), te, s druge, kako je postojao „**emancipatorski impuls**” koji je dolazio od strane komunističke elite, ali je bio široko prihvaćen i normalizovan u najvećem delu stanovništva. „Emancipatorski impuls” se širio kao talas i od Zapada ka Istoku, i bio je potpomognut „seksualnom revolucijom” i oslobođanjem od „društva oskudice”, odnosno narastajućim konzumerizmom. Društvo koje se u celini kretalo stazom progresa, moglo je sebi da dozvoli da svaki član i članica učestvuju u deljenju dobiti od tog istog progresa. Povećanje „kolača” dobijenog razvojem i kroz razvoj, omogućavalo je i povećanje delova namenjenih različitim društvenim grupama. Društvo koje je bilo „otvoreno” u sociološkom smislu, moglo je sebi da priušti sve veći stepen emancipacije i sve veći stepen integracije različitih društvenih grupa. Ženski resursi su bili (i ostali) ključni za razvoj. Unutar svog horizonta nade u progres ovo društvo je otvaralo i „različita poglavља” za svoje građane i građanke. Na nivou društvene isto-

rije, odnosno društva koje se nalazi u istorijskom kretanju, to je bilo veoma vidljivo i opljivo pomeranje u pravcu „progres“ shvaćenog kao povećanje kvaliteta života.

Upravo ovde gde smo sada, u smislu društvene a ne političke istorije, postaje jako važno da se razume duboka veza između onoga što je bilo očekivano i onog što je bilo realno, odnosno važno je da se **adekvatno istorizuju** individualna i kolektivna očekivanja i vrednosti, iz perspektive društvene a ne političke istorije. Jer, tako ćemo moći i da razumemo kako je i ovo što je „ovde“ i „sada“, takođe istorijski i kontekstualno uslovljeno, i da ni „sada“, kao ni „nekada“, ne možemo i ne umemo da budemo izvan sopstvenog ograničenog konteksta i njegove ograničene temporalnosti. I kao što je nekada „progres“ izgledao logično, tako nama sada nedostatak progrusa i „opšta katastrofa“ izgledaju logično. Ni tada, a ni sada, nismo (bili) u pravu. Uvek smo ograničeni sopstvenim kontekstom i njegovom temporalnošću, ali smo u svakom slučaju **najmanje ograničeni onda kada shvatamo da smo ograničeni**.

XXX

Četvrt veka kasnije vraćam se svom istraživanju da bih ispričala jednu potpuno drugačiju priču. Kada je istraživanje profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji nastajalo, u drugoj polovini osamdesetih, ono je, i na jugoslovenskim prostorima ali i šire, bilo pionirsko. Kada sam dvadeset godina kasnije bila angažovana kao članica ekspertske grupe Evropske komisije, Enwise, da se bavim naučnicama u Istočnoj Evropi i na Balkanu, bio je to „povratak u budućnost“, jer su problemi kojima sam se tada bavila i njihovo tumačenje bili isti i sledili istu logiku kao ono čemu sam već pisala godinama ranije.

Ali, dok „Evropa“, tj. EU, „otkriva“ sa priličnim zakašnjenjem ono što je jedna mlada naučnica sa Balkana već uradila, Srbija je u svojoj novoj zbumujućoj temporalnosti, ispresecanoj dijahronicitetima, temporalnosti koja nije ni ovde, ni tamo, ni nekada, ni sada. U Srbiji se pojavljuju na naslovnim stranama najčitanijih dnevnih novina (tabloida, naravno!) ideje koje iznosi čuveni akademik o tome da su žene intelektualno inferiorne i da ih zato nema u SANU. S druge strane, mizoginija, anti-feminizam i homofobija dobijaju „naučno pakovanje“, i proglašavaju se patriotskim otporom, neophodnim za opstanak „Srbskog naroda“, ali i vrhunskim sociološkim doprinosima. Pitanje „ženskih prava“ se redukuje i zloupotrebljava u zavisnosti od političke potrebe. Andreas Breivik, norveški masovni ubica, u svom „Manifestu mizoginije“ otvoreno priznaje da je bio pod uticajem „srpskih intelektualaca“. To, naravno, nikog u Srbiji ne zabrinjava, jer je „govor mržnje“ uveliko normalizovan, kao, uostalom, i nasilje protiv žena, koje ima duboke korene u specifičnom lokalnom kulturnom obrascu mizoginije.

Na globalnom nivou, s druge strane, postaje sve očiglednije da je pitanje rodnih nejednakosti usko i u potpunosti povezano sa pitanjem globalnog razvoja i sa pro-

zvodnjom nejednakosti, na svim nivoima. Posmatrati rodne nejednakosti odvojeno od drugih društvenih nejednakosti ili ekonomskih odnosa, istovremeno je i naivno i glupo. „Cultural turn” (zaokret ka studijama kulture), koji je dominirao u ženskim studijama od početka devedesetih do danas, bez jasnog povezivanja sa sociološkim i znanjem iz političke ekonomije, onemogućio je jasno sagledavanje veza između ekonomije, društva i rodnosti. Posledice su veoma teške i složene.

Moje istraživanje profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji objavljeno je kao knjiga 1991. godine. Pojavilo se u pogrešno vreme, kada su započeli građanski ratovi i kada je izgubljen horizont progrusa. Ono je rađeno iz perspektive onog što je **bilo moguće i očekivano u drugoj polovini osamdesetih, i u Jugoslaviji i u svetu**. Ali, devedesetih je došlo do **velikog zaokreta**, koji se popularno naziva „tranzicija”, a koji je zapravo označio pobednički marš neoliberalnog modela „razvoja” u postsocijalističkoj Evropi, pa i u Jugoslaviji.

Iz ove perspektive posmatrano, znanje koje je tada akumulirano pripada društvenoj istoriji. I to onoj istoriji koja nije svodiva na „jugonostalgiju”, niti na kritiku iste. Jer je i taj pojam zloupotrebljen. Ovde se radi o znanju koje svoju valjanost crpi iz više izvora: dobre obaveštenosti o teorijskim trendovima u drugoj polovini osamdesetih, primjenjenog komparativnog istraživanja na osnovu jugoslovenske i statistike UN, te produbljene kvalitativne analize položaja naučnica i umetnica. Navedeno znanje iz ove perspektive nosi poruku o onome što je bilo, što je postojalo, i što je bilo moguće. Mogućnost progrusa je tada oblikovala živote na svakodnevnom nivou. To što se pozitivni trendovi koje su sociozoli, i jugoslovenski i svetski, videli kao moguće i za koje su se zalagali, nisu ostvarili jeste zapravo posledica **velikog zaokreta, koji se dogodio i koji je ukinuo te mogućnosti**.⁵ Zato ova knjiga sada ima za cilj da: prvo, podseti na mogućnosti; drugo, da bude prilog razumevanju sopstvene istorije; treće, da afirmiše znanje koje je na jugoslovenskim prostorima razvijano paralelno sa svetskim tokovima, a često i prednjačilo u odnosu na njih; da pospeši međugeneracijski dijalog među ženama, što bi im pomoglo da bolje artkuliš ženske političke interese, te, na kraju, da doprinese osnaživanju žena podsticanjem samorazumevanja, i na individualnom i na kolektivnom nivou.

„Sutra je bilo juče” legitimizuje mesto u vremenu i prostoru koje omogućuje ponovno prislavljanje individualnih i kolektivnih memorija, individualnog i kolektivnog samo/razumevanja, individualnih i kolektivnih prava na razvoj „po meri čoveka”. Tako se „novoj normalnosti” oduzima pravo na normalnost i ona se proglašava onim što stvarno jeste: zaokret, odstupanje, distorzija, podvala. Razvoj se, bar kao projekat, ako ne i kao realnost, vraća u svoje rečno korito. I tek u takvom kontekstu

⁵ Priča o zaokretu, nije pričao o tome „sta bi bilo da je bilo”, koja se obično pogrdno artikuliše kao još jedna vrsta „gluposti” u javnom diskursu Srbije. Naprotiv, to je priča o razvojnoj mogućnosti koja je ukinuta svesnim i namernim odlukama neodgovornih vladajućih elita.

moguće je umesto „rata svih protiv svih”, stvoriti uslove za stvarnu rodnu, i svaku drugu, ravnopravnost. Bez razvoja nema ravnopravnosti.

XXX

Ova knjiga ne bi bila moguća bez podrške Zavoda za ravnopravnost polova, kao i Ministarstva nauke. Zahvaljujem se direktorki Zavoda, gospodi Vesni Šijački, sa kojom godinama sarađujem, na svoje veliko zadovoljstvo i u dubokom uverenju da se stvari „pomeraju napred” kada je reč o rodnoj ravnopravnosti u Vojvodini.

Zahvaljujem se i recenzentkinjama, dr Tanji Đurić Kuzmanović, doc. dr Isidori Jarić, kao i mr Zorani Antonijević. Pomisao na to da postoji krug žena u Srbiji koje se godinama dosledno i kvalitetno bave feminističkim istraživanjima i politikama, među kojima su i recenzentkinje ove knjige, ispunjava me zahvalnošću i ponosom, i, naravno, nadom.

Na kraju, kada sam pogledala spisak onih kojima sam se zahvaljivala za podršku prilikom objavlјivanja svog prvobitnog istraživanja, odnosno doktorske disertacije koja je poslužila kao osnovni izvor za pisanje ove knjige, videla sam da tih ljudi više nema među nama u fizičkom obliku. To su bili: prof. dr Andelka Milić, prof. dr Ruža Petrović, prof. dr Mihailo Popović, prof. dr. Olivera Burić i prof. dr Ratko Nešković. U ovom trenutku ne znam kako bih izrazila svoju duboku zahvalnost što su upravo ovi ljudi podržavali moje početničke akademske korake i uticali na mene i moje razumevanje društvenog sveta. Ovom knjigom vraćam se svojim intelektualnim počecima i ispisujem jedan veliki krug produbljenog razumevanja „kako stvari funkcionišu”, čime im odajem priznanje, ali i, što je još važnije, oživljavam onu teorijsku perspektivu koja je za vreme „tranzicije” ostala skrajnuta i učutkana.

U Vrdniku, 8.8.2015.

UVOD

Ova knjiga je prilog društvenoj istoriji žena koje su živele u socijalističkoj Jugoslaviji, i to pre svega obrazovanih žena, odnosno stručnjakinja. Ona reinterpretira, iz sadašnje perspektive, nekadašnje sociološko i demografsko istraživanje „društvenog položaja profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji“ ove iste autorke. Dakle, već izvršeno istraživanje je predložak za ovaj novi tekst. Osnovna ideja je da se i teorijski i istraživački nalazi iz prvobitnog istraživanja „izvuku na svetlost dana“, kako bi se omogućila njihova naknadna validacija u ključu produbljenog razumevanja, kako samih društvenih promena tako i znanja o njima.

Polazeći od pretpostavke da je u feminističkoj akademskoj tradiciji izuzetno važno da se **znanje sagledava kao uslov osnaživanja žena**, ova knjiga ispituje **paralelni položaj žena, ali i znanje** koje je u tom trenutku postojalo, odnosno bilo dostupno. Samo istraživanje koje je već bilo sprovedeno tako postaje predmet ovog novog istraživanja, pri čemu se namerno ukazuje na **kontinuitete i diskontinuitete** i u društvu i u znanju. Međutim, važno je naglasiti da se pri tome validacija ne sprovodi uvođenjem nekih novih izvora i saznanja koja bi iz ove hronološke tačke ocenjivale ono što je „bilo nekada“. Ideja je, sasvim suprotno, da se omogući da se u ovoj vremenskoj tački obezbedi **iščitavanje sopstvene istorije afrmacijom „pogleda iznutra“**, dakle iz tog **tadašnjeg konteksta i njegove tadašnje temporalnosti**. Takođe, ovo istraživanje je u tadašnjoj jugoslovenskoj sociologiji označavalo prvi korak ka osnivanju **sociologije roda**, koja bi, da je jugoslovensko društvo nastavilo da se razvija u tada očekivanom pravcu (dalja modernizacija, demokratizacija i članstvo u EU), postala, verovatno, uobičajena sociološka disciplina na univerzitetima.⁶ Važno je, takođe, napomenuti da je ova knjiga pisana sa jasnim stavom da su upravo sociološka istraživanja par excellence izvor za društvenu istoriju bivše Jugoslavije.

Da bih jasno razdvojila dva nivoa na kojima je artkulisan ovaj tekst, koristiću prvo lice jednine, „ja“, kao one koja piše **sada**, i treće lice jednine, „autorka“, za označavanje one koja je **svojevremeno sprovela istraživanje**. Udaljenost od vremena kada je istraživanje rađeno i akumulirana nova iskustva i znanja nesumnjivo će uticati na reinterpretaciju. Međutim, to novo iščitavanje je u ključu odbijanja ide-

6 Autorka je tokom svoje međunarodne predavačke karijere održavala više kurseva na različitim univerzitetima koji su počivali na ovom istraživanju, a koji su se odnosili upravo na sociologiju roda ili na sociologiju profesija. Tako je početno istraživanje imalo odjeka tamo gde je mogla da se uspostavi jedna vrsta koherentnosti između znanja i društvene, odnosno akademske sredine, koja je u Srbiji bila prekinuta tokom „90-ih“.

je da se u ovom trenutku „zna bolje” i „više”, te da se nužno može i objektivnije suditi o vremenu koje je prošlo. Zato u ovom tekstu i novoj interpretaciji neće biti oslanjanja na nove izvore koji se odnose na „žene u tranziciji”, jer je osnovna ideja da se pronikne u logiku vremena socijalizma, iz ondašnjeg (samo)razumevanja aktera, bilo da se radi o naučnoj zajednici bilo o „običnim ljudima”. Takođe, ova knjiga ima za cilj da demistifikuje mnoštvo zabluda koje se odnose na žene i na feminističko znanje koje je postojalo u „ono vreme”, a koje se danas uspešno recikliraju i koriste i protiv žena i protiv feminizma. Iako se neću ovom prilikom upuštati u otvorenu debatu, jer za to nema mesta u ovoj knjizi, sasvim namereno ću ukazivati na znanje koje je nekada bilo prisutno, kao i na neznanje koje vlada danas u akademskim krugovima. Osuđenje normalnog toka širenja znanja do koga je došlo usled opšteg i radikalnog „iščašivanja” Srbije iz toka sopstvene istorije, ima nesagledive posledice, i ovo je samo jedan od mogućih priloga za „vraćanje na sopstveni put” stvarnog i humanog razvoja.

XXX

Osamdesetih godina prošlog veka istraživanje profesionalno uspešnih žena bilo je suočeno sa ozbiljnim teorijskim izazovom koji se sastojao u potrebi da se fuzionišu klasični **sociološki pristup** ispitivanja društvene stratifikacije i **feministički teorijski uvidi** koji su već tada bili dostupni. Teorijski izazov sam po sebi nije bio najveći izazov. Naprotiv, najveći izazov je bilo formiranje teorijskog aparata koji bi omogućio empirijsko istraživanje u konkretnom kontekstu jednog socijalističkog društva. Autorka se tada suočavala sa mnoštvom limitirajućih faktora: stratifikacijski model po pravilu nije bio rodno osetljiv; koncept društvenog položaja je takođe ignorisao rodnost; rodnost nije imala mesta unutar stratifikacijskog modela; ispitivanje rodnosti se svodilo na ispitivanje žena izvan stratifikacijskog modela; nije postojalo jasno razgraničavanje individualne, porodične i grupne pripadnosti kada je reč o stratifikacijskom modelu itd. Drugim rečima, postojeći pristupi i postojeća teorijska aparatara ili nisu omogućavali unošenje rodnosti u model, ili su je tretirali skučeno (samo žene) i odvojeno od ostalih socioloških problema. Implikacije su bile da zapravo u takvoj postavci stvari nije ni bilo moguće izvršiti empirijsko istraživanje, odnosno nije bilo moguće napraviti odgovarajuću operacionalizaciju teorijskih pojmoveva. Da bi taj problem razrešila, autorka je napravila dva iskoraka: prvo, koncept „društvenog položaja” je proširila do nivoa koji je obuhvatio **kvalitet života** u celini, i, drugo, individualni položaj stručnjakinja, odnosno profesionalno uspešnih žena, protumačen je kao posledica njihove pripadnosti **marginalnoj grupi**.

Po sebi je razumljivo da su podaci sakupljeni istraživanjem često samo delimično i samo posredno mogli da odgovore zahtevima ovako postavljenog teorijskog koncepta. Otuda je interpretacija empirijskih rezultata istraživanja, dobijenih analizom statističke građe i analizom podataka sakupljenih poštanskim upitnikom, bila podređena logici razvoja samog problema, pri čemu su dodatna teorijska promišlja-

nja i korišćenje rezultata odgovarajućih istraživanja imali za cilj da pruže celovitu sliku o problemu.

Istraživanje je u fokus stavilo sve što se odnosi na rad, u širem smislu, uključujući i profesiju, dok je porodica bila sekundarna. Time je, već u startu, trebalo da se izbegne reprodukcija stereotipa o tome da „žene ne mogu da se bave profesijama, jer imaju porodične obaveze”. Prvi korak u analizi društvenog položaja stručnjakinja predstavljala je analiza šire shvaćene aktivnosti (u demografskom smislu) žena, odnosno rada (koja obuhvata i registrovan i neregistrovan rad žena) i činilaca koji oblikuju njihov obim i kvalitet.

Dominantno sociološki pristup je imao dve dimenzije, strukturalnu i dinamičku. U **strukturalnoj dimenziji** društvo je bilo sagledavano kao relativno koherentan **sistem**, u kome postoje podsistemi koji su u skladu sa celinom i sa njom funkcionalno povezani. Društveni položaj stručnjakinja je, otud, bio određen položajem žena kao grupe u četiri međusobno povezana područja društvenog života:

1. obrazovnoj sferi,
2. profesionalnoj sferi,
3. sferi stvaralaštva,
4. sferi porodičnog života.

U okviru svakog od ova četiri područja problem je bio analiziran na tri nivoa:

1. na nivou odnosa društvenog sistema i odgovarajućeg podistema;
2. na nivou samog podistema i
3. na nivou individue, tj. pojedinačne žene.

Pri tome je položaj žena u svakom od ovih područja bio analiziran kao pojava koja je **isposredovana njihovom pripadnošću marginalnoj grupi**, i to na sva tri nivoa. Pripadnost marginalnoj grupi je uslovljavala čitav niz različitih mehanizama koji su i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu umanjivali šanse žena. Tokom prvo bitnog istraživanja je uočeno da postoji svojevrsna zakonomernost u načinu na koji ženska aktivnost, odnosno rad, bivaju degradirani i niže vrednovani, a žene isključivane iz „osvajanja“ najviših položaja. Zato je formulisan teorijski koncept **sistemske inhibicije**, koji je omogućio empirijsku proveru različitih aspekata ispitivanog problema. Žene su kao pripadnice marginalne grupe bile izložene sistemskoj inhibiciji u sva četiri ispitivana područja društvenog života, na sva tri nivoa. Koncept sistemске inhibicije je omogućio da postane vidljiv i opipljiv, pa i merljiv, sistem isključivanja, odnosno diskriminacije žena. S druge strane, insistiranje na marginalnosti žena, kao grupe, omogućilo je ispitivanje funkcionalnosti te marginalnosti sa stanovišta jugoslovenskog društva u celini, u posmatranom periodu. Naznačena područja su analizirana u međusobnoj povezanosti, što, takođe, pojačava značaj razumevanja **društvene celine**, odnosno sociološkog pristupa koji omogućuje analizu na nivou društva, kao celine. U vreme kada je istraživanje rađeno, uvučenost jugoslovenskog društva u globalni

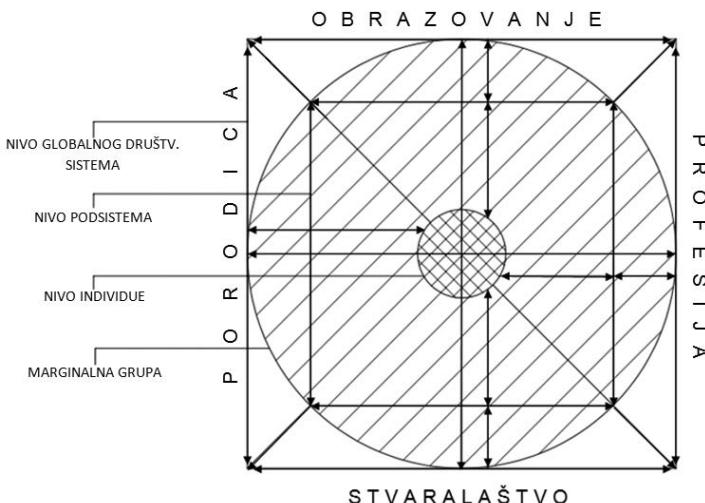
system bila je još uvek mnogo manje izražena i mnogo manje vidljiva, te je za potrebe date analize bilo moguće apstrahovati determinizam koji je dolazio sa tog nivoa.

Kako je već naglašeno u Predgovoru, u ovom istraživanju je postojala i eksplicitno i implicitno prihvaćena ideja progrsa. Otuda je **dinamički pristup**, za razliku od prethodno objašnjеног strukturalnog pristupa, bio zastupljen kroz razumevanje da se društvo, pa i svi njegovi delovi, neumitno kreću „napred”. Uspostavljena je hipoteza o unilinearnoj i nužno pojednostavljenoj shemi, društvenog razvoja od agrarnog, preko industrijskog do informacijskog društva. Autorka je i tada bila svesna da je ovakav pristup razvoju nužno pojednostavljen, ali, s druge strane, takva unilinearna shema je dobro korespondila sa „tvrdim podacima”, kao što je istraživanje pokazalo. Osnovna ideja je bila da se utvrde pravilnosti u odgovarajućem razvoju obrazovanja, profesije i porodičnog života, upravo iz ugla razvojno uslovljenih mogućnosti žena za postizanje jednakosti u sferi rada. Pošlo se, dakle, od prepostavke da se na društvenom nivou upravo u sferi rada stvaraju pretpostavke za jednakost između žena i muškaraca u ostalim oblastima društvenog, pa i privatnog života. Ipak, da bi se izbegao vulgarni sociologizam, sfera kreativnosti je izuzeta iz ovog linearne modela razvoja, što nije isključilo analizu napretka u smislu „otvaranja” pojedinih kreativnih oblasti za žene.

Ideja o unilinearnom razvoju koja je bila uspešno testirana kroz niz podataka vezanih za razvoj određenih društava i položaj žena, zapravo je počivala na implicitnoj pretpostavci da je za položaj žena veći značaj imala činjenica da se radilo o industrijskom društvu a ne o socijalističkom. Naime, **sličnosti između industrijskih društava, kada je reč o položaju žena u oblasti obrazovanja, rada i zapošljavanja, bile su veoma izražene i daleko naglašenije nego razlike između političkih sistema**. U suštini, patrijarhat je kao sistem moći nadilazio specifičnosti političkih sistema.

Posebno je važno to što je spuštanje analize do nivoa regiona (republika i pokrajina) u ondašnjoj Jugoslaviji omogućilo da se analizira uticaj ekonomskog razvoja na položaj žena uopšte, pa i stručnjakinja, i to unutar istog sistema. Kako je opšti okvir jugoslovenskog društva podrazumevao **jedinstven pravni, ekonomski i politički okvir** u svim delovima ondašnje Jugoslavije, bilo je moguće posmatrati „čist” **uticaj razvoja na položaj žena**, što je nalikovalo savršenoj eksperimentalnoj situaciji i omogućavalo jedinstvene uvide. Raspon u razvoju pojedinih delova bivše Jugoslavije, koji se kretao u okvirima „prvi svet” – „treći svet”, bio je dragocen za razumevanje međuodnosa razvijenosti i rodne ravnopravnosti, i to naročito u posmatranom periodu, kada se raspad jugoslovenske države nije očekivao niti naslućivao, bar ne na nivou svakodnevnog života.

Shema 1. Analitički model primjenjen u istraživanju

Podaci u prvobitnom istraživanju dobijeni su: 1. analizom statističkog materijala (jugoslovenska i međunarodna statistika), 2. analizom rezultata poštanskog upitnika i 3. sekundarnom analizom postojećih istraživanja. Empirijski deo istraživanja se najvećim delom zasnivao upravo na analizi statističkih podataka, pri čemu je posebna pažnja bila posvećena komparaciji različitih delova Jugoslavije. Iako je vremenski okvir analize bio period posle Drugog svetskog rata, smislenost i izvodljivost komparacije različitih statističkih podataka uslovjavali su konkretnu dužinu i granice vremenskog perioda u svakom pojedinačnom slučaju. Podaci dobijeni poštanskim upitnikom imali su pretežno eksplorativni i ilustrativni karakter, s obzirom na to da se prvi put u istoriji sociologije na ovim prostorima neko posebno bavio temom odnosa roda i profesija (posebno nauke i umetnosti).⁷

Na kraju, treba još nešto reći o samom postupku koji je primjenjen u ispisivanju ove knjige. Polazeći od pretpostavke da je osnovna ideja u njoj pripremi bila upravo da se iz perspektive ondašnjeg društvenog konteksta i njegove temporalnosti objasne pojave koje su tada istraživane, ali i da se iz današnje perspektive ispitaju nivo i smislenost znanja na kome su počivala tadašnja objašnjenja i prepostavke, u ovoj knjizi su namerno izostavljeni novi akademski izvori. Time treba da se pokaže

7 U uzorak (stratifikovan) bile su uključene žene koje su pripadale sloju kreativne inteligencije: 100 naučnica (društvene i humanističke nauke – 25, veterinarske, medicinske i farmaceutske – 25, prirodne nauke – 25, tehničke nauke – 25) i 100 umetnica (muzičarke – 15, književnice – 30, primjenjene umetnice – 15, likovne umetnice – 15 i dramske i filmske umetnice – 25). Odziv je bio 46,5% (93 upitnika).

u kojoj meri su ondašnji izvori i teorijske inovacije same autorke omogućavali da se daju relevantna objašnjenja, i da se duboko i sistematski prodre u istraživane fenome-ne. Time se pokazuje i u kojoj meri su tada stečena saznanja o tome kako se ostva-ruje diskriminacija žena u profesionalnoj sferi još uvek veoma valjana, jer se sistem patrijarhata nije previše promenio. S druge strane, unutar teksta se stalno pojavljuje perspektiva iz 2015, koja se sastoji od niza komentara vezanih za razlike i odstupanja od onog što se očekivalo, pa i projektovalo, na nekadašnjem horizontu nade, odnosno iz perspektive neupitne vere u društveni progres.

I DEO

ŽENE U PROFESIJAMA – SISTEMSKA INHIBICIJA

1. RODNE NEJEDNAKOSTI I DRUŠTVENA STRATIFIKACIJA

U jugoslovenskoj sociologiji osamdesetih istraživanje društvenog položaja žena bilo je suočeno sa nizom ozbiljnih teorijskih ograničenja. Osnovna su, nesumnjivo, bila nedostatnost i neadekvatnost preovlađujućih teorijskih pristupa koji koncentriscani na tzv. opštost relativno lako apstrahuju „posebnost” problema žena. „Žensko pitanje” je u sociološkoj teoriji bilo tretirano kao parcijalno, za razliku od „klasnog pitanja”, naročito u redovima marksistički (ali ne i feministički) orijentisanih autora. Najveći deo opštih teorijskih studija o društvenoj strukturi i stratifikaciji ignorisao je značaj roda kao relevantne činjenice za određivanje društvenog položaja. Rod ili „pol”, kako je tada bilo ubičajeno da se naziva, ili se previđao kao varijabla, ili se koristio u empirijskim istraživanjima bez odgovarajuće teorijske elaboracije. Već tada su se feminističke teoretičarke „žalile” na podređenost rodne analize u sociologiji drugim „važnijim temama”. Ne samo da je postojao veoma mali broj radova u jugoslovenskoj i svetskoj sociologiji koji su se bavili ovim temama već su se i saznanja ove vrste tretirala kao „sekundarna”, odnosno niže su bila vrednovana s obzirom na to da tada nisu predstavljala zvanično sadržaj nekog posebnog dela sociologije (Klod-Matje, 1984). I sami istraživači nailazili su na otpor u profesionalnim krugovima noseći pečat „drugorazrednih istraživača” nesposobnih da se bave „ozbiljnim problemima” (Burja, 1975). Ovakva situacija se u velikoj meri održala do danas u onome što se može nazvati „mainstream” sociologija u Srbiji. Nepostojanje analitičkog okvira pogodnog za bavljenje strukturom celokupnog stanovništva (uglavnom određene starosti) istovremeno je značilo i redukciju pojma društvenih nejednakosti na veoma usko shvaćenu proizvodnu sferu (sferu rada i ekonomije), s obzirom na to da je u potpunosti **ignorisana proizvodnja koja nije namenjena tržištu i rad koji nije plaćen**, onaj u porodici. Ovakvo stanje stvari se u današnjoj sociologiji, pa i demografiji, postepeno prevaziđa, a najnovija statistička istraživanja počinju redovno da skupljaju podatke o „upotrebi vremena”, otkrivajući na taj način **konzistentne obrasce eksploatacije ženskih resursa u privatnoj sferi**.

Teorijskoj nedostatnosti kada su u pitanju žene, odgovarala je i neadekvatnost pojmovnog instrumentarija koji se primenjivao u istraživanju društvene strukture.

Jednom reči, sociologija je operisala pojmovima koji su bili „slepi za pol” (Baret, 1983). Dok god se radilo isključivo o teorijskom slepilu, rodnost je mogla da se izbegava kao problem, ali je empirijsko istraživanje zahtevalo uključivanje problema rodnih nejednakosti u teorijski model. Postojeća pojmovna ograničenja moguće je bilo prevazići ili proširivanjem sadržaja onih socioloških pojmoveva koji su u raširenoj upotrebi, ili određivanjem novih pojmoveva. I jedno i drugo rešenje podrazumevali su preispitivanje starih paradigma i stvaranje neke nove teorijske paradigmme (Bernard, 1973). Ta nova paradigmma je trebalo da bude svojevrsna afirmacija „ženske perspektive”, koja bi imala „mogućnost odgovornosti da doprinese reinterpretaciji i redefiniciji temeljnih kategorija ljudskog postojanja” (Sklevicky, 1983). Prvi koraci u teorijskom fundiranju objašnjenja društvene uslovljenonosti položaja žena, pa dakle i u stvaranju te paradigmme, učinjeni su od strane jednog broja marksističko-feministički orientisanih autorki koje su se zalagale za „**analitički dualizam**”, odnosno povezivanje marksističkog koncepta društvene proizvodnje sa feminističkim konceptom biološke reprodukcije.

„Prirodne” i/ili društvene nejednakosti

U javnom diskursu osamdesetih godina preovlađivalo je mišljenje da su „nejednakosti između polova” biološke, ali i da su nasleđene. Kako se radilo o dva pogleda koja su se međusobno logički isključivala, problem je najčešće rešavan prećutnim eliminisanjem pitanja. Sasvim su bila uobičajena ispitivanja društvene slojevitosti ili društvenih stavova, a da se razlike između rodova uopšte nisu pominjale. Slično, i u analizi uzorka, ako se radilo o empirijskom istraživanju, najčešće uopšte nije bilo jasno da li su ispitivane bile žene ili muškarci, i da li je među njima bilo bitnih razlika. Nejednakosti između rodova u sociološkim istraživanjima društvenih nejednakosti i društvene slojevitosti najčešće su bile eliminisane, odnosno nije postojao odgovarajući teorijski i diskurzivni prostor za njihovo „smeštanje”. Otuda je u prvoj bitnom istraživanju koje se u ovoj knjizi reinterpretira polazna osnova za promišljanje teorijskog koncepta pogodnog za objašnjenje društvenog položaja žena – bilo upravo razmatranje odnosa „prirodnih nejednakosti” i društvenih nejednakosti. Jednostavno, bilo je važno razumeti u kojoj meri su „prirodne nejednakosti” odgovorne za društvene nejednakosti.

Problem se mogao uočiti već na terminološkom nivou. „Nejednakost” kao pojam podrazumeva posedovanje istovrsnog kvaliteta (ili odlikovanje istovrsnim kvalitetom) u različitom stepenu, a ne različitost samih kvaliteta. Muškarci i žene su nesumnjivo biološki različiti, sa naglašeno različitim ulogama u biološkoj reprodukciji. Međutim, oni su zapravo jednaki, ukoliko se izuzmu biološke razlike vezane za reprodukciju, s obzirom na odsustvo drugih bitnih razlika u osobinama koje nisu društveno uslovljene, ali su značajne za društvenu egzistenciju pojedinca (npr. inteligencija).⁸

8 Mada se ni tu, naravno, ne može sasvim otkloniti uticaj društvene okoline.

Hipostaziranje razlika između muškaraca i žena zanemaruje veoma značajne varijacije, odnosno razlike koje postoje unutar samih grupa muškaraca ili žena.⁹ Jedan od najmoćnijih argumenata protiv diskriminacije žena jeste onaj koji naglašava da su razlike između „prosečnog” muškarca i žene sasvim sigurno manje od razlika koje postoje unutar grupa žena i muškaraca, ako bi se uporedili pojedinačni muškarci ili žene.

Postojanje različitosti ne povlači nužno postojanje nejednakosti kada su u pitanju muškarci i žene kao biološke grupe. Otuda je i umesto termina „prirodne nejednakosti” daleko primerenije upotrebljavati termin „prirodna različitost”. Društvena osnova „prirodnih nejednakosti” je u feminističkim radovima potencirana insistiranjem na terminu „rod” kao alternativi „polu”, što je u ondašnjoj, ali i sadašnjoj sociologiji u Srbiji nailazilo na veoma velik otpor. Ipak, treba napomenuti da uloga prirode i društva u konstituisanju rodnosti predstavlja još uvek otvoreno pitanje, sa sve jasnije izraženom tendencijom da se „prirodi” pridaje sve manji značaj, a „kulturni” sve veći. U sociološkom istraživanju koje se bavi društvenom slojevitošću, međutim, najbitnija su pitanja u kojoj meri je moguće biološke razlike „okriviti” za nejednake društvene položaje pojedinaca ili pojedinki. Ili, drugim rečima, da li je diskusija o ulozi prirode i kulture u Srbiji još uvek na početku, na kome je bila pre pola veka u razvijenom delu sveta?

Međutim, treba uočiti još jedan problem. Biološka različitost polova je činjenica koja može da leži u osnovi dva potpuno suprotna stanovišta: da je biološki uslovljena „ženska priroda” osnov ženine društvene inferiornosti, kao i da je biološka funkcija žene u reprodukciji upotrebljena „protiv” žene, u pravcu njene subordinacije. Postojanje prirodnih karakteristika polova/rodova koristi se, dakle, s jedne strane kao argument za tvrdnju o neizbežnosti hijerarhizovanja polova/rodova, a, s druge, kao argument za tvrdnju o postojanju patrijarhata kao transistorijske činjenice. Ove različite interpretacije se konstantno iznova recikliraju u akademskim, kvaziakademskim i političkim debatama, pa su i danas veoma aktuelne.

U intelektualnoj klimi osamdesetih godina, u kojoj su feminističke ideje bile na samim marginama, autorka istraživanja nije mogla da izbegne potrebu da se bavi utvrđivanjem u kojoj meri su društvene nejednakosti posledica bioloških različitosti između muškaraca i žena, odnosno u kojoj meri su društvene nejednakosti između muškaraca i žena odista – društvene. Kako je u današnjoj srpskoj sociologiji još uvek veoma aktuelno ignorisanje rodnosti, ili osporavanje bilo kakvih nejednakosti između muškaraca i žena koje nisu „izbor samih žena”, podsećanje na argumente iznete još osamdesetih je, nažalost, i dalje potrebno.

9 Upotreba termina „nejednakost” je neadekvatna i zbog toga što taj pojam implicira dvosmeran odnos. Tako, kada su u pitanju samo dva člana poređenja, njegova upotreba postaje besmislena. Žene su biološki nejednake muškarcima, ali su i muškarci biološki nejednaki ženama. Da društvo nije patrijarhalno, ove relacije ne bi implicirale vrednosne sudove. Ipak, iz perspektive 2015. diskurs o „prirodnoj nejednakosti” polako biva zamenjen diskursom o „prirodnoj nadmoći žena”, koji feminizam „zloupotrebljava”. Ipak,ovo je tema za neku drugu knjigu.

Da bi utvrdila u kojoj meri su biološke razlike odgovorne za društvene nejednakosti između robova, autorka tvrdi da je neophodno ispitati društvenu uslovljenošć (1) **nastanka** i (2) **održavanja** nejednakosti između robova ili, preciznije, patrijarhata kao sistema vladavine nad ženama.¹⁰ Bilo da se nejednakosti između polova/robova tretiraju kao univerzalne, dakle kao nejednakosti koje su postojale i u pretklasnim društvima, bilo da se insistira na postojanju relativne samostalnosti žena u ovim društvima (Papić i Sklevicky, 1983), ostaje činjenica da je neophodno relativizirati pojам patrijarhata sa stanovišta specifičnih karakteristika koje on poprima u različitim društvima. Autorka istraživanja već tada uočava da postoje kontekstualne razlike između patrijarhata i da različitost obima i kvaliteta muške dominacije ni u kom slučaju ne dovodi u pitanje te dominacije u prošlosti.

Univerzalnost patrijarhalne dominacije potvrđuju tri vrste podataka: 1. postoje elementi kulturne ideologije i izjave ispitanika koji izričito obezvredjuju žene, pridajući njima, njihovim ulogama, njihovim poslovima, njihovim proizvodima i njihovim društvenim sredinama manji ugled od onog koji se pridaje muškarcima i muškim korelatima; 2. postoje simbolična sredstva, kakvo je pridavanje svojstva prljanja, koje se mogu tumačiti kao implicitan iskaz o tome da se žene manje cene; 3. postoje društveno-strukturalni aranžmani koji isključuju žene iz učešća ili dolaženja u dodir s nekim područjem za koje se smatra da na njima obitavaju najviše moći društva. Naravno, sva ova tri tipa podataka mogu, ali i ne moraju biti međusobno povezana u ma kojem određenom sistemu (Ortner, 1983: 155–156). Većina uzročnih objašnjenja nejednakih društvenih položaja žena i muškaraca u pretklasnim društvima bazirala se na reproduktivnoj ulozi žene, koja je u izvesnoj (najčešće značajnoj) meri ograničavala mogućnost učešća žena u proizvodnji izvan domaćinstava i iziskivala brigu muških članova zajednice za žene i decu koji su pripadali zajednici. Međutim, ova vrsta objašnjenja nije prodirala do nivoa koji je neophodan za razumevanje činjenice o različitom vrednovanju društvene reprodukcije, s jedne, i biološke reprodukcije, s druge strane. Naime, biološka reprodukcija je niže vrednovana tokom čitave ljudske istorije, odnosno njeni nosioci – žene su niže vrednovane. Ova činjenica je svojevrstan paradoks s obzirom na **esencijalni značaj biološke reprodukcije** za opstanak zajednice.

U teorijskoj matrici zapadnog feminizma, najdublje moguće tumačenje ovakvog stanja stvari traženo je u „činjenici” da su žene, za razliku od muškaraca, upravo zbog svoje reproduktivne funkcije u društvu i kulturi bile tretirane kao „bliže prirodi”. Bliskost žene prirodi ispoljava se na tri nivoa: „1. ženino telo i njene funkcije koje su na duže vreme povezane sa „životom vrste”, kao da ženu smeštaju bliže prirodi nasuprot fiziologiji muškarca koja ovog potpunije oslobađa kako bi se latio projekta kulture; 2. ženu telo i njegove funkcije stavljaju u društvene uloge koje se onda smatraju smeštenim u nižoj kategoriji kulturnog procesa nego što su to muškarčeve; 3. tradicionalne

društvene uloge žene nametnute zbog njenog tela i njegovih funkcija, onda ženi daju drugačiju psihičku strukturu koja se poput njene fiziološke prirode i njenih društvenih uloga sagledava kao bliža prirodi” (Ortner, 1983:162). Ovakvo tumačenje dopire do same suštine kulture, odnosno civilizacije, iz perspektive razvijenog Zapada, kao nečega što se suprotstavlja prirodi, odnosno niže vrednuje prirodu. Iako ovakavo objašnjenje, kao što će pokazati neka kasnija istraživanja, nije imalo univerzalnu vednost, dominacija feminističkih teorija sa Zapada nametnula je i dominaciju ovakvog shvatanja.

Ali, čak i kada bi se prihvatio ovakvo objašnjenje, ono bi moglo samo da objasni podređenost žena u pretkapitalističkim društvima. Marksistički orientisana objašnjenja nejednakosti između rodova u tadašnjim kapitalističkim društvima koncentrisala su se na smisao i značaj ovih nejednakosti sa stanovišta funkcionisanja klasnog društva. U slučaju jugoslovenskog društva, stvar je bila komplikovanija jer je trebalo odlučiti u kojoj meri su teorije i znanja koja se odnose na kapitalizam primenjiva na socijalizam, ali onaj jugoslovenskog tipa. Kako se radilo o ispitivanju rodnog režima, koji se uspostavlja u dubljim slojevima društvenosti nego što je to slučaj sa političkim sistemom, autorka tadašnjeg referentnog istraživanja je smatrala da je moguće da se tvrdi da su i u **socijalizmu rodne nejednakosti duboko funkcionalne** sa stanovišta održanja sistema u celini, i to zato što:

1. podređen položaj žena omogućuje **niže vrednovanje ženskog rada**,
2. žene (naročito udate) predstavljaju **rezervnu armiju rada** na tržištu radne snage,
3. ženski rad u domaćinstvu obezbeđuje **snižavanje cena muške radne snage** i relativno jeftinu generacijsku reprodukciju radne snage u celini.

Autorka je eksplicitno odbacila tada preovlađujuće mišljenje da su nejednakosti između rodova rezultat „nasleđenih odnosa” koji se održavaju posredstvom patrijarhalne porodice, te insistirala na njihovoj dubokoj funkcionalnosti. Ono što je održavalo rodne nejednakosti, suprotno tadašnjem oficijelnom ideološkom stavu da se radi o „nasleđenim nejednakostima”, nije bila inercija već njihova duboka funkcionalnost. Posledično, rodne nejednakosti se ne mogu izgubiti, nestati, spontano, tokom vremena, što je bilo uobičajeno shvatanje socijalističke elite, bar na nivou retorike. Umesto toga, trebalo je uočiti i dokazati mehanizme reprodukcije nejednakosti. Nejednakosti se ne bi održavale i ne bi postojale da pored inercije, koja je nesumnjiva, ne postoje i dublji razlozi za održavanje nejednakosti. Kao što je referentno istraživanje pokazalo, socijalističko društvo je u celini bilo veoma zavisno od održavanja nejednakosti između žena i muškaraca, na način koji je po mnogo čemu nalikovao i tadašnjim kapitalističkim društvima. U osnovi te funkcionalnosti ležalo je omogućavanje **jeftinog i besplatnog ženskog rada**.

Autorka uočava da kada se na nejednakosti između žena i muškaraca prime-ne definicije društvenih nejednakosti koje su bile široko prihvaćene u tadašnjoj jugoslovenskoj sociologiji, postaje jasno da se ne radi o „prirodnim” već o društve-

nim nejednakostima, ali da to sociolozi jednostavno previđaju. Ona uzima za primer određenje društvenih nejednakosti tada čuvenog sociologa Srđana Vrcana, po kome: „Društvene nejednakosti postoje i javljaju se kad se ljudi u jednom društvu u masovnim razmjerama faktički tako duboko društveno razlikuju po svojem opštem društvenom položaju i po svojoj, ponajprije društvenim položajem uvjetovanoj ukupnoj životnoj situaciji da se to odražava u društveno vertikalnom smislu i dovodi do toga da ljudi u jednom društvu faktički društveno ne vrede jednako” (Vrcan, 1974: 11). Na isti zaključak navodi i analiza područja na kojima se ispoljavaju društvene nejednakosti. Vrcan određuje četiri područja: nejednakosti između onih koji rade i onih koji kontrolišu i faktički raspolažu novostvorenom vrednošću, zatim područje političke dominacije, područje društvene raspodele rada (manuelni i nemanuelni rad) i područje ukupne društvene raspodele svih civilizacijskih vrednosti (1973: 18–19). Autorka zaključuje da po svim pojedinačnim elementima rodne nejednakosti predstavljaju par excellence društvene nejednakosti:

- žene ne kontrolišu i ne raspolažu novostvorenom vrednošću na način i u meri u kojoj je to slučaj sa muškarcima, bilo da svoj rad prodaju na tržištu ili ne;
- one se nalaze na periferiji političke moći i tradicionalno su isključene iz političke sfere, a njihov uticaj na donošenje političkih odluka je veoma mali;
- žene u mnogo većoj meri obavljaju manuelni rad ukoliko se uzme u obzir i domaći rad, koji nije plaćen i nije namenjen tržištu;
- žene su na specifičan način izvan civilizacijskih dostignuća i same manje učestvuju u njihovom stvaranju.

Ipak, i pored ove očiglednosti, nejednakosti između žena i muškaraca se u tadašnjoj jugoslovenskoj sociologiji tretiraju kao „prirodne” a ne „društvene”, te njihova rodna uslovljenošć ostaje nevidljiva.

Društveni položaj i rod

Utvrđivanje da su nejednakosti između rodova zapravo društvene nejednakosti, impliciralo je njihovo bliže određivanje preko razlika u društvenim položajima. Ovo je, u slučaju žena, predstavljalo dodatnu komplikaciju na koju tadašnja sociologija još uvek nije nudila odgovor. Uobičajeno shvatanje društvenog položaja, kao jednog od osnovnih socioloških pojmoveva, bilo je vezano za učešće u raspodeli materijalnog bogatstva, moći i ugleda. Ali takvo određenje je imalo ograničenu primenljivost kada su u pitanju žene. Autorka referentnog istraživanja zato prvo pokazuje šta je problem sa ovim pojmom, a onda ide korak dalje, nudeći alternativno rešenje.

Pre svega, navedene dimenzije društvenog položaja (ucešće u raspodeli materijalnog bogatstva, moći i ugleda) i same **reflektuju vrednosti patrijarhalnog društva**, odnosno postojeću neravnotežu moći. Autorka tvrdi da je dominatno znađe u patrijarhalnom društvu „**nužno androcentrično**”. Da bi sama izbegla zamke

androcentrizma i da bi omogućila poređenje položaja žena i muškaraca, autorka uviđa da je neophodno **proširiti pojам „društvenog položaja”**, do nivoa koji bi omogućio prevazilaženje dotadašnjih teorijskih i empirijskih ograničenja koja proizilaze iz androcentrizma.

Početni problem u određivanju društvenog položaja žena predstavljala je činjenica da je u sociologiji bilo uobičajeno primenjivanje potpuno **istih stratifikacionih varijabli** bez obzira na to da li se radilo o **pojedincu, porodici, grupi ili sloju**. Osnovne vrste društvenih nejednakosti odnose se na razlike u raspodeli:

1. materijalnog bogatstva,
2. moći i
3. prestiža (ugleda).

Ove nejednakosti se sa društvenog makronivoa prenose na individualni, kao ne-problematične. Ovakav postupak nesumnjivo nosi opasnost od svojevrsnog redukcionizma u kome je društvo shvaćeno kao prost zbir atomiziranih pojedinaca, a sloj kao agregat pojedinaca sličnih karakteristika. Problematičnost univerzalizacije kriterijuma za određivanje društvenog položaja još više dolazi do izražaja kada su u pitanju žene. Naime, kriterijumi za određivanje društvenog položaja žene kao pojedinke u industrijskim društvima u drugoj polovini 20.veka bili su (najmanje) dvojaki:

- s jedne strane to su bili kriterijumi koji su se odnosili na njen vlastiti položaj u društvenoj strukturi (njeno zanimanje),
- a s druge, to su kriterijumi koji su bili vezani za **društveni status njenog muža, odnosno porodice**.

Relativan značaj ovih kriterijuma varirao je u zavisnosti od različitih činilaca: individualnih karakteristika, karakteristika sloja ili karakteristika porodice. Dakle, položaj žene u društvenoj strukturi je jednim svojim delom, preko porodice, bio ispredovan položajem njenog supruga.

Značaj razlikovanja nivoa na kojima se posmatra stratifikaciona struktura još je bio izrazitiji kada je u pitanju bila **porodica**. Uobičajeno određivanje mesta porodice u društvenoj strukturi preko društvenog položaja „starešine domaćinstva“ nije odgovaralo složenoj društvenoj stvarnosti u kojoj je postojala veoma česta razlika u društvenom položaju supružnika. Osim toga, baziranje stratifikacione strukture na porodici kao jedinici posmatranja trebalo je da uzme u obzir činjenicu da **porodica nije homogena celina**, odnosno da različiti članovi u porodici imaju različite interese, različite položaje u samoj porodici, različitu moć i različite uticaje na donošenje relevantnih odluka (Saraceno, 1986). U porodici postoje napetost, konflikti, podela rada i nejednakost (Waerness, 1984). Doprinos različitih članova, različit je, a teret reprodukcije članova porodice – neravnomerno raspoređen. Autorka je takođe ukazivala i na druge porodične karakteristike koje utiču na položaj porodice u društvenoj strukturi, kao što je, na primer, broj dece, koji ne samo da je uticao na porodični stan-

dard već je imao veoma veliki upliv na određivanje društvenog položaja same žene, odnosno na njenu zaposlenost, mogućnost napredovanja na poslu te na obim njene unutarporodične radne aktivnosti.

Tretiranje porodice kao jedinice stratifikacije podrazumevalo je još jedan aspekt posrednog međusobnog uticaja njenih članova. Naime, zaposlenost žena znatno utiče na poboljšanje društvenog položaja porodice, pre svega u smislu povećanja učešća u raspodeli materijalnog bogatstva. Zahvaljujući zapošljavanju žena, mnoge porodice uspevaju da dosegnu položaj tzv. srednje klase, čime se, smanjivanjem napetosti između ekstrema, znatno stabilizuje društvena struktura. Otuda je sasvim legitimno izučavati uticaj žene na društveni položaj muža koji se ostvaruje putem porodice.¹¹ Veličina ovog uticaja nesumnjivo značajno varira u zavisnosti od karakteristika porodice, karakteristika sloja i, naravno, karakteristika globalnog društva.

Autorka daje niz predloga za prevazilaženje skučenog i u izvesnoj meri iskrivljenog sociološkog shvatanja društvenog položaja. Ona ukazuje na to da uključivanje pola u stratifikacioni model implicira **prevrednovanje klasičnih elemenata društvenog položaja**. U tom smislu, ono zahteva utvrđivanje relativnog značaja tih elemenata ali i njihovog značaja uopšte. Naime, u društveni položaj su uključeni upravo oni elementi koji bitno određuju „mušku kulturu”: bogatstvo, moć, ugled. Značaj ovih elemenata verovatno bi se promenio u društvu koje bi imalo „žensku kulturu”, i koje bi, na primer, **visoko vrednovalo mogućnost samorealizacije pojedinca, ispoljavanje kreativnosti ili postizanje slobode i lične sreće**. Pored ove civilizacijske ravni postoji problem određivanja **relativnog značaja** pojedinih elemenata društvenog položaja u različitim društvima ili u njihovim homogenim delovima (slojevima ili regionima, npr.). Na kraju, kako društveni položaj bar delom zavisi od individualnog postignuća u najčistem smislu (a delom, od porodičnih, slojnih, širih društvenih karakteristika), subjektivno procenjivanje vlastitog položaja, kao i **subjektivna ocena** značaja pojedinih elemenata društvenog položaja, trebalo bi da imaju efekta na određivanje integralnog društvenog položaja pojedinca. Iako su ovi predlozi izneti krajem osamdesetih godina, oni su i danas veoma aktuelni, jer sugeriru potpuno druge kriterijume za određivanje vlastitog položaja u društvenoj stratifikaciji, uz potpuno uvažavanje subjektivne ocene.

Autorka takođe ukazuje na problem uzimanja zanimanja kao veoma važnog parametra za određivanje društvenog položaja, odnosno na sva ograničenja usko shvaćenog pojma rada, u društvima u kojima dominira patrijarhalna struktura moći. Ona ukazuje na to da se najčešće uzima u obzir samo institucionalizovan rad, koji se obavlja izvan domaćinstva i koji je plaćen, kao i spoljašnji efekti tog rada (bogatstvo, moć,

¹¹ Podaci iz referentnog istraživanja pokazali su da 37% umetnica koje su (ili su bile) u braku i 58% naučnica smatra da je slojna pripadnost njihove porodice pod jednakim uticajem njihovog i muževljivog zanimanja. Preko 1/4 umetnica je izjavilo da je uticaj njihovog zanimanja veći.

ugled), a ne sam kvalitet rada ili odnos pojedinca prema njemu. Međutim, **karakteristike rada koje žene obavljaju u velikoj meri se razlikuju u odnosu na institucionalizovan obrazac rada**, pa otuda i karakteristike njihovog društvenog položaja ne proizilaze samo iz onog dela njihovog rada koji je sličan dominantnom obrascu rada muškaraca. Karakteristike zanimanja koje žene obavljaju u klasičnom konceptu društvenog položaja određuju njihovo mesto na lestvici društvene hijerarhije. Međutim, činjenica da su žene određuju koju će vrstu posla obavljati. One, naime, po pravilu rade poslove koji se nalaze bliže dnu nego vrhu društvene strukture, poslove koji su rutinizirani, jednostavni i zatupljujući. Intenzitet i kompleksnost poslova koje žene obavljaju izvan domaćinstva uslovjeni su njihovim domaćim poslovima. Niže obrazovanje žena samo sankcionise, a ne proizvodi situaciju u kojoj je dupliranje uloga „normalan“ životni model.

Domaći rad po svojim karakteristikama spada u domen nekreativnih, niskokvalifikovanih poslova, male produktivnosti. I pored njegove znatne mehanizacije, on uglavnom ima **arhaičnu organizaciju**, čemu svakako doprinosi veoma rascepka produkcija u okviru pojedinačnih domaćinstava. Međutim, s druge strane, domaći rad u celini, a naročito uloge žene – majke – supruge, zahteva onu vrstu angažmana koja je uglavnom, ne samo **fizički već i psihički, pa i intelektualno**, iscrpljujuća za žene, iako ostaje uglavnom društveno nepriznat. Autorka ukazuje na to da egzaktno utvrđivanje značaja domaćeg rada, koji velik broj žena mora da obavlja uz svoju radnu ulogu izvan domaćinstva, može da se postigne **merenjem kompletног radnog vremena žena**. Takva merenja pokazivala su u svetu, još osamdesetih godina prošlog veka, da je radni dan žene znatno duži od radnog dana muškarca. U Srbiji se, takođe, 30 i više godina kasnije, sprovode ankete o merenju vremena, koje potvrđuju značajne razlike u dužini radnog dana žena i muškaraca, i njihovog plaćenog odnosno neplaćenog rada.

Posebno je zanimljivo da je sama vrsta rada koji se obavlja, odnosno podela između **manuelnog i nemanuelnog rada**, ono što je u osnovi stratifikacije, i da su žene posebno defavorizovane na tom planu, jer ne samo da obavljaju domaći rad, koji po pravilu sadrži jako puno manuelnog rada, već je i čitav niz zanimanja koje pretežno obavljaju žene vezan za manuelne poslove (npr. poslovi čišćenja). Osim toga, žene su takođe gurnute i u zanimanja koja su krajnje rutinizirana i nekreativna, kao što je slučaj sa mnogobrojnim službeničkim zanimanjima. Iz perspektive 2015. u uslovima ekstremno visoke nezaposlenosti u Srbiji, pitanja vrste zanimanja ne izgledaju kao da su do te mere rodno osetljiva pitanja, kao što je to bio slučaj osamdesetih godina, jer sada dominiraju pitanja samog zapošljavanja. Ipak, sama koncentracija žena ili muškaraca u nekim zanimanjima nedvosmisleno utiče na karakteristike tih zanimanja, kao i na njihovo mesto na lestvici društvene hijerarhije. U izvesnom smislu, moguće je čak govoriti o dve različite hijerarhije zanimanja, ženskoj i muškoj. Međutim, u tom slučaju se gubi mogućnost njihovog poređenja.

Problematičan je i kriterijum **učešća u raspodeli materijalnog bogatstva**, s obzirom na to da žene rade ili manje plaćene poslove ili su manje plaćene čak i kada

obavljaju iste poslove ili čak za određenu vrstu rada koji obavljaju uopšte i nisu plaćene (domaći rad). Mnogobrojna merenja tzv. „gender gap-a” (rodnog jaza) koja se sprovode poslednjih desetak godina i koja se uzimaju kao jedan od najbitnijih indikatora nepovoljnog položaja žena, pokazuju, međutim, da je u siromašnjim društвima na poluperiferiji ovaj jaz po pravilu niži nego što je to slučaj sa bogatijim društвима. Međutim, to otvara pitanje koje je mnogo dublje, a to je pitanje valjanosti indikatora u društвima u kojima je inače neformalna ekonomija jako zastupljena. Mnogo je značajnija **nejednakost u vlasniшtvu** koja postoji između žena i muškaraca, naročito kada je reč o nepokretnostima (imanja, kuće, stanovi) i naročito u siromašnjim društвимa.

Autorka, u skladu sa humanističkim i marksističkim idejama koje su tada vladale u sociologiji, sugerise da se u sam teorijski koncept društvenog položaja uključi ne samo ono što proističe iz zanimanja koje pojedinac obavlja (bogatstvo, moć, prestiž) već i odnos pojedinca prema radu i njegovo **subjektivno doživljavanje rada**. Ona se oslanja na stav Agneš Heler, koja smatra da tip rada koji čovek obavlja „određuje granice uspona u individui”. Zato autorka smatra da i **analiza alienacije** treba da predstavlja sastavni deo analize društvenog položaja.¹² Ona tvrdi da su domaćice, službenice, radnice na pokretnoj traci veoma izložene ovoj vrsti rada koja bitno ograničava „uspon u individui” i koja onemogućuje njihovu samoaktualizaciju. Žene, s obzirom na društvenu podelu rada po polu, imaju veću verovatnoću da obavljaju upravo one poslove koji su alienirajući. To potvrđuje i činjenica da je „raspodela” kreativnih zanimanja izrazito u korist muškaraca. Tema alienacije kroz rad i putem rada iz današnje perspektive izgleda potpuno idealistički, iako je ona bila sasvim validna u okviru tadašnje marksistički orientisane sociologije. Svođenje problema rada na problem „zaposlenosti” žena i na „tržište rada” potpuno je obesmislilo nekada validnu temu suštine rada i njegovog uticaja na kvalitet života pojedinaca.

U marksističkoj analizi društvene strukture bio je, takođe, veoma bitan problem **eksploatacije** u smislu „prisvajanja viška vrednosti” od onih koji su taj „višak” stvarali. Relevantnost ovog tipa analize je aktuelna danas u meri u kojoj je i sam kapital-odnos aktuelan, ali je on i značajno umanjen novim pravilima prisvajanja ekonomske dobiti u eri finansijskog kapitala. Ondašnji feministički orientisani autori i autorke pokušali su da, koristeći marksistički koncept eksplatacije, objasne specifičnost eksplatacije žena. Osnovna teza je bila da se eksplatacija žena odvija **preko domaćeg rada, koji obezbeđuje snižavanje realnih najamnina**, čime se ujedno povećava i stepen eksplatacije muškaraca. Jednom reči, žene su deo najmanje radne snage, mada posredno. Osim toga, eksplatacija žena na samom tržištu radne snage, kao i eksplatacija ostalih manjinskih grupa, ostvaruje se segmentacijom tog tržišta. Veliki deo ovakve argumentacije ima težinu i danas, ali je u međuvremenu, zbog neoliberalnog globalnog modela razvoja, postao nedovoljan.

12 Alienacija rada koji obavljaju žene tek je nedavno postala predmet „dostojan” bavljenja. Za razliku od literature o konfliktu uloga, koja je prilično obimna, literatura o alienaciji ženskog rada je relativno retka.

Ipak, naznačajniji element ondašnjeg, iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, marksističkog feminističkog pristupa bilo je insistiranje na tome da je **porodica uključena u reprodukcioni ciklus kapitala**. Međutim, s obzirom na to da je porodica mikrosistem, a ne jedinstvena celina, kao i da je položaj različitih članova porodice zbog njenog patrijarhalnog ustrojstva i sam različit, postavljalo se pitanje „raspodele” eksploracije unutar porodice. Teorijski su identifikovane tri moguće varijante: 1. da član porodice koji je „spolja” eksplorisan nadoknađuje ono što mu je oduzeto eksploratišući druge članove porodice, ili 2. da razmenjuje svoj rad sa radom članova porodice u jednakoj količini, pri čemu je on i dalje eksplorisan zbog „spoljne” eksploracije, dok to nisu ostali članovi, ili pak 3. da se teret eksploracije deli na jednakе delove (Foldbre, 1982: 323). Činjenica da žena i deca mogu da kompenzuju eksploraciju muškog radnika koja se odigrava na tržištu – imala je svoje direktne posledice na biološku reprodukciju, odnosno visinu fertiliteta u savremenim društvima. Naime, nije reč samo o eksploraciji ženskog rada u užem smislu, već o celokupnoj aktivnosti žena na planu dnevne reprodukcije pojedinih članova porodice i reprodukcije generacija, dakle, **eksploraciji same reproduktivne sposobnosti žena**.

Istovremeno, pored navedene materijalne eksploracije, u to vreme izranja i svest o još jednom tipu eksploracije kome su žene izložene oduzimanjem viška vrednosti. U pitanju je bila „**vanekonomska eksploracija**”. Feministkinje su sa mnogo argumenata dokazale, pre više desetleća, da postoji problem korišćenja **emotivnih resursa** žena bez odgovarajuće „naknade” u smislu priznanja, ugleda ili moći. „Eksploracija” ženskih osećanja, podrške ili požrtvovanosti u patrijarhalnom društvu smatrala se i još uvek se smatra „normalnom”. Teorijski pomak u razumevanju ove specifične vrste „eksploracije” predstavlja je koncept **staranja** (caring), koji je izronio osamdesetih godina. Staranje, koje se uglavnom odvija u porodici (ali i u nizu socijalnih ustanova, bolnica, obdaništa i sl.), jeste rad koji u sebe uključuje i trivijalne poslove kao što su: hranjenje, pranje, nošenje, ali i psihički i društveno angažujuće poslove, kao što su: predstavljanje, zaštita ili uteha (Waerness, 1984: 6). Žene se u porodici staraju o raznim zavisnim članovima: deci, bolesnima, hendikepiranima ili starijima. Međutim, one se veoma mnogo staraju i o odraslim, nezavisnim muškim članovima, bez odgovarajućeg reciprociteta. U osnovi ovakve situacije leži patrijarhalna struktura porodice.

Problematizovanje različitih ključnih socioloških koncepcata, autorka nastavlja propitivanjem pojma moći. **Moć**, druga značajna dimenzija društvenog položaja, kada su u pitanju žene, mnogo je kompleksnija nego što to dolazi do izražaja u uobičajenim istraživanjima društvene stratifikacije. Iako se moć najčešće određuje na nivou javne sfere, zbog značaja koji porodica ima u životu žene, moć u privatnoj sferi nije manje važna. **Privatna moć** žena ispoljava se kroz donošenje odluka u domaćinstvu, ali i kroz raznovrsne emotivne „ucene” kojima ona može da upravlja članovima porodice, odnosno njihovim ponašanjem. Zanimljiva je teza da što je manja kontrola žene nad vlastitim životom, veća je satisfakcija koju ona izvlači iz kontrole života svoje okoline (Janeway, 1971).

Spoljašnju subordinaciju žena zamenjuje ulogom autoriteta u porodici, vezanog naročito za pojedine segmente porodičnog života. Osim toga, ne može se ignorisati ni značaj **hijerarhije samih žena**, koja je naročito razvijena u zadružnim ili proširenim porodicama u kojima se subordinacija zasniva na starosti i mestu u rodbinskoj grupi. Značaj **privatne moći** potvrđuje, na primer, i strukturalno oblikovan sukob između svekrve i snahe. Taj sukob je utoliko dramatičniji ukoliko je isključenost žene iz javne sfere moći veća i ukoliko ta privatna moć ima više značaja za njeno uspostavljanje vlastitog identiteta. U nedostatku drugih sredstava, žena privatnu moć uspostavlja uglavnom verbalnim veštinama. „Budući u zakonski i ideološki podređenom položaju i lišene pribegavanja delotvornim vlastitim institucijama kojima mogu manipulisati, žene se moraju braniti i popravljati svoj položaj svim svakodnevnim verbalnim osobinama koje mogu razviti, kao što su gloženje, lukavstvo i ogovaranje“ (Harding, 1983: 291). Međutim, iako je veoma značajna, privatna moć žena nije suštinski dovoljna da neutrališe apsolutnu podređenost žena na javnom nivou. Otuda se ne može prihvati teza da žene imaju veću stvarnu moć od muškaraca, čak ni u predindustrijskim društvima, jer bi to predstavljalo potcenjivanje stvarne moći muškaraca, odnosno izdvajanje lokalne zajednice iz šireg društvenog konteksta. „Naime, u tom širem kontekstu, uloga žena u vođenju svakodnevnog života sela umanjuje ulogu muškaraca koji vladaju strukturama, što određuju uslove svakodnevnog života. Konačno, u evropskim seljačkim društvima premoć muškarca nije puki mit, ona je strukturalna činjenica. Žene možda sebe ne doživljavaju kao podređene, ali su u strukturalno podređenom položaju spram muškaraca“ (Harding, 1983: 301).

Pored moći, kao dimenzija društvenog položaja problematičan je i ugled onda kada se primeni na žene kao grupu ili pojedinke. Autorka ukazuje na to da je pri-padnost ženskom rodu u patrijarhalnom društvu u startu povezana sa **negativnim određenjem prestiža**, odnosno da je ugled muškarca po pravilu viši od ugleda žene. Pored toga, ako se prestiž kao komponenta društvenog položaja individue određuje preko zanimanja koje neka individua obavlja, onda bi bilo potrebno eliminisati vezu koja postoji između prestiža zanimanja i njegove feminizacije. Opšta je pravilnost da su **zanimanja koja imaju veći ugled više maskulinizirana** od zanimanja koja imaju niži ugled. I više od toga: snižavanje ugleda pojedinih zanimanja (npr. nekih starih profesija) podudara se sa procesima njihove feminizacije. Otuda je sasvim moguće izvući zaključak da feminizacija zanimanja doprinosi snižavanju ugleda pojedinih zanimanja, što je u najužoj vezi sa inače nižim društvenim ugledom žena kao društvene grupe. Svakako, moguće je i stvari posmatrati obrnuto, pa zaključiti da upravo snižavanje ugleda pojedinih zanimanja omogućuje povećanje ulaska žena u ta zanimanja. Suština međutim, u oba slučaju ostaje ista – postoji negativna korelacija između ugleda i stepena feminizacije zanimanja. Otuda, kada se radi o ispitivanju društvenog položaja žena na individualnom nivou, diskutabilna je valjanost kriterijuma ugleda zanimanja s obzirom na to da je taj kriterijum pod snažnim uticajem grupnih karakteristika žena. Vrhunac uticaja grupne pripadnosti na ugled nekog zanimanja predstavlja, nesumnjivo, zanimanje domaćice. Iako je snižavanje statusa ovog zanimanja u

industrijskom društvu snažno potpomognuto i mehanizmima tržišta radne snage koje vrši ekstrakciju profita putem neplaćenog ženskog rada, činjenica je da njegov nizak ugled na „ideološkom nivou” savršeno korespondira ekonomskoj suštini. Ženski domaći rad se tretira kao ne-rad i on se sistematski marginalizuje. Žene koje su domaćice, npr. u jugoslovenskom društvu osamdesetih, iz svog rada nisu mogle da ostvare bilo kakva prava, iako je on bio uključen u samu osnovu egzistencije društva preko reprodukcije radne snage – generacijske i dnevne. (Domaćice se čak ni u statističkoj evidenciji nisu tretirale kao aktivna lica.)

Poseban problem kada se radi o ugledu kao dimenziji društvenog položaja, predstavlja specifičan ugao iz koga žene vrednuju svoje postignuće i postignuće drugih žena. Žene, s jedne strane, imaju niže postavljene ciljeve, a, **s druge, manje poverenja u svoje i u postignuće drugih žena.** Otuda je moguće pretpostaviti da postoje potpuno različite leštvice ocena prestiža pojedinih zanimanja, u zavisnosti od toga da li ta zanimanja pretežno obavljaju muškarci ili žene, kao i u zavisnosti od toga ko to ocenjivanje vrši, muškarci ili žene. Empirijsko istraživanje koje je sprovedeno iskristaliso je ovaj argument, s obzirom na to da je razotkrilo usku vezu između ugleda i roda kada je reč o profesijama.

Napred izneta kritika teorijskog koncepta društvenog položaja pokazala je da unošenje roda kao variabile znatno **usložnjava postojeći teorijski koncept**, jer su sve dimenzije podložne radikalnoj promeni onda kada se unese rodnost. Kako je u patrijarhalnom društvu nemoguće izmisliti nepatrijarhalna, objektivna, nova značenja pojmljova, autorka se priklonila ideji da rešenje traži u proširivanju koncepta društvenog položaja do nivoa koji uključuje celokupan život pojedinca, odnosno njegovu/njenu svakodnevnicu, tj. javnu i privatnu sferu. Time se, smatrala je autorka, rešava problem preovlađujućeg modela društvene egzistencije, kada su u pitanju žene, koji se može definisati kao dvostrukost uloga, odnosno „dvostrukost prisustva“ („double presence“) (Bimbi, 1986). Zato je u koncept društvenog položaja potrebno uključiti sve one elemente koji čine **kvalitet života u celini**. Ovakav pristup je bio na liniji trenدا, koji uočava J. Acker, ka uključivanju širokog dijapazona strukturalnih društvenih nejednakosti u probleme društvene stratifikacije, uz istovremeno povećano bavljenje pojedincem, a ne porodicom, kao jedinicom stratifikacije (1973). Međutim, iako su ovakva feministička shvatanja bila prisutna još 80-ih, a naročito 90-ih u srpskoj sociologiji, i iako su ona bila potkrepljena empirijskim istraživanjima, „mainstream“ sociologija je ostala zatvorena za integraciju rodne perspektive u stratifikacijski društveni model. Umesto integracije feminističke perspektive, na delu je bilo njen izopštavanje i uporno svodenje na nebitnu perspektivu ili „ideologiju“.

Integracija roda u stratifikacioni model

Nesumnjiv značaj roda kao stratifikacione varijable postavlja pitanje njegove integracije u stratifikacioni model. U klasičan model društvene strukture žene kao

pojedinke najčešće nisu eksplisitno uključene, već samo implicitno, u okviru analize celokupnog aktivnog stanovništva. Problem specifičnog društvenog položaja žena ponekad se razrešava njihovim **posmatranjem u dve paralelne strukture: u stratifikacionoj i u strukturi patrijarhata (obično preko porodice)**. Nijedan od ovih pristupa ne omogućuje eksplisitno poređenje žena i muškaraca, odnosno suštinsko povezivanje rodnosti i stratifikacije. Jedino proširivanje koncepta društvenog položaja pruža **jedinstvenu komparativnu osnovu** za analizu položaja muškaraca i žena, pa time i mogućnost određivanja njihovog položaja u jedinstvenoj društvenoj strukturi. Društvena struktura ima dve dimenzije: vertikalnu, koja se odnosi na hijerarhijsku izdiferenciranost društvenih grupa, i horizontalnu, koja se odnosi na izdiferenciranost grupa u jednoj ravni. Vertikalna dimenzija društvene strukture vezana je za različite društvene položaje, a horizontalna za različite društvene uloge. Uključivanje roda u stratifikacioni model zahteva **eksplicitno određenje odnosa između društvenih položaja i društvenih uloga** (u ovom slučaju rodne uloge), odnosno određivanje stepena kompatibilnosti između rodne i stratifikacionih varijabli.

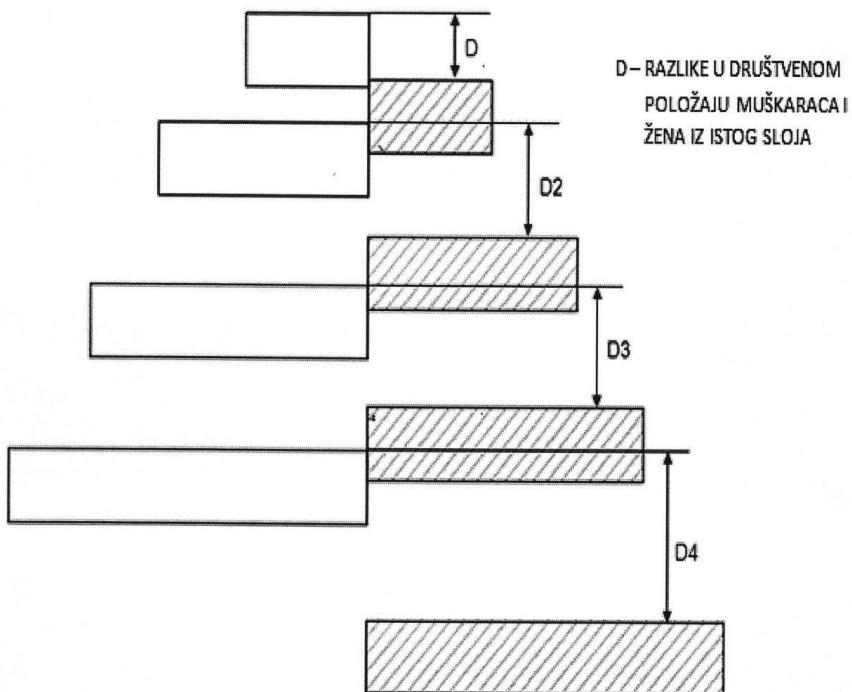
O tome da li je **osnovni princip** društvene diferencijacije individua njihova slojna (klasna) pripadnost ili njihova rodna pripadnost, postojala su veoma različita mišljenja. Tako se, na primer, značaj rodne pripadnosti negirao tvrdnjom da su žene među sobom slojno (klasno) izdiferencirane, te da postoji eksploracija onih žena koje se nalaze u donjoj polovini lestvice društvene hijerarhije od strane onih koje se nalaze u gornjoj polovini. Sasvim je suprotna bila tvrdnja radikalnih feministkinja da žene i muškarci predstavljaju dve odvojene klase. Između ovih krajnosti nalazio se čitav niz mogućih varijeteta. J. Acker je, na primer, smatrala da, ukoliko se koristi individua kao jedinica posmatranja, integrisanje roda u stratifikacioni model moguće je izvršiti na dva načina: 1. rod može da bude dimenzija stratifikacije koja preseca klase linije i proizvodi dve među sobom povezane hijerarhije položaja ili osoba, i 2. rod može da bude osnova za vrednovanje položaja pojedinaca u posebnim hijerarhijama (1973). Jasno je da prvo od ovih rešenja daje veću specifičnu težinu slojnoj (klasnoj) diferencijaciji, a drugo –rodnoj. Međutim, već tada je autorka navedenog istraživanja zaključila da pitanje „prioriteta“ nejednakosti, u ovom slučaju slojnih ili rodnih, nije samo akademsko pitanje već da ono zahteva i određenu empirijsku evidenciju. Postojala je prepostavka da će se principi društvenog strukturiranja bitno razlikovati u različitim društвima i u različitim etapama i njihovog razvoja. Implikacije ovakvog teorijskog stava, iz perspektive 2015. godine izgledaju kao dalekosežne, i mogu se posmatrati u najužoj vezi sa eksplozijom koncepta „interseksionalnosti“, koji podrazumeva veoma fleksibilno utvrđivanje prioriteta socijalnog isključivanja.

Pokušavajući da objedini rodnu i socijalnu stratifikaciju, autorka konstruiše model, koji potvrđuje obavljeno empirijsko istraživanje. U tom modelu, distanca između društvenog položaja žena i muškaraca bila je određena njihovom slojnom pripadnošću (shema br: 2) ukrštenom sa rodnošću.

Shema 2 – Integracija roda u stratifikacioni model

MUŠKARCI

ŽENE

Model podrazumeva postojanje dve među sobom povezane hijerarhije muškaraca i žena koje zajedno sačinjavaju treću. Raspon između društvenih položaja muškaraca i žena raste od viših ka nižim društvenim položajima, odnosno slojevima. Tamo gde je **najmanja distanca između muškaraca i žena, na najvišim društvenim položajima, ujedno je i najmanja verovatnoća da će neka žena taj položaj dostići**. Istovremeno, na dnu lestvice društvene hijerarhije najveća je verovatnoća da će žene koje pripadaju najnižem društvenom sloju tu i ostati. Ovakav **raspored „šansi”** potvrđuje odsustvo žena na najvišim društvenim položajima, a, s druge strane, feminizacija zanimanja koja imaju najniži društveni status – poljoprivrednih.

Autorka dalje zaključuje da je **rod utoliko snažniji kriterijum društvene diferencijacije ukoliko je niži sloj kome individua pripada**. On je više „sudbi na“ pojedinca na dnu nego na vrhu, odnosno njegov život, njegove opcije su više oblikovane rodnom pripadnošću. Iz ovoga proizilazi i zaključak da je u postoje-

ćoj stratifikacionoj strukturi uspinjanje žene na letvici društvene hijerarhije i njenovo svojevrsno „oslobađanje” od roda ili, još preciznije, od rodnih karakteristika.¹³

S obzirom na predloženi model društvene strukture, može se postaviti hipoteza da društvena promocija žena u smislu dosezanja viših društvenih položaja predstavlja njihovu **dvostruku promociju**, oslobađajući ih i od restriktivnih mehanizama koji deluju na razvoj individua na nižim nivoima društvene hijerarhije i od ograničenja vezanih za njihove rodne karakteristike. Međutim, promocija žena shodno datom modelu, ne samo da ne smanjuje **sukob uloga** (profesionalne i porodične) već ga povećava. To je rezultat veće uklopljenosti žena u društvenu ulogu na nižim nivoima društvene hijerarhije, koja proizilazi iz njihove pripadnosti marginalnoj grupi, odnosno grupi koja ima niži status. Istovremeno, žene na višim nivoima društvene hijerarhije svoju rodnu ulogu više i češće odbijaju da prihvate kao datost, što je i uslov i posledica njihovog povoljnijeg društvenog položaja.

Otuda je položaj žena na najvišim nivoima društvene hijerarhije bitno **ambivalentan**. On je istovremeno i **oslobađajući i marginalizujući**: žena ima šansu da se samorealizuje, da razvije svoje sposobnosti, da osvoji društvene privilegije u različitom obliku, ali, s druge strane, ona odbijajući da prihvati dominantan obrazac rodne uloge, ostaje izvan društva, na specifičan način **neintegrисана**. To dalje znači da kada su u pitanju žene, društvena promocija u smislu uspinjanja na letvici društvene hijerarhije nesumnjivo smanjuje stepen eksploatacije i alienacije, koji je više izražen na nižim nivoima, ali ima i svoju visoku psihičku cenu u smislu izraženog konflikta uloga. Za muškarce je, međutim, društvena promocija nedvosmislena i nagrađujuća, jer ne postoji nesklad između njihove rodne uloge i parametara uspeha definisanih na „muški način”.

Marginalnost i sistemska inhibicija

S obzirom na to da su žene društveno nejednake muškarcima i da im patrijarhat nameće **grupnu inferiornu poziciju**, i pojedinačni društveni položaji žena nalaze se pod značajnim uticajem njihove grupne pripadnosti. Tako je, na primer, upravo grupnim karakteristikama žena moguće objasniti njihov nepovoljan položaj na tržištu radne snage – za šta „faktori ljudskog kapitala” (obrazovanje, iskustvo) po pravilu ostaju nedovoljni – ili specifične uslove i rezultate promocije žena koja se odvija uz snažnu restrikciju.

Suštinska grupna karakteristika društvenog položaja žena jeste njihova **diskriminacija**. Žene su u raspodeli svih bitnih društvenih resursa (bogatstvo, moć, ugled)

13 Jedna vrsta „dokaza” za ovo jeste i činjenica da žene koje su profesionalno uspešne u nefeminiziranim oblastima nauke ili umetnosti – ne žele da budu tretirane kao žene stvaraoci već jednostavno kao stvaraoci.

defavorizovane. Uključivanje varijable roda u ispitivanje društvene slojevitosti dokazuje da u toj defavorizovanosti postoji određena **konstantnost** koja joj pridaje karakteristike strukturalne datosti, tj. da postoji stabilna struktura patrijarhata.

Diskriminacija žena je, međutim, samo jedna od diskriminacionih linija koje su aktivne u savremenim društvima. **Totalitet društvenih nejednakosti u društvu je zapravo totalitet diskriminacije** u kome su pojedini članovi grupa više izloženi diskriminaciji usled kumulativnih negativnih efekata diskriminacije. Diskriminacione linije smanjuju kompetitivne sposobnosti u raspodeli društvenih resursa onih koji se nalaze „s druge strane”. Njihova promena vlastitog položaja i njihova promocija onemogućene su bez obzira na njihove sposobnosti. Njihova diskriminacija je „ugrađena” u društvenu strukturu, jer svako novo mobilisanje ljudskih potencijala preti da ugrozi stabilnost te strukture, da poremeti etabliranu moć. **Društveni razvoj** se, tako, odvija uz **premeštanje težišta tereta diskriminacije** sa jedne na drugu grupu, čime se one među sobom suprotstavljaju, dovode u konkurenčki položaj. Ali, isto tako, društveni razvoj može da se odvija u pravcu smanjivanja ukupnog obima diskriminacije, što se po pravilu događa onda kada postoji ekonomski rast i potreba za proširivanjem kvantiteta i povećanjem kvaliteta radne snage.

Diskriminacija pojedinih društvenih grupa proizvodi njihovu **marginalnost**. Marginalne grupe¹⁴ su zapravo **kolektivni autsajderi**, konstantno i sistematski defavorizovani u raspodeli društvenih resursa. I pored znatne pojavnje izdiferenciranosti marginalnih grupa (u koje pored žena spadaju: mlađi, stari, deca, etničke i rasne manjine, hendikepirani, seksualne manjine...) moguće je na osnovu niza njihovih zajedničkih karakteristika razotkriti jedinstvenu prirodu diskriminacije, koja leži u osnovi njihovog nastanka i opstajanja.

Marginalne grupe, pre svega, imaju **grupno obeležje**. Ma kako na prvi pogled ova tvrdnja izgledala tautološka, ona zapravo predstavlja samu suštinu marginalnosti. **Marginalne grupe ne sačinjavaju individue određenih društvenih karakteristika, već postojanje same marginalne grupe određuje tretman karakteristika pojedinca koji joj pripada**. Nije sličnost individualnih položaja ta koja određuje postojanje marginalne grupe, već su grupne karakteristike te koje određuju položaj individue.

Izdvajanje pojedinih pripadnika društva u marginalne grupe obično počiva na izvesnoj relativno lako uočljivoj **različitosti**. Iako se ne radi o različitosti koja bi najčešće imala primaran značaj za društvenu egzistenciju pojedinca, ona se hipostazira i potkrepljuje raznovrsnim „biološkim” argumentima. Lakoća kojom je mo-

14 Ovaj termin smatramo ugodnijim od termina „manjinske grupe” s obzirom na to da on ne stvara privid efemernosti problema zbog eventualne niske kvantitativne zastupljenosti pripadnika tih grupa. Zapanjujuće je da je čak i danas, 2015. godine, u dokumentima Ujedinjenih nacija moguće naći na izraze „žene i druge manjinske grupe”.

guće fizički izdvajati pripadnike marginalnih grupa znatno olakšava diskriminaciju u svim oblastima društvenog života. Otuda je upravo ta pojavnna izdiferenciranost uslov bez koga bi marginalizacija teško mogla da se odvija.¹⁵ Pojavna izdiferenciranost pripadnika marginalnih grupa je funkcionalna i sa još jednog stanovišta. Nai-me, spoljašnja različitost je „usud“ koji svaka individua sa sobom nosi i od njega ne može da pobegne (ili to može u samo retkim slučajevima). Otuda, ona je sklona da svoju različitost prihvati kao suštinski razlog svoje marginalnosti, dakle kao datost kojoj ne može da se suprotstavi. Ona je „obeležena“, a stigma je njena sADBina.

Biologistička argumentacija različitosti marginalaca nesumnjivo potpomaže svest marginalaca o njihovoj vlastitoj inferiornosti. Marginalci su skloni da **interiorizuju** stavove šireg društva o svojoj „biološki“ nižoj vrednosti. U tome im pomaže sklop društvenih vrednosti dominantne kulture, najčešće izražen kroz sistem **predrasuda i stereotipa**. Oni tako potvrđuju tezu da je najfektniji oblik opresije onaj u kom žrtva sarađuje. Interiorizacija vrednosnih ocena o vlastitoj inferiornosti rezultat je objektivne nemogućnosti uticaja na vlastiti život ili na promene društva u celini. Istovremeno, ma kako na prvi pogled izgledalo paradoksalno, interiorizacija upravo tih vrednosti omogućuje relativno bezbolnu društvenu integraciju marginalaca.

Ipak, objektivno protivrečan društveni položaj marginalaca podstiče ne samo identifikaciju sa dominantnom kulturom već i sa marginalnom supkulturnom. Može se čak reći da su upravo sa ovog stanovišta oni „marginalni“, jer su na ivici sa koje mogu da „skliznu“ na jednu ili drugu stranu. Ponekad ova ambivalentnost položaja marginalaca, kao i interiorizovana svest o inferiornosti, rezultiraju izvesnom **sAMOMRŽNjom** (selfhated), željom da se bude neko drugi i da se time razreši problem identiteta, odnosno pripadnosti, ukorenjenosti. Zanimljivo je, međutim, da se ova grupna samomržnja (koja se, na primer, očituje u veoma negativnim stavovima marginalaca o sebi samima) često ne tumači sa stanovišta problema grupne integracije, već sa stanovišta njihove individualne „neurotičnosti“. Psihijatrizacija društvenih problema je samo jedan od načina na koji društvena struktura reprodukuje dominantan oblik moći.

Međutim, suština je upravo obrnuta. Specifičan položaj marginalaca nije moguće objasniti ni njihovom pojavnom različitošću, ni njihovom supkulturnom, već **ulogom koju imaju** u funkcionisanju određenog društvenog sistema. S jedne strane marginalci igraju značajnu **političku** ulogu, a s druge **ekonomsku**. Ovu prvu moguće je razumeti tek u kontekstu celokupne društvene strukture. **Totalitet nejednakosti, odnosno presecanje slojnih i/ili klasnih linija diskriminacionim linijama, smanjuje raspone između slojeva i/ili klasa**. Time se unutar svakog sloja vrši svojevrsna atomizacija društvenih grupa, odnosno **preseca moguća linija solidarnosti** (Katuna-

15 Koliko je ta pojavnna različitost bitna za održavanje diskriminacije, pokazuje sledeći primer. Jevreji su još u srednjem veku bili primorani da nose žute trake, kako bi se lako raspoznavali u odnosu na ostale stanovnike, mada je istovremeno bila i opšteprihvaćena teza o njihovoj rasnoj različitosti, i upravo je ta navodna različitost bila korišćena protiv njih.

rić, 1979). Umnožavanje nejednakosti stvara unutrašnje napetosti na nivou pojedinačnog sloja, čime se otklanjaju mogućnosti eventualnih sukoba na globalnom nivou.

Osnov za razumevanje ekonomske uloge marginalnih grupa, predstavlja teorijski koncept **segmentiranog tržišta radne snage**. U okviru ovog koncepta koji sledi logiku objašnjenja funkcije Marksove „rezervne armije rada”, uloga marginalnih grupa se osvetljava sa stanovišta obezbeđivanja **jeftine radne snage**, naročito u nemonopolskim oblastima proizvodnje. Marginalne grupe se dovode u situaciju međusobne konkurenциje za nisko plaćena, nisko prestižna, nesigurna radna mesta na sekundarnom tržištu radne snage. One, osim toga, obezbeđuju bezbolnu i po sistem bezopasnu fluktuaciju radne snage. I kada nisu direktno uključene u proizvodnju, marginalne grupe doprinose reprodukciji kapitala sružavanjem realnih najamnina radnika oba sektora tržišta (i primarnog i sekundarnog), između ostalog i obavljanjem društveno nepriznatog rada. Jednom reči, marginalne grupe su **sistemski funkcionalne** čak i kada nisu direktno uključene u proizvodnju jer omogućuju reprodukciju sistema u celini.

Između položaja marginalne grupe u društvu i položaja pojedinca koji joj pripada postoji visok stepen usaglašenosti. **Kristalizovanost** društvenih položaja marginalaca najveća je upravo na dnu lestvice društvene hijerarhije, a opada sa porastom nivoa. Visoka konzistentnost društvenih položaja ujedno znači da su linije diskriminacije najdublje na dnu, a da zatim slabe usled visokih kompenzatornih efekata drugih karakteristika društvenog položaja. Zapravo, pojedinac svoju marginalnost može da prevaziđe tek uspinjanjem na lestvici društvene hijerarhije, mada ostaje „trajno obeležen” i plaća cenu kroz napetost koja postoji između karakteristika njegove pri-padnosti marginalnoj grupi i ostalih karakteristika njegovog društvenog položaja. Upravo ta napetost koja je rezultat izlaska pojedinca iz „prirodnog” miljea njegove marginalnosti ne samo da bitno umanjuje njegovu motivaciju već u njemu stvara i osećanje izolovanosti, otuđenosti u odnosu na sapripadnike. (Naravno, marginalac može da bude motivisan i željom za natkompenzacijom.)

Diskriminacione linije su, shodno stratifikacionom modelu koji je izložen, utoliko više izražene ukoliko je sloj niži. Na dnu lestvice društvene hijerarhije diskriminacione linije teže da imaju kumulativni efekat, njih je više i one su dublje. Na višim nivoima društvene strukture njihova jačina slabii. Ovakav model društvene strukture koji integriše marginalne grupe zapravo sledi stratifikacioni, a ne klasni model društvene structure.¹⁶

16 Treba, međutim, napomenuti da postoje i teorijski modeli koji, slično klasnim modelima društvene strukture, pripradnike marginalnih grupa suprotstavljaju pripadnicima privilegovanih grupa. Nama se čini da je ovo neopravданo pojednostavljinje veoma složene društvene stvarnosti, čiji gradacijski karakter ipak najadekvatnije izražava stratifikacioni model, naravno zasnovan na proširenom konceptu društvenog položaja, kako bi se obuhvatilo celokupni život pojedinca.

Proučavanje društvenih položaja pojedinačnih pripadnika marginalnih grupa moguće je tek u okviru **analitičkog modela stratifikacione strukture u koji su „unete“ marginalne grupe**, odnosno marginalnost kao takva. To zapravo znači da je u svakom istraživanju bilo kog segmenta marginalne grupe (grupe ili individue) koji se nalazi na bilo kom nivou društvene structure, neophodno proučavati položaj marginalne grupe u celini. Na primer, kada se problem fokusira na pripadnike marginalne grupe koji zauzimaju visoke društvene položaje, kao što je to slučaj u ovom istraživanju, onda nije dovoljno proučavati isključivo taj deo žena, već **celokupnu marginalnu grupu žena**, kako bi se otkrili **specifični inhibirajući mehanizmi** koji imaju restriktivnu ulogu kada je u pitanju njihova promocija. Dakle, značaj pripadnosti marginalnim grupama kada su u pitanju pojedinačni društveni položaji, može da bude elaboriran tek ukoliko se ispita **sistemska inhibicija koja deluje na grupu u celini**.

Autorka određuje „sistemsку inhibiciju“ **kao skup društvenih mehanizama koji ometaju vertikalnu pokretljivost naviše pripadnika marginalnih grupa**. Sistemska inhibicija uključuje diskriminaciju, ali i druge oblike isključivanja (segregaciju, stereotipizaciju i sistem predrasuda, ili mizoginiju, npr.) i ona predstavlja **kumulantu posledica svih isključivanja**. Rezultat je odgovarajući (niži) položaj marginalne grupe u stratifikacionom modelu. Zato je pojam „sistemska inhibicija“ u stvari širi od pojma diskriminacije, koja se najčešće shvata isključivo horizontalno, kao pojedinačni akt isključivanja u određenoj situaciji. Sistemska inhibicija, kao pojam, omogućuje da se diskriminaciji pristupi kao **sistemu koji ima svoje duboke strukturalne posledice**. Dejstvo sistemske inhibicije je utoliko jače ukoliko se radi o nižem nivou društvene stratifikacije, jer su njeni negativni efekti najviše akumulirani upravo na tom nivou. Ona se ostvaruje preko niza veoma različitih društvenih **institucija**: porodice, obrazovnih institucija, tržišta radne snage, profesionalnih udruženja, ustanova za socijalnu pomoć itd. Sistemska inhibicija i specifična supkultura marginalaca putem **procesa socijalizacije** formiraju marginalnog pojedinca nesposobnog da se upusti u borbu za poboljšanje svog društvenog položaja. **Otuda, analiza društvenog položaja pojedinačnih pripadnika marginalnih grupa podrazumeva ne samo istraživanje njihove faktičke rasporedenosti na lestvici društvene hijerarhije već i sve restriktivne mehanizme koji ometaju njihovu društenu promociju.** Drugim rečima, potrebno je ispitivati ne samo „pozitiv“, ono što se vidi, već i „negativ“, odnosno ono što je ostalo nevidljivo.

Na osnovu ovako postavljenog teorijskog modela, autorka na sledeći način precizira značenje sistemske inhibicije kada je reč o ženama uopšte i profesionalno uspešnim ženama, posebno – **sistemska inhibicija je skup društvenih mehanizama koji uslovjavaju kvantitativno smanjivanje i kvalitativno degradiranje aktivnosti žena i njihovog celokupnog društvenog položaja**. U sledećem koraku ona izdvaja i posebno se bavi oblastima u kojima se ispoljava sistemska inhibicija, kada je reč o profesionalno uspešnim ženama:

1. oblast rada, odnosno aktivnosti,
2. oblast socijalizacije i obrazovanja,
3. oblast profesije,
4. oblast stvaralaštva i
5. oblast porodice.

U poglavljima koja slede posebno su obrađeni mehanizmi sistemske inhibicije na različitim nivoima. Empirijski podaci dobijeni poštanskim upitnikom, kao i podaci iz zvanične jugoslovenske statistike, korišćeni su da bi se utvrdile čvrste pravilnosti koje dokumentuju postojanje sistemske inhibicije i pružaju sociološki odgovor na pitanje „Zašto nema žena u SANU?”, ili zašto su žene i njihovi doprinosi u nauci, umetnosti, društvu u celini, potcenjeni, potplaćeni, nevidljivi, marginalizovani.

2. ŽENE I RAD

Ključni oblik diskriminacije žena odvija se kroz rad. Ako se diskriminacija shvati kao „svako razlikovanje, isključivanje ili preferencija koja se čini na osnovu rase, boje, pola, religije, političkog mišljenja, nacionalne pripadnosti ili društvenog porekla, koje imaju efekat poništavanja ili narušavanja jednakih mogućnosti tretmana u zapošljavanju ili zanimanju” (ILO, 1975: 7), onda je jasno da ona ima mnoštvo pojavnih oblika, koji najčešće nisu dovoljno eksplicitni, uočljivi ili merljivi. Na globalnom nivou, međutim, i pored nedostataka postojeće statističke građe, moguće je uočiti jednu pravilnost indikativnu za nejednak tretman muškaraca i žena u sferi rada u drugoj polovini 20. veka. Naime, viša stopa aktivnosti muškaraca bila je gotovo univerzalna činjenica sveta. Tako, na primer, stope aktivnosti muškaraca u Evropi su se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina kretale između 50 i 60%, dok su stope aktivnosti žena iznosile 20–50% (Izvor: SGJ 85: 734). Posmatrano u svetskom okviru, **najviši stepen aktivnosti imale su žene u socijalističkim zemljama**, a najniži – žene u zemljama sa izraženom muslimanskom tradicijom. Već ova činjenica ukazuje na to da se stepen aktivnosti žena ne može posmatrati kao jednostavna funkcija stepena ekonomske razvijenosti jedne zemlje, već kao rezultat dejstva čitavog spletu determinanti:

1. demografskih,
2. ekonomskih,
3. društvenih,
4. pravno-političkih i
5. kulturnih.

Pritom, ove determinante deluju kako na brojčane tako i na strukturalne karakteristike aktivnosti žena.

Metodološki problemi određivanja aktivnosti žena

Aktivnost žena je svakako suštinska kategorija za određivanje društvenog položaja žena kao grupe koja postoji u određenom društvu. Međutim, upravo su za određivanje statističke kategorije „aktivnosti“ vezani mnogi problemi koji indirektno i sami ukazuju na marginalnu poziciju žena u društvu, pa time i na marginalizaciju njihovog rada. Problem određivanja stepena aktivnosti žena u sadržinskom, a ne formalnom smislu rezultat je **neprimerenosti koncepta klasično shvaćenog rada** u industrijskom društvu, koji podrazumeva **zaposlenost, puno radno vreme, obavljanje poslova izvan kuće i plaćenost rada**. Veoma veliki deo rada koji žene širom sveta obavljaju ne odgovara ovakvo shvaćenom radu, koji je posledica shvatanja rada u kapitalizmu, u tržišnoj ekonomiji, odnosno, „dominantne ideoološke konstrukcije radnika“ (Allen, 1983). Konkretnije, problemi određivanja aktivnosti žena se uglavnom mogu svrstati u tri grupe: 1) metodološke probleme (npr. momentni metod u popisu može da utiče na potcenjivanje ili prenebregavanje sezonskog i privremenog rada žena koji se ne obavlja u momentu popisa), 2) operacionalne probleme (intervjuisanje starešine domaćinstva, koji je najčešće muškog pola) i 3) probleme definisanja same „aktivnosti“ (ILO, 1985 : 203).

U zemljama u razvoju bilo je uobičajeno da se žene koje rade na porodičnim imanjima ne tretiraju kao aktivne. Još 80-ih godina uočen je i problem zanemarivanja radnog angažovanja žena u neformalnom sektoru ovih zemalja. Kompleksnija prikupljanja podataka nego što su to popisi pokazala su da je npr. u Južnoj Americi stopa aktivnosti žena bila viša od 14 do 30% od odgovarajuće stope dobijene popisom, dok za muškarce nije bilo razlika (Goldchmidt-Clermont, 1982: 11). Sličan problem, međutim, postojao je i u razvijenim zemljama tržišne ekonomije, u čijem privrednom razvoju značajnu ulogu su igrala preduzeća malog obima koja su se u velikoj meri oslanjala na ženski **kućni plaćeni rad**, rad na „fuš“ (Allen, 1983). Domaća proizvodnja roba i usluga za tržište ostajala je izvan društvenih konvencija priznatog rada, pa dakle i zvanične statistike.¹⁷ Slično je bilo i sa aktivnošću žena koja se odvijala kod kuće i koja nije bila namenjena proizvodnji roba i usluga za tržište, već zadovoljenju potreba članova domaćinstva (staranje, caregiving).

Da bi se sagledala sva kompleksnost problema aktivnosti žena, poslužićemo se sledećom shemom (shema br. 3). Ako bi se rad žena uslovno podelio na „proizvodnju roba“ i „proizvodnju ljudi“, a zatim se izdiferencirao s obzirom na to da li se obavlja u kući ili izvan nje i da li je plaćen ili nije plaćen, dobilo bi se čak šest mogućih varijeteta radne aktivnosti žena, od kojih se veći deo ne registruje u zvaničnoj statistici.¹⁸ Treba napomenuti da se svest o neadekvatnosti postojećih

17 Neadekvatnost statističkih definicija S. Allen ilustruje primerom jedne od anketiranih žena iz Velike Britanije koja, proizvodeci za tržište, na dva „part-time“ posla i kod kuće radi 55 časova nedeljno, a nije registrovana u zvaničnoj statistici kao aktivna.

18 Slična shema bi mogla da se načini i za muškarce, ali je u tom slučaju veći deo njihove radne aktivnosti registrovan.

koncepata „aktivnosti“ koji sistematski defavorizuju i marginalizuju rad žena, posebno pomalo od 80-ih godina prošlog veka, te su se očekivale promene nabolje, bar na nivou registrovanja, odnosno statističkog praćenja tog rada.¹⁹ Međutim, iz perspektive 2015. problem registrovanja rada, pa i zaposlenosti, ostao je prilično problematično mesto, naročito u siromašnim zemljama i u zemljama „tranzicije“.

Shema 3 – Oblici radne aktivnosti žena

Proizvodnja roba		
obavlja se u kući	Plaćeni rad „kućna radinost“ „rad na fuš“	Neplaćeni rad domaći rad pomažući članovi domaćinstva u zanatskoj proizvodnji rad na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima
obavlja se izvan kuće	formalna zaposlenost u proizvodnji neformalni sektor	
Proizvodnja ljudi		
obavlja se u kući	Plaćeni rad staranje služenje	Neplaćeni rad rađanje staranje o članovima domaćinstva
obavlja se izvan kuće	staranje (bolnice, škole, socijalne ustanove)	rad u lokalnoj zajednici

Izvor: Ovo je modifikovana shema Murgatroyd (Close, 1986).

¹⁹ The thirteenth International Conference of Labour Statistics, koju je ILO organizovao 1982. godine, usvojila je novu definiciju ekonomski aktivne populacije u koju je uključena proizvodnja roba i usluga bilo za tržište ili za vlastitu upotrebu (ILO, 1985: 204).

Međutim, problem statističkog registrovanja aktivnosti žena ovim se ne iscrpljuje. Naime, s obzirom na to da se u „aktivno stanovništvo” u većini zemalja uključuju i oni koji traže posao, javlja se dvostruki problem. Prvo, sve žene koje bi verovatno želele da se zaposle – nisu prijavljene u odgovarajućim ustanovama za zapošljavanje, jer su svesne nemogućnosti dobijanja posla, odnosno **otvorena nezaposlenost** žena niža je od njihove **stvarne nezaposlenosti**. Tako se procenjuje da je u najnižoj tački recesije u SAD, 1982. g., bilo oko jedan milion žena „obeshrabrenih radnika” („discouraged workers”), tj. onih koje su odustale od traženja posla, jer znaju iz iskustva da im nijedan posao nije dostupan (ILO 1985: 216). **Drugo, žene koje su nezaposlene, iako se tretiraju kao aktivne, zapravo predstavljaju izdržavano stanovništvo**, što je sociološka činjenica par excellence.

Demografske determinante

Broj aktivnih žena u nekoj zemlji u krajnjoj instanci uslovлен je **veličinom radnog kontingenta**,²⁰ odnosno brojnošću stanovništva određenih generacija, kao i starosno-polnom strukturu stanovništva. U mladim populacijama, na primer, u populacijama progresivnog tipa, radni kontingenat će zbog visokog udela dece u stanovništvu biti manji nego u populacijama stacionarnog tipa. U regresivnom tipu, međutim, udeo starih uticaće na smanjivanje radnog kontingenata. Veličina radnog kontingenata u celini direktno je vezana za visinu aktivnosti žena u nekom društvu. Naime, ukoliko se porast radnog kontingenata usporava, utoliko je veća verovatnoća da će se rezerve ženske radne snage u većoj meri aktivirati, naravno, u slučaju postojanja ekonomskog rasta.

Pored veličine radnog kontingenata, na ukupnu aktivnost žena ima uticaja i **polna distribucija generacija**. Na primer, kada zbog ratnih gubitaka u populaciji u radnom uzrastu preovlađuju žene, onda je i verovatnoća uključivanja žena u aktivno stanovništvo veća. Primer za to je SSSR, u kome se visoka aktivnost žena, kao i relativna otvorenost raznovrsnih zanimanja, bar delom mogu objasniti poremećenom polnom strukturu stanovništva posle II svetskog rata.

Demografski značajan činilac uključivanja žena u radnu snagu predstavlja i **produžavanje srednje očekivanog trajanja života**. Naravno, produžavanje srednje očekivanog trajanja života može da ima dvosmerni uticaj: povećanje učešća aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu, kada je u pitanju stacionarni tip stanovništva, ili smanjivanje učešća radno sposobnog stanovništva, kada je reč o regresivnom tipu populacije. Prvi smer uticaja još uvek preovlađuje, mada je u budućnosti moguće očekivati, usled stareњa stanovništva, da dođe do postepenog smanjivanja radnog kontingenata. Međutim, u ovako

20 Radni kontingenat sačinjava stanovništvo koje je na osnovu uzrasta i pravnih propisa sposobno za ekonomsku aktivnost. U radni kontingenat ulaze muškarci stari 15–64 godina i žene stare 15–59, pa je muško stanovništvo u radnom kontingenetu po definiciji brojnije.

izmenjenim demografskim i društvenim uslovima nije isključeno da će doći do pomerenja naviše starosnih granica radnog kontingenta, čime će se ujedno pospešiti integracija starih ljudi u društvo, ali i smanjiti opterećenje aktivnog stanovništva.

Na individualnom nivou, **srednje očekivano trajanje života** ima pozitivan uticaj na povećanje stepena aktivnosti žena, naročito **u sprezi sa snižavanjem fertiliteta**. Naime, s jedne strane se skraćuje fertilni period (jer se rađanje poslednjeg deteta odvija u mlađim godinama), a s druge produžava ljudski vek, što stvara vremenski prostor od **30 pa i 40 godina u kome žene mogu da se zaposle bez straha od prekida posla**. Time je ujedno izmenjen i njihov odnos prema radu jer zaposlenost kao dugotrajna aktivnost, za razliku od privremene zaposlenosti pre braka, podrazumeva veći značaj izvanporodičnog rada za život žene.

Nesumnjivo najznačajnija demografska determinanta aktivnosti žena, ali i društvenog položaja žena u celini, jeste **snižavanje fertiliteta**. Savremeni demografski razvoj karakteriše smanjivanje visine fertiliteta, kao i promena rasporeda rađanja (birth timing), odnosno pomeranje naviše starosti majke prilikom rađanja prvog deteta i snižavanje starosti prilikom rađanja poslednjeg deteta (jer se smanjuje broj dece). Kriva aktivnosti žena, odnosno stopa njihove aktivnosti posmatrana po starosti, nalazi se pod značajnim uticajem fertiliteta, što se može videti i prilikom posmatranja veoma različitih populacija koje imaju i različite stope ukupne aktivnosti žena.²¹ Tako stope aktivnosti žena u većini zemalja dostižu svoj maksimum između 20–25 godine života, dakle pre udaje i rađanja dece. Takođe, u većini zemalja nakon ovog perioda stope opadaju, mada po završetku perioda rađanja u razvijenim zemljama (kao što su to Japan ili Kanada) može da dođe do ponovnog rasta stopa aktivnosti posle 30 godina starosti i dostizanja novog maksimuma aktivnosti između 40 i 50 godina starosti. Ovakav bimodalni oblik krive karakterističan je za razvijene zemlje i zemlje u kojima postoje elastični radni obrasci angažovanja žena (part-time jobs). Povratak udatih žena u radnu snagu, osim toga, zahteva i relativno visok stepen ekonomskog razvoja, odnosno manjak radne snage.

Za bivše socijalističke zemlje nije bila karakteristična pomenuta bimodalna kriva aktivnosti, s obzirom na postojanje sasvim drugačijih radnih obrazaca, koji su podrazumevali **visok stepen kontinuiteta zaposlenja**, dok je odsustvovanje sa posla zbog materinstva bilo povoljno pravno regulisano. Zanimljivo je, međutim, da tamo gde se javljao visok opšti stepen aktivnosti žena, na primer u Švedskoj i Čehoslovačkoj, on do maksimuma dolazi u starijim starosnim grupama, što ukazuje na zapošljavanje, po prvi put u istoriji, jednog kontingenta žena nakon rađanja i podizanja dece.

21 Srednje očekivano trajanje života žena se krajem 70-ih i početkom 80-ih godina 20. veka kretalo u evropskim zemljama između 70 i 80 godina starosti. U Jugoslaviji je 1948. godine srednje očekivano trajanje života ženske dece iznosilo 53 godine, a 1981. godine – dvadeset godina više (73,2) (izvor: SJG 1985, str. 741).

Čvrsta veza koja postoji između aktivnosti i fertiliteta izražena je i u pravilnosti da je **fertilitet izdržavanih žena viši od fertiliteta aktivnih žena** (ukoliko se ne radi o poljoprivrednicama). Naravno, ova pravilnost je ograničena na savremeni razvijeni svet, u kome aktivne žene pre predstavljaju pravilo nego izuzetak. Sasvim je drugačija bila situacija npr. u 19. veku kada su upravo zaposlene žene bile celibaterke i bez dece. Između tipa aktivnosti i visine fertiliteta takođe postoji veza: poljoprivrednice po pravilu imaju više stope fertiliteta od nepoljoprivrednica.

Ulazak žena u radnu snagu ne određuje samo visina fertiliteta, već i način rešavanja problema **nege i brige o deci** na društvenom nivou. Zapošljavanje žena znatno je otežano uglavnom neadekvatnom društvenom „brigom“ o deci, čak i u najrazvijenijim zemljama sveta. Ali i u socijalističkim zemljama, koje su često imale zavidan nivo raširenosti ustanova za brigu o deci, pokazalo se da čuvanje male dece može uticati na odlaganje zapošljavanja. Na primer, u jednom istraživanju nezaposlenih Spiličanki skoro 80% kao glavni razlog za to što nisu ranije tražile zaposlenje navelo je podizanje dece, dok je preko 60% kao razlog prekidanja radnog odnosa navelo negu novorođenog deteta (Županov, 1983: 104).

Na aktivnost žena u jednoj konkretnoj populaciji snažan uticaj imaju i **migracije**. Migracije selo–grad mogu na aktivnost žena da deluju u dva smera. One mogu da utiču na povećanje aktivnosti, a naročito zaposlenosti žena onda kada same žene migriraju da bi se zaposlike, odnosno kada postoji agrarna prenaseljenost s jedne, i potrebe za ženskom radnom snagom, s druge strane. U ranim fazama industrijalizacije, migracije mlađih, neudatih žena u gradove obezbeđivale su dopunske prihode mnogočlanim seoskim porodicama. Žene su migrirale ka gradovima da bi našle posao kao radnica ili kao služavke, da bi prikupile novac za miraz i pomogle finansijski svoje porodice, naročito svoju mlađu braću (Scott and Tilly, 1980; Raičević, 1986). Suprotno ovim ekonomski motivisanim migracijama neudatih žena, **udadbene migracije** mogu da utiču na smanjenje aktivnosti žena, ukoliko se ne radi o poljoprivrednom stanovništvu. Žene koje su bile aktivne u poljoprivredi udajom za industrijskog radnika i preseljenjem u grad, odvajaju se od imanja, porodičnog sredstva za rad, i uglavnom u gradovima ostaju nezaposlene. Ovo je naročito izraženo ukoliko se razvijaju pretežno kapitalno intenzivne grane, koje u velikoj meri podstiču zapošljavanje muške radne snage. Smanjenje aktivnosti žena podudara se, dakle, s procesom deagrarizacije, koji ne samo da strukturalno menja potrebe za radnom snagom već menja i obim radne snage. Ukoliko, međutim, prelazak agrarnog u industrijsko stanovništvo ne prati i prelazak iz sela u grad, visoka aktivnost žena se i dalje zadržava u okviru mešovitih domaćinstava i poljoprivredne proizvodnje. U zemljama u razvoju migracija stanovništva ka gradovima, koja po obimu daleko prevazilazi potrebe za radnom snagom u industrijskom sektoru, utiče na stvaranje širokog neformalnog sektora, a naročito razvoja uslužnih delatnosti. Žene su po pravilu vrlo mnogo angažovane na ovoj vrsti poslova, što se, nažalost, često ne vidi u postojećoj oficijelnoj statistici. Poslednjih decenija značajno je porastao obim međunarodnih migracija,

u kojima žene čine polovinu ili čak više od polovine migranata, što može povećati ukupne stope aktivnosti žena u jednom društvu, pod uslovom da se radi o legalnim migracijama i registrovanoj aktivnosti.

Ekonomske determinante

Ekonomski razvoj izaziva kvantitativne i kvalitativne promene u aktivnosti žena. Ekonomski razvoj, međutim, ne deluje jednosmerno, kako na aktivnost ukupnog stanovništva tako ni na aktivnost muškaraca i žena posebno. Tako, na primer, učešće žena u radnoj snazi je 1985. godine bilo na istom nivou u zemljama Zapadne Evrope, kao i u Aziji. Otuda se mogu izdvojiti tri etape ekonomskog razvoja koje uslovljavaju određene karakteristike aktivnosti stanovništva, obima i strukture. U agrarnoj fazi razvoja postoji visoka stopa aktivnosti muškaraca i žena (izuzetak predstavljaju zemlje ili područja sa muhamedanskom tradicijom), razlike u stepenu aktivnosti po polovima su male, aktivnost rano započinje i traje praktično do kraja života. U fazi industrijalizacije i urbanizacije dolazi do smanjivanja aktivnosti muškaraca i žena, mada kod potonjih znatno brže. Ovu etapu ekonomskog razvoja karakterišu ujedno i najveće strukturalne razlike u aktivnosti muškaraca i žena, odnosno najveći stepen segregacije zanimanja po polu. Smanjivanje opšte stope aktivnosti, posledica je, s jedne strane, produžavanja procesa školovanja kao i, s druge, ranijeg prestanka aktivnosti, usled penzionisanja. Na kraju, u fazi razvijenog industrijskog i informacijskog društva dolazi do postepenog rasta stope ukupne aktivnosti, što je upravo rezultat povećanja aktivnosti žena, kao i do smanjivanja ukupnih razlika u stepenu i strukturi aktivnosti muškaraca i žena.

Ako se posmatra pojedinačno društvo, ali i stanovništvo sveta u celini, kvantitet i kvalitet aktivnosti žena krajem 20. veka korespondirali su sa obimom industrijalizacije i odgovarajućim razvojnim karakteristikama. Otuda je bilo moguće definisati tri etape u razvoju aktivnosti žena:

1. etapa visoke aktivnosti žena u poljoprivrednim delatnostima,
2. tranziciona etapa – etapa snižavanja aktivnosti, kada se aktivnost u poljoprivrednim delatnostima smanjuje brže nego što raste u nepoljoprivrednim, i
3. etapa visoke aktivnosti žena u nepoljoprivrednim delatnostima i niske u poljoprivrednim delatnostima.

Ispitivanje sastava, svetske radne snage po polu i osnovnim delatnostima 70-ih godina pokazivalo je da su se različiti delovi sveta nalazili u različitim etapama s obzirom na aktivnost žena (Izvor: ILO, 1977). Međutim, navedena periodizacija koja je samo analitičko oruđe, nije idealno primenljiva. Naime, dok su se zemlje u razvoju nalazile na prelazu iz prve u drugu etapu, s obzirom na to da je otpočelo snižavanje stopa aktivnosti u poljoprivredi i rast aktivnosti u nepoljoprivrednim delatnostima, dотле su se industrializovane zemlje tržišne ekonomije nalazile u drugoj etapi razvo-

ja. Međutim, bivše socijalističke zemlje su imale viši stepen aktivnosti u poljoprivredi od zemalja tržišne privrede, mada se i on smanjivao, ali su imale i visoko učešće ženske radne snage u nepoljoprivrednim delatnostima. Ovo se može objasniti povoljnim efektom koji je imala kombinacija ubrzane industrijalizacije i egalitarne ideologije.

Nedostatak navedene periodizacije ekonomskog razvoja sadržan je, međutim, pre svega u činjenici da pojavno snižavanje stepena ekonomske aktivnosti žena predstavlja samo snižavanje stopa registrovane aktivnosti, odnosno rezultat je niskih stopa zaposlenosti žena i njihovog neadekvatnog registrovanja kao nezaposlenih. To zapravo znači da je sa stanovišta analize aktivnosti žena kao kompleksnije shvaćene radne aktivnosti koja obuhvata različite vrste delatnosti namenjenih i tržištu i ličnoj potrošnji i potrošnji članova domaćinstva – vrlo problematično govoriti o ovom snižavanju. Ovo je utoliko više jednostrano ukoliko se uzme u obzir činjenica koja se postepeno pomalja, naročito kada su u pitanju zemlje u razvoju, ali i razvijene zemlje u doba ekonomskih kriza, da tzv. niska aktivnost žena, združena sa visokom nezaposlenošću muškaraca, predstavlja zapravo niz neregistrovanih aktivnosti žena na tržištu i u domaćinstvu namenjenih kompenzaciji nedostajućih nadnica muškaraca, ali i dopunjavanju najčešće veoma limitiranih materijalnih izvora porodične egzistencije. To da realna aktivnost žena raste potvrđuju i podaci o znatno dužem radnom danu žene od radnog dana muškarca, i onda kada postoji privid o njenom padu. Naravno, ne treba apsolutizovati nijedan od ovih trendova kretanja aktivnosti žena, s obzirom na to da tokovi industrijalizacije i razvoja karakteristični za jedno specifično društvo mogu imati izražen uticaj. Takođe, od 80-ih godina naovamo povećan stepen međuzavisnosti različitih delova sveta, kao i dominacija finansijskog kapitalizma i međunarodnih korporacija, uslovjava bitno drugačije oblike aktivnosti, pri čemu strukturalna visoka nezaposlenost postaje pre pravilo nego izuzetak za najveći deo država, čak i onih koje pripadaju tzv. Severu. Pritom se dodatno usložnjava i praćenje realne i prikrivene zaposlenosti i nezaposlenosti. Ipak, uloga prethodno iznetog modela, koji je konstruisan krajem 80-ih, ima za cilj da pokaže kako je mogao da izgleda „normalni tok“ razvoja, da su nerazvijene i bivše socijalističke zemlje sledile put i stazu industrijalizacije koju su prethodno prošle razvijenije zemlje.

Relativiziranje vrednosti navedene analitičke periodizacije, kao i opšteg pravca uticaja ekonomskog razvoja na aktivnost žena, moguće je ne samo iz ove iskuštvene i perspektive „naknadne pameti“ već i iz još jedne, teorijske, perspektive koja je bila prisutna još polovinom 70-ih. Postojala su, naime, tvrdjenja da učešće žena u ekonomski aktivnoj populaciji ne raste sa ekonomskim razvojem ukoliko se posmatra svet u celini. Razlog leži u tome što zaposlenost žena raste sa razvojem samo u „centripetalnim“, kapitalističkim zemljama, dok se istovremeno povećava nezaposlenost na „periferiji“. Kako je populacija društava „periferije“ brojnija od populacije „centripetalnih“ kapitalističkih zemalja, **ekonomski razvoj zapravo intenzivira nesposobnost kapitalizma da apsorbuje odgovarajuću radnu snagu**. „Periferija“ internacionalnog kapitalističkog sistema predstavlja **područje hronič-**

no slabe potražnje radne snage, što uslovjava isključivanje ogromnih ljudskih resursa (Saffioti, 1975). Jednom reči, i kada su u pitanju žene, dolazi do izražaja činjenica da je razvoj zemalja Trećeg sveta (ili „Juga”), kao uostalom i nekadašnjih socijalističkih zemalja, bitno drugačiji od razvoja razvijenijih kapitalističkih zemalja, jer se nalazi pod njihovim direktnim uticajem.

Uticaj ekonomskog razvoja na aktivnost ogleda se i na **regionalnom nivou**. Tako će stepen ekonomске aktivnosti žena u seoskim područjima uglavnom biti viši od stupnja ekonomске aktivnosti žena u urbanim područjima. Regionalni aspekt ekonomskog razvoja važan je i sa stanovišta razvijanja određenog tipa privrede, odnosno industrijske proizvodnje. Ako je u nekom regionu razvijena tekstilna industrija, stupanj aktivnosti, a naročito zaposlenosti žena, biće viši. Značajan aspekt regionalnog razvoja predstavlja i sama reprodukcija radne snage. Naime, ukoliko je jedno područje više odmaklo u demografskom razvoju, odnosno ukoliko se nalazi na višem stupnju demografske tranzicije, pritok radne snage je manji, pa time i mogućnost žena da i same postanu aktivne, ovog puta u okviru industrijske proizvodnje – veća.

Pored nivoa ekonomske razvijenosti jednog društva, na ekonomsku aktivnost žena naročito utiče i **struktura industrijske proizvodnje**. Ukoliko su više razvijene radno intenzivne delatnosti, utoliko je veća verovatnoća da će zapošljavanje žena biti intenzivnije. Osim toga, granska struktura ili preovlađivanje onih grana u kojima su žene tradicionalno angažovane (tekstilna i prehrambena industrija) ili pak onih u kojima ženska radna snaga igra značajnu ulogu (ugostiteljstvo, trgovina) utiče na povećanje potreba za ženskom radnom snagom. Čitav niz vanprivrednih delatnosti (kao što su zdravstvo, prosветa) apsorbuje žensku radnu snagu u većoj meri nego mušku. To zapravo znači da je u uslovima postojeće rodne segregacije zanimanja, u strukturi samog razvoja sadržana veća ili manja mogućnost žena da budu radno angažovane, te da **razvoj može da ide u susret povećanoj aktivnosti žena ili da se od tog cilja udaljava**. Bitno je naglasiti da društveni ciljevi razvoja upravo odabiranjem razvojnih pravaca mogu da utiču indirektno na ovakav tip povećanja zapošljavanja žena, kao uostalom i na menjanje postojećih obrazaca rodne segregacije zanimanja.

Pored opštih ekonomskih uslova sadržanih u nivou razvijenosti jedne zemlje, na aktivnost žena, konkretnije na njihovu zaposlenost, deluju sasvim specifični uslovi, proizašli upravo iz duboko ukorenjene „podelе rada po polu”, a samo manjim delom i određenih bioloških karakteristika žene. Naime, zapošljavanje žena je pod snažnim uticajem rodne **segregacije zanimanja**, koja je u suštini duboko funkcionalna za održavanje određenog tipa društvene strukture. Upravo problem aktivnosti žena, shvaćene u širem smislu, i kao aktivnosti koja je društveno verifikovana i kao aktivnosti koja se obavlja mimo društvenog priznavanja, otkriva kompleksnost veza između proizvodnje roba i „proizvodnje” ljudi, između tržišnih mehanizama funkcionisanja kapitala i podređivanja porodice tom funkcionisanju. Problem nejednakog vrednovanja različite vrste radne delatnosti u kapitalizmu, ali i u nekadašnjem socijalizmu, koje obavljaju

muškarci, odnosno žene, otvara pitanje ne samo vrednosnih pozicija ocenjivanja ovih delatnosti već pre svega smisla različitog tretmana različitih delatnosti koje oni imaju, u reprodukciji društvene strukture. Ovo pitanje, koje je bilo postavljeno u feminističkim krugovima još 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, ostaje i dalje veoma otvoreno i aktuelno. Šta je to, na primer, što u uslovima postojećeg finansijskog kapitalizma opravdava neverovatno jačanje jaza između menadžera, koji su uglavnom muškarci, i zaposlenih na nižim nivoima?

Između muškaraca i žena postoje **horizontalna i vertikalna podela rada**. Horizontalna podela vezana je za obavljanje rada u različitim oblastima (proizvodnoj, organizacijskoj ili reproduksijskoj), a vertikalna za situiranje muškarca na višim nivoima, a žena na nižim nivoima hijerarhije zanimanja (shema br. 4; Haavio-Mannila, 1986). Jedan od ključnih pokazatelja nepovoljnog tretmana ženskog rada jeste relativno niža plaćenost žena u odnosu na muškarce, tema koja je bila veoma aktuelna još 80-ih godina. Tako su se 1981. godine u razvijenim zemljama sveta plate žena u odnosu na plate muškaraca kretale od 43% u Japanu do 90% u Švedskoj. U zemljama u razvoju rasponi u platama muškaraca i žena su takođe u sličnim granicama. Značajan je, međutim, podatak da su se rasponi u platama u petogodišnjem periodu 1976–81. godine u najvećem broju razvijenih zemalja smanjili, što se nije dogodilo u zemljama u razvoju.

Shema 4 – Dve dimenzije rodne podele rada

Status rada	Oblast rada		
	<i>Proizvodna</i>	<i>Organizaciona</i>	<i>Reprodukciona</i>
Visok	Muškarci	Muškarci	Muškarci (žene)
Nizak	Muškarci	Žene	Žene

Izvor: Haavio-Mannila, 1986: 2

Treba napomenuti da su razlike u platama muškaraca i žena rezultat simultanog i povezanog dejstva različitih uzroka:

- niže plaćenosti žena za obavljanje istih vrsta poslova (otvorena segregacija),
- obavljanja niže plaćenih poslova od strane žena (prikrivena segregacija),
- zauzimanja nižih položaja u okviru istih zanimanja,
- manje mogućnosti napredovanja,

- visoke koncentracije žena u nisko akumulativnim privrednim granama,
- nižeg obrazovanja (kvalifikacije) žena,
- delimične zaposlenosti žena (part-ime),
- kao i njihovog često kraćeg radnog iskustva.

Složenost mehanizama koji formiraju nižu cenu ženskog rada potvrđuju i istraživanja u kojima se eliminiše neki od navedenih uzroka (ili više njih), pri čemu razlike u plaćenosti muškaraca i žena i dalje ostaju značajne. Tako je, na primer, jedno istraživanje u Jugoslaviji, sprovedeno početkom 80-ih godina, pokazalo da unutar svake privredne grane i svake kvalifikacione grupe posebno, muškarci imaju viši prosečni lični dohodak nego žene. Razlika se povećavala u „višim“ kvalifikacionim grupama, tako da je najveća apsolutna razlika bila upravo kod zaposlenih sa visokom stručnom spremom, a najmanja kod zaposlenih sa nižom stručnom spremom, dakle tamo gde su i lični dohoci najniži. Žene sa visokom stručnom spremom u proseku su primale 83,4% ličnog dohotka muškaraca. Takođe, utvrđeno je da razlika između ličnih dohodata muškaraca i žena rasla sa porastom feminizacije neke privredne grane (Šporer, 1982). Slični rezultati dobijeni su i u istraživanjima u Norveškoj, Finskoj i Mađarskoj. Prihodi žena u granama (zanimanjima) koje su polno/rodno segregirane, odnosno u kojima su koncentrisane žene, manji su od prihoda žena u granama (zanimanjima) u kojima postoji ujednačeno učešće zaposlenih po polu. Otuda je za žene povoljnije da rade u granama, odnosno zanimanjima u kojima je zastupljenost rodova izbalansirana (Haavio-Mannila, 1986 a).

Objašnjenja postojećeg dualizma u tretiranju rada muškaraca i žena kreću se u dva pravca koja se u suštini među sobom dopunjaju. Jedan pravac predstavlja **analiza ekonomske funkcije domaćeg rada²²** u tržišnoj ekonomiji kapitalizma, a drugi **analiza uzroka nižeg vrednovanja ženskog rada na samom tržištu**. Upravo analizom domaćeg rada i tržišta pokušavaju da se objasne tri dominantne karakteristike rada žena:

1. niža aktivnost žena (shvaćena u užem, statističkom smislu) od aktivnosti muškaraca,
2. polno tipiziranje zanimanja i koncentracija žena u malom broju privrednih grana,
3. lošiji uslovi rada, veća nesigurnost zaposlenja i niža plaćenost poslova koje obavljaju žene.

U osnovi **domaćeg rada** kao pretežno ženske aktivnosti leži polna podela rada, pri čemu pandan domaćem radu predstavlja rad izvan kuće, na tržištu, koji obavljaju muškarci. Pritom, za porodicu i društvo u celini, postojanje ovakve podele javlja se kao krajnje **funkcionalno sa stanovišta reprodukcije postojećih oblika dominacije i eksploracije**. „Polna podela rada“ na domaći i „spoljni“ uglavnom se (mada ne i u

22 Domaći rad kao „teorijska kategorija nije ni postojao pre nego što ga je feministički pokret uneo u prostor teorijske i političke debate“ (Gardiner, 1976).

potpunosti) u savremenom društvu poklapa sa podelom rada na plaćeni i neplaćeni. Međutim, domaći rad, iako neplaćen, jeste produktivan rad, jer se njim proizvode robe i usluge za članove domaćinstva koje pored svoje upotrebine imaju i realnu vrednost. Otuda sve više pokušaja da se utvrdi veličina te vrednosti u odnosu na bruto nacionalni dohodak.

Priznavanje mogućnosti utvrđivanja vrednosti koje domaći rad proizvodi najčešće je vezano i za zahtev da se on kao priznati deo društvene proizvodnje i **finansijski nagradi**. Međutim, protiv plaćanja domaćeg rada kao specifične aktivnosti žena jesu oni koji tvrde da bi to plaćanje doprinelo održavanju postojeće „rodne podele rada“ na domaći i „spoljni“, odnosno postojeće rodne segregacije zanimanja. Time bi se, naime, još više umanjile opcije žena na tržištu radne snage. Ovaj argument svakako ima svoju težinu sa stanovišta dugoročne strategije smanjivanja kvantitativnih i kvalitativnih razlika u aktivnosti muškaraca i žena. Međutim, nesumnjivo da bi za konkretnе žene koje, naročito u zemljama u razvoju, obavljaju domaće poslove za svoje najčešće veoma brojne porodice, ovakvo rešenje značilo trenutno poboljšanje njihovog položaja. Ovo utoliko pre što su njihove mogućnosti na tržištu radne snage za razliku od mogućnosti žena u razvijenim zemljama, snažno limitirane njihovim niskim obrazovnim nivoom.

Ako se ostavi po strani u izvesnom smislu akademska rasprava o tome da li je i, ako jeste, u kojoj meri domaći rad „proizvodan“, ostaju ipak kao nesporni oni rezultati tzv. debate o domaćem radu koji upućuje na zaključak **o domaćem radu kao integralnom delu reprodukcije društvene strukture u celini**. Bez obzira na to što se debata o domaćem radu koncentriše na probleme domaćeg rada u kapitalizmu, autorka referentnog istraživanja je smatrala da nije bilo bitnijih teorijskih razloga da se njeni rezultati ne primene i na socijalizam. Ona uočava da su socijalističke revolucije kojima je ubrzana industrializacija bila jedan od dominantnih ciljeva, glorifikovale ženin rad izvan domaćinstva, a potpuno ignorisale ženin doprinos kroz domaći rad.

Posebno je zanimljivo što je već početkom 80-ih godina bilo dokaza da se bez obzira na ubrzani tehnološki razvoj, a time i na porast upotrebe mašina u domaćinstvima, vreme potrebno za domaći rad ne smanjuje. Društveno-ekonomski razvoj ne utiče nužno na skraćenje već na **promenu strukture vremena** koje je utrošeno u obavljanju domaćih poslova. Istraživanjem sprovedenim u SAD, na primer, utvrđeno je da su žene u proseku provodile isto vreme u obavljanju domaćih poslova i 1924. i 1960. godine (između 51 i 56 časova nedeljno). Međutim, znatno je izmenjena struktura utrošenog vremena: više vremena posvećeno je poslovima upravljanja domaćinstvom (managerial jobs) i nabavljanja roba, a manje poslovima čišćenja ili pripremanja hrane. Takođe, poraslo je i vreme koje se troši na brigu o deci, što uz činjenicu o smanjenju njihovog broja u porodici ukazuje na izmenjen odnos prema deci (Vanek, 1980).

Bez obzira na to da li se polazi od pretpostavke da domaći rad i sam stvara višak vrednosti ili ne, neosporno je da on ipak „doprinosi profitima koji inkorporiraju forme viška rada izvan viška vrednosti” (Gardiner, 1976: 114). Porodica, zbog domaćeg rada koji se u njoj obavlja, smeštena je između dva tržišta: **tržišta radne snage** (koje ona snabdeva) i **tržišta potrošnih dobara** (koje koristi za reprodukciju svojih članova). Domaći rad posreduje između ova dva tržišta i dovodi ih u vezu (Close, 1986). Posmatrano iz perspektive 2015. porast onoga što se naziva „rad potrošnje” (consumption work), rastao je eksponencijalno kada je reč o domaćinstvu, i podrazumevao sve veću obaveštenost, sve više veština i sve više vremena. Posebno pitanje bi bilo i gde smestiti ono što se na ziva „rad lepote” (beauty work), a koji je takođe velikim delom smešten u domaćinstvu, mada ne samo u njemu. Drugim rečima, usložnjavanje oba napred pomenuta tržišta, kao i posredovanja između njih, uslovila su veći, a ne manji angažman u privatnoj sferi, dakle pre svega žena.

Najdirektnija konsekvenca obavljanja domaćeg rada od strane žena jeste **ograničavanje zapošljavanja žena**. Činjenica da žene pretežno obavljaju domaći rad, te da je dnevna i generacijska reprodukcija radne snage njihova dominantna društvena obaveza, tj. ono što se podrazumeva, naročito u poluperiferjskim i post-socijalističkim društvima, doprinosi i smanjenju njihovog pritiska na tržištu radne snage i smanjenju njihovih šansi na tom tržištu. Osim toga, domaći poslovi predstavljaju glavni izvor „polne podele rada”, koja se iz porodice zapošljavanjem žena prenosi na javnu sferu. Tako, zaposlenost žena karakteriše **dominacija onih zanimanja koja predstavljaju produžetak domaćeg rada**. To su, pre svega, poslovi vezani za razne vrste usluga i za brigu, staranje, o drugim ljudima ili pak poslovi vezani za proizvodnju roba koje su se tradicionalno proizvodile u domaćinstvu (tekstil, hrana). Između domaćeg rada i „spoljašnjeg” rada postoje, dakle, snažne i jasno izražene strukturalne veze.

Međutim, mehanizmi preko kojih se prenosi polna podela rada započeta u domaćinstvu na „spoljašnji” rad žena, pre svega, jesu mehanizmi samog tržišta radne snage. Nepovoljan položaj žena u sferi rada održava se putem **segmentacije tržišta radne snage**. Teze o postojanju ovog tipa tržišta javljaju se kao alternativa neoklasičnim tezama o ljudskom kapitalu (koji uključuje obrazovanje, odnosno kvalifikaciju i radno iskustvo) kao uzroku inferiornog položaja žena. Emprijski pokušaji da se u razvijenim zemljama proceni stepen u kome je moguće prosečno niže plate žena objasniti razlikama u obrazovanju između muškaraca i žena – ukazali su na samo oko 50% razlika u plaćenosti koje mogu da se objasne činiocem obrazovanja (Anker and Hein, 1985). Tezom o segmentaciji radne snage implicira se postojanje nejednakosti delova radne snage koja postoji izvan razlika sadržanih u ljudskom kapitalu.

Segmentacija tržišta radne snage je moguća po raznim linijama: rasnoj, polnoj, etničkoj, grani industrije. Različiti segmenti radne snage operišu na de facto različitim tržištima rada, sa različitim uslovima rada, različitim platama i različitim statusima zanimanja. Jednom reči, segmentacija rezultira **dualnim tržištem radne**

snage. U primarnom segmentu traže se i razvijaju stabilne radne navike, zahteva se odgovarajuće iskustvo, plate su relativno visoke, a postoji i mogućnost napredovanja. Sekundarni segment karakterišu poslovi koji ne zahtevaju, čak obeshrabruju stabilne radne navike, plate su niske, fluktuacija radne snage je visoka, ima malo mogućnosti za napredovanje. Sekundarni poslovi su uglavnom namenjeni migrantima, ženama i mladima. Suština segmentacije, ukratko, sastoji se u tome da se **maksimalno pojačava konkurenca unutar sekundarnog tržišta i da se onemogućava konkurenca radnika iz sekundarnog tržišta onima iz primarnog**. Kada je reč o ženama, u ovome posebnu ulogu igra obrazovni sistem, koji im pruža kvalifikacije samo za ograničen broj zanimanja u kojima se, potom, javlja maksimalna konkurenca. Marginalan položaj žena ima, dakle, svoj **ekonomski izraz u koncentraciji žena u sekundarnom sektoru radne snage**. Bitno je, međutim, da kako se radi o pojedinim karakteristikama radnika koje ih čine pogodnim za lociranje u sekundarnom segmentu (kao što su rasa, pol, starost, etnička pripadnost...), može doći i do **kumulante** ovih „negativnih“ svojstava. Tako će, na primer, položaj žena migranata biti veoma nepovoljan jer će on u sebe uključivati negativne karakteristike položaja i žena i migranata.

Dualizam tržišta može da deluje i unutar pojedinih firmi, ali može da obuhvata i čitave privredne grane. Zanimljiva je i teza da je „dualizam samo pitanje stepena“ (Barron and Norris, 1976: 49), što znači da se tržišta razlikuju po stepenu postojanja segmentacije. U 80-im godinama je izgledalo da je logična pretpostavka da će neko tržište biti utoliko više segmentirano ukoliko se više nalazi na prelazu iz agrarnog u industrijsko društvo, te da će **segmentiranost biti u direktnoj vezi sa stepenom nejednakosti u jednom društvu**. Bilo je očigledno da je dualizam tržišta radne snage naročito izražen u zemljama u razvoju, u „kolonijalnim i neokolonijalnim privredama“, gde su industrijski radnici u primarnom sektoru jasno odvojeni od poljoprivrednika i zanatskih radnika u tradicionalnom sektoru (Barron and Norris, 1976). Međutim, u zemljama u razvoju se i muškarci velikim delom nalaze na sekundarnom tržištu, dok je u razvijenim zemljama, kao što je to na primer Britanija, sekundarno tržište bilo „rezervisano“ za žene i migrante. Iz perspektive današnjeg u velikoj meri globalizovanog sveta, podela na primarno i sekundarno tržište radne snage sve više korespondira i sa položajem društava/država u globalnoj podeli rada.

Segmentacija tržišta radne snage je funkcionalna za određeni sistem zato što olakšava funkcionisanje kapitalističkih institucija, ali i deli radnike među sobom. Naime, postoji teza (Reich, 1980) da se segmentacija tržišta radne snage javila na prelasku iz liberalnog u monopolski kapitalizam. Pre monopolskog kapitalizma postojala je tendencija homogenizacije radne snage, te je nova potreba monopolnog kapitalizma da kontroliše bila ugrožena posledicama homogenizacije radničke klase. Kapitalisti su svesno delili tržište radne snage da bi oslabili moć radnika. Istovremeno, delovale su i određene sile iz samog privrednog sistema koje su podsticale segmentaciju. Kako su različite firme i grane industrije rasle različitim tempom, razvila se dihotomna industrijska struktura. Veće, više kapitalno-intenzivne firme imale su

više moći, bile su zaštićenije i imale veći profit. Tako se razvio dualizam radne okoline, plata i obrazaca pokretljivosti.

Autorka referentnog istraživanja uočava da je primena teorija o dualnom tržištu radne snage i o ulozi domaćeg rada u stvaranju viška vrednosti na bivša socijalistička društva – dosta komplikovana. Naime, ne samo da je postojala razlika u tipovima socijalizma već su i u socijalizmu tržišne orientacije postojale dileme oko toga da li je radna snaga uopšte roba, te da li ona može da bude na tržištu. Uz to, puna zaposlenost u socijalističkim zemljama sa centralno-planskom privredom onemogućavala je analizu putem dualizma tržišta, koja podrazumeva, pre svega, višak radne snage. Međutim, kako je i u nekadašnjim socijalističkim zemljama postojala razlika u platama muškaraca i žena i visoka koncentracija žena u nisko akumulativnim privrednim granama i zanimanjima koja se u celini niže društveno vrednuju, pa i veoma zastupljena podela rada po polu u okviru domaćinstva, elementi za objašnjenje svakako se bar delom nalaze u pomenutim teorijama. **Segmentacija radne snage u tom smislu može se shvatiti kao nešto što je postojalo i u centralno-planskim privredama ili privredama sa nesavršenim tržišnim mehanizmima (Jugoslavija).** Osim toga, segmentacija radne snage u bivšim socijalističkim režimima najverovatnije je zadržavala svoju **političku funkciju**, bilo da se sprovodila po liniji regionala, etniciteta, pola bilo privredne grane. Međutim, moguće je bilo govoriti i o ekonomskoj funkciji segmentacije u smislu razvoja određenih privrednih grana koje su imale status prioritetnih, što je povlačilo i povoljniji status zaposlenih u njima (elektroprivrede npr.).

Ipak, bez obzira na nesumnjivu prodornost, kvalitativni skok, koji su u razumevanju problema ženskog rada načinile teorije o domaćem radu i segmentiranom tržištu, zadržavanje na samo ekonomskim uzrocima nije dovoljno. Potrebno je uočiti značaj patrijarhata kao svojevrsnog sistema vrednosti (i moći, naravno), koji transcendira određene oblike proizvodnje pa time i ekonomsku racionalnost koja leži u njihovim osnovama. Kapitalizam, pa i socijalizam su, međutim, nasleđenu segregaciju po linijama roda učinili funkcionalnom na specifičan način.

Poseban problem predstavlja analiza kretanja zaposlenosti žena u periodima **ekonomskih kriza**. Nesumnjivo je da se u periodima kriza povećava opšta stopa nezaposlenosti. Međutim, to da li će se brže povećavati nezaposlenost žena ili muškaraca, zavisi od niza konkretnih okolnosti. Tržišni mehanizmi teže da u periodima kriza dođe do većeg apsorbovanja ženske radne snage zato što je ona jeftinija. Istovremeno, područja u kojima su žene zaposlene manje su pogodena krizom od onih grana u kojima su pretežno zaposleni muškarci (teška industrija ili građevinarstvo). Veće zapošljavanje žena u periodima kriza utiče najčešće **na opšte snižavanje nadnica**.

Ženska radna snaga može biti manje podložna uticajima kriza od muške radne snage, što je potvrđilo istraživanje o zaposlenosti i nezaposlenosti u zemljama OECD-a u periodu 1970–81, u kojima se zaposlenost muškaraca smanjivala, dok je

zaposlenost žena rasla. Zaposlenost žena povećavala se u svim fazama krize. To je objašnjeno različitim sektorskim distribucijama žena i muškaraca koji su bili zaposleni. Naime, žene su bile više koncentrisane u uslužnim delatnostima, na koje je kriza imala manji uticaj, a muškarci su bili koncentrisani u građevinarstvu i u industriji (Paukert, 1983). Žena je takođe bilo više u javnom nego u privatnom sektoru, koji je bio i bolje zaštićen. Jedno od objašnjenja je bilo i da se relativno niže obrazovanje žena i nedovoljno određeni stručni profili u periodima krize mogu javiti kao prednost stoga što omogućuju veću elastičnost ženskog rada, njegovu veću primenljivost u različitim oblastima. Osim toga, metodološki problem registrovanja zaposlenosti žena koje rade skraćeno radno vreme (part-ime) može uticati na povoljnije prikazivanje ženske zaposlenosti. U svakom slučaju, žene kao grupa u kapitalizmu zadržavaju svojstvo „rezervne armije rada”, čija ponuda na tržištu smanjuje vrednost rada.

Tehnološki razvoj takođe ima uticaj na zaposlenost žena. S jedne strane, dugo-ročno posmatrano, doveden u vezu sa ekonomskim napretkom on zapravo proširuje mogućnosti ostvarivanja višeg stupnja rodne ravnopravnosti. Međutim, tehnološki razvoj može da utiče i na smanjivanje zaposlenosti ili mogućnosti zapošljavanja žena onda kada dolazi do opštег privrednog prestrukturiranja, naročito u pravcu kapitalnog intenziviranja. Takođe, kompjuterizacija određenih delatnosti (uslužnih, finansijskih, a naročito administrativnih) dovodi do smanjivanja zaposlenosti. S druge strane, žene se intenzivno zapošljavaju u elektronskoj industriji, s obrazloženjem da su preciznije, pouzdanije i da su disciplinovanije od muškaraca. Međutim, osnovni hendikep žena za uključivanje u propulzivne delatnosti, ako se isključe nisko plaćeni poslovi u elektronskoj industriji, predstavlja njihovo netehničko obrazovanje.

Društvene determinante

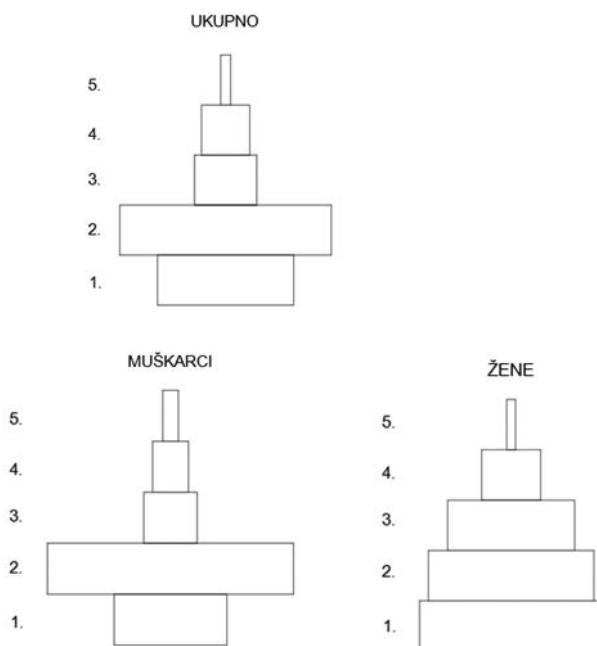
Društvena uslovljenošć karakteristika aktivnosti žena u najužoj je vezi sa njenom ekonomskom uslovljenošću. Naime, ekonomska racionalnost sadržana u segregaciji aktivnosti po polu u skladu je sa društvenom ulogom žene. Međutim, značaj društvenih činilaca dolazi do izražaja naročito prilikom tumačenja uzroka različitog stepena i kvaliteta ekonomske aktivnosti žena u zemljama ili područjima sličnog nivoa ekonomske razvijenosti. Društvene determinante aktivnosti žena vezane su, pre svega, za **karakteristike porodice**. Zapošljavanje žena u savremenom svetu korespondira sa uspostavljanjem egalitarnih odnosa u porodici, sa smanjivanjem obima porodice i sa promenom obrazaca socijalizacije ženske dece u porodici. Ipak, dominantan uticaj porodice na zaposlenost žene ogleda se kroz korišćenje ženskog domaćeg rada, koji bitno umanjuje kompetitivne sposobnosti žena na tržištu. Porodično ustrojstvo je uslov za korišćenje ženskog neplaćenog rada. Naime, žene ne doživljavaju pretežno trošenje svojih resursa u porodici kao eksploataciju usled postojanja jakih emotivnih veza u porodici, kao i snažne ideološke konstrukcije „dužnosti” žena prema porodici.

Drugi važan činilac predstavlja stepen **otvorenosti** jednog društva. Rasponi nejednakosti između različitih slojeva (klasa) koji su sadržani u strukturi deluju na aktivnost žena posredno i neposredno: posredno – preko položaja njihovih supruga u toj strukturi, koji u velikoj meri uslovjavaju vrstu i stepen njihovog radnog angažovanja i neposredno – na njihov vlastiti položaj u društvenoj strukturi. Ukoliko je raspon između društvenih slojeva veći, utoliko će i raspon između položaja muškaraca i žena u jednom sloju biti veći. Ukoliko je društvena struktura u celini manje otvorena, utoliko su i manje šanse žena da promene svoj položaj na leštici društvene hijerarhije. Ove šanse su manje od analognih šansi muškaraca u istoj toj strukturi. Motive ženinog ulaska u radnu snagu preko društvene strukture, odnosno položaja muža u toj strukturi, pokušala su da objasne dva modela: Parsonsov model kompatibilnosti i Open-hajmerov model statusnog poboljšanja položaja. Model kompatibilnosti predviđa da žena neće raditi u profesiji koja nije konzistentna sa muževljevom, a model statusnog poboljšanja položaja predviđa da će žena raditi ukoliko njen profesionalno postignuće preraste muževljevo. Međutim, empirijski nisu potvrđeni ni jedan ni drugi model (Hiller and Phillibeck, 1980). Čini se neophodnim da se u ovakve i slične modele unese specifikacija s obzirom na slojnu pripadnost, na materijalni status porodice, njenu veličinu, kao i konkretne društvene karakteristike porodičnog miljea.

Karakteristikama društvene strukture bilo je moguće delom objasniti i značajne razlike koje postoje u raspoređivanju žena i muškaraca po različitim slojevima u Jugoslaviji u poslednjim dekadama 20. veka. Relativno visoki deo poljoprivrednog stanovništva korespondirao je sa njegovom feminizacijom, usled izraženog prelaska muškaraca u nepoljoprivredna zanimanja. Nizak status poljoprivrednih zanimanja je bio u skladu sa niskim statusom žena, i sa njihovom tradicionalnom ulogom. Takođe, visok deo žena među kancelarijskim službenicima bilo je moguće objasniti sa stanovašta društvene strukture. S obzirom na to da se radilo uglavnom o prvoj generaciji službenika u Jugoslaviji, uobičajena pretpostavka o snižavanju ugleda činovničkih zanimanja kakvo se, na primer, odigralo u zemljama u kojima su procesi industrijalizacije i urbanizacije ranije započeli, nije bila primenljiva. Ako se pođe, međutim, od institucionalnog rasta kao specifične činjenice jugoslovenskog posleratnog razvoja, jasno je da je upravo zapošljavanje žena na tehničkim i organizacionim poslovima nižeg ranga predstavljalo osnovu tog rasta. Naravno, umnožavali su se i „vrhovi“ različitih institucija, ali su ove položaje zauzimali skoro isključivo muškarci. Žene se i pored svoje brojnosti, visoke zastupljenosti (1984. bilo ih je 50% od svih zaposlenih u ovoj oblasti) u društveno-političkim zajednicama i organizacijama, nisu pojavljivale kao pretendenti na visoke funkcije i položaje. Žene, naime, nisu pokazivale ambiciju da dospeju na važna mesta u hijerarhiji, te se nisu javljale kao konkurenca muškarциma. Naprotiv, one su usled socijalizacije u tradicionalnoj kulturi zadržale sve atrbute podređenih – bile su verne i poslušne. Istovremeno, upravo je zapošljavanje žena omogućavalo rast i umnožavanje institucija, a time ujedno i moći svakog od onih koji imaju mogućnosti izdavanja naloga ili naredbi. Time je formiran sistem moći koji je u velikoj meri nezavisran od realnosti, od sveta izvan date hijerarhije, ali je vrlo delatan

unutar sebe i veoma je funkcionalan sa stanovišta onoga ko se u tom hijerarhijskom sistemu nalazi. U osnovi obavljanja administrativnih zanimanja od strane žena nalazi se još jedna strukturalna činjenica. Reč je o **potrebi kristalizacije društvenog položaja porodice kao celine**, odnosno o potrebi približavanja društvenih položaja muškaraca i žena unutar jedne porodice. To zapravo znači da je zapošljavanje žena kao službenica predstavljalo „normalnu“ težnju muškaraca na najvišim društvenim položajima, koji nisu dozvolili konkurenčiju žena za te iste položaje, ali nisu mogli da sklapaju brak sa ženama radnicama zbog isuviše velike razlike u društvenim položajima. Tako su, na primer, 1975. godine žene administrativne radnice imale indeks asocijacije pri sklapanju braka sa svojom grupom 2,7, dok je indeks asocijacije sa grupom rukovodilaca iznosio 2,9, a naglašena je bila i asocijacija sa stručnjacima i umetnicima (1,7) (Petrović, 1981: 218).

Shema 5 – Profesionalna struktura žena i muškaraca, u Jugoslaviji, 1981.

1.poljoprivrednici 2. radnici 3. službenici 4. stručnjaci 5. rukovodioci

Izvor: Popis 1981, tab 078

Specifična društvena determinanta aktivnosti žena jeste i proces **urbanizacije**. Ukoliko je ovaj proces intenzivniji od procesa industrijalizacije, utolikoj je veća vero-

vatnoća da će se aktivnost žena, shvaćena u statističkom smislu, smanjivati. Visoka nezaposlenost žena u zemljama u razvoju, na primer, posledica je pre svega pretvaranja **prikrivenе nezaposlenости u poljoprivredi u otvorenu urbanu nezaposlenost**. Ukoliko je, međutim, urbanizacija nešto usporenija u odnosu na industrijalizaciju i ukoliko se egzistencija domaćinstva zasniva na dualnoj ekonomiji, izvorima prihoda iz poljoprivrede i industrije, onda je aktivnost žena kao poljoprivrednica visoka. Međutim, urbanizacija i sama otvara nova područja rada koja su vezana za proširivanje prostora za angažovanje žena. Tako, urbani način života podrazumeva čitav niz uslužnih delatnosti, u kojima su pretežno zaposlene zene. Istovremeno, veće zapošljavanje žena u velikoj meri je i samo uslovljeno razvojem ovih delatnosti.

Obrazovanje, stepen razvijenosti obrazovnog sistema, dostupnost obrazovnih institucija, tradicija obrazovanja i uopšte i ženske dece posebno, u velikoj meri oblikuju stepen i vrstu ženske aktivnosti. Međutim, relativno visoka obrazovanost žena ne mora nužno da vodi i njihovoj većoj aktivnosti: ukoliko se porede različita društva, čak ni univerzitske diplome (npr. u SAD šezdesetih godina) ne moraju da podrazumevaju zaposlenost žena. Međutim, unutar jednog društva uglavnom je izražena pravilnost da, ukoliko se izuzme poljoprivredno stanovništvo, zvanično registrovana aktivnost raste sa porastom nivoa obrazovanja žena. Otuda, kriva aktivnosti žena s obzirom na godine školovanja u većini zemalja ima oblik "U" krive.

Pravno-političke determinante

U 19. a naročito u 20. veku aktivnost žena se u velikoj meri nalazi i pod uticajem raznovrsnih pravnih i političkih aspekata društvenog razvoja. Značaj političkih činilaca se obično vezuje za socijalističke revolucije i njihov doprinos uspostavljanju normativne ravnopravnosti žena u odgovarajućim zemljama. Tako je i u Jugoslaviji „ravnopravnost oktroirana sprovođenjem socijalističke revolucije, tj. uvedena je **odozgo** (kroz normativno-pravni i vrednosno-ideološki sistem) kao deo socijalističke ideologije” (Šporer, 1983: 3). Upravo ovo uvodenje „odozgo” ravnopravnosti žena u socijalističkim zemljama implicira pitanje njene stvarne društvene funkcije, kao i realnog značaja bivšeg socijalističkog društvenog ustrojstva za postizanje emancipacije žena. Značaj socijalističkih revolucija za zapošljavanje žena treba sagledati u svetu tradicije ženskog rada koja je postojala u tim do tada pretežno agrarnim društvima. Jednom reči, rast zaposlenosti žena, koji je bio omiljena floskula ideoloških tekstova, zapravo je samo kontinuitet izrazite tradicije ženskog rada. Osim toga, problematična je bila tendencija da se širenje zaposlenosti žena posmatra isključivo kao „pozitivna činjenica” socijalističkog razvoja, pre svega angažovanja „subjektivnih socijalističkih snaga”, a ne kao zakonita posledica privrednog, istorijskog, u krajnjoj liniji – civilizacijskog toka. Na to, između ostalog, ukazuje i neverovatno zaostajanje u socijalizmu razvoja upravo onih delatnosti koje su vezane za „kvalitet života”, a koje su, između ostalog, i u funkciji oslobođanja žena za rad. To se, pre svega, odnosi na sektor usluga

za pomoć porodici, koje su do danas, 2015. godine, ostale teško dostupne za veliki broj žena i porodica.

Značajno je i to da se u socijalizmu, i pored eksplisitne ideološke postavke o ravnopravnosti žena, zapošljavanje žena nije ostvarivalo uz ukidanje segregacije po linijama roda u okviru pojedinih zanimanja, odnosno privrednih grana. Ova činjenica ima veoma veliku težinu, s obzirom na to da u pravcu segregacije nije delovala nasledjena industrijska osnova, jer je ta osnova bila agrarna, već se radilo o **uspostavljanju relativno novih obrazaca segregacije po linijama roda**. S obzirom na to da je socijalizam tek započinjao industrijsku proizvodnju, bilo je logično da u okviru nje forsira i ravnopravnost muškaraca i žena. To se, međutim, nije dogodilo. Zapošljavanje žena u određenim granama, na primer, čak je bilo i rezultat političkog izbora.²³ Povećanje zaposlenosti žena u socijalizmu ostvarivalo se upravo zapošljavanjem u onim oblastima koje predstavljaju nastavak tradicionalne ženske uloge. Feminizacija zanimanja je, dakle, rezultat svesne politike, koja „argument“ pronalazi u većim mogućnostima zapošljavanja žena. Ipak, jasno je da se teza o bržem zapošljavanju žena u tipično ženskim zanimanjima može opravdati samo razlozima patrijarhalne svesti, a ne ekonomskim razlozima. Ukratko, patrijarhalni kulturni obrazac pokazao se delotvornijim od proklamovanog sistema socijalističkih vrednosti.

Visoka aktivnost žena u nekadašnjim socijalističkim zemljama ne može se objasniti samo „svesnom socijalističkom akcijom“, već, pre svega, demografskim i ekonomskim činiocima. Povećanje zaposlenosti žena u socijalističkim zemljama korespondira i sa povećanjem zaposlenosti u razvijenim kapitalističkim zemljama, što je vezano i za smanjivanje ukupnog poljoprivrednog stanovništva. Visoka zaposlenost žena u socijalističkim zemljama sa centralno-planskom privredom potпадa pod ciljeve vezane za „punu“ zaposlenost. Zaposlenost muškaraca i žena nesumnjivo je omogućavala snižavanje zarade i jednih i drugih, s obzirom na to da se porodični budžet nije gradio samo na jednoj plati. Vrlo je verovatno da se upravo ovim snižavanjem plaćenosti omogućilo stvaranje izvora za potrošnju pojedinih društvenih slojeva na vrhu ljestvice društvene hijerarhije – politokratije i birokratije. Tako je omogućeno i formiranje društvene strukture u kojoj postoje značajne „socijalne razlike“.

Da zapošljavanje žena nije imalo za cilj stvarno poboljšanje njihovog položaja, vidi se i po tome koliko su one marginalizovane u odnosu na centre moći, odnosno koliko su malo zastupljene na najvišim društvenim položajima. Činjenica je da se život žena u socijalističkim zemljama, uz dupliranje obaveza i uz veoma lošu organi-

23 Indikativan je, u tom smislu, govor Dušana Petrovića – Šaneta, jednog od političkih funkcionera u bivšem socijalističkom društvu: „Ako se pogleda jedna veoma sadržajna analiza Niša, onda se na primer, vidi da je u trgovini zaposleno 2.218 muškaraca, a svega 532 žene, mada bi normalno bilo da je obrnutu... Mislim da bismo morali imati odlučniji kurs na veće zapošljavanje žena u onim granama privrede i onim oblastima gde bi one stvarno mogle uspešnije da obavljaju posao nego muškarci“ (Petrović, 1961).

zaciju svakidašnjeg života, pre pogoršao nego poboljšao, s obzirom na to da problem ženskog kućnog rada uglavnom nije rešen.²⁴

Zapošljavanje žena, dakle, omogućilo je akumulaciju neophodnu za ubrzanu industrijalizaciju kao i za povećanje potrošnje viših slojeva. Zadržavanje žena u poljoprivredi, zapošljavanje žena u niskoakumulativnim privrednim granama i na niže plaćenim poslovima, kao i domaći rad žena, omogućili su **nadeksplataciju** žena u socijalizmu²⁵. To znači da su žene radile dvostruko, da su poslovi koje su obavljale na tržištu bili manje plaćeni. Pri tome, žene su uspešno manipulisane da svoj dvostruki rad smatraju, s jedne strane, društvenom obavezom, a, s druge, porodičnom. „Normalnost” žene se, na taj način, ostvaruje uz svojevrsnu društvenu patologiju njenog potpunog fizičkog, emocionalnog i intelektualnog iscrpljenja.

Položaj žena u socijalizmu nesumnjivo je odražavao odnos između ženskog i radničkog pokreta. S tim u vezi, karakterističan je položaj žena u radničkim sindikatima. Naime, sindikati tradicionalno obavljaju funkciju zaštite muške radne snage na tržištu. Tako su još u 19. veku engleski radnici, zahtevajući porodičnu nadnicu, štitali svoje klasne interese, ali i porodicu, istovremeno vršeći pritisak na žene da ostanu kod kuće, čime bi se otklonila njihova konkurenca. Sindikati se, takođe, nikada nisu posebno bavili problemom nezaposlenosti žena, koje, tradicionalno, nisu dovoljno reprezentovane u samim sindikatima. Njih pogotovo nema u vođstvima sindikata. Istovremeno, poslovi, zanimanja i industrije u kojima žene čine većinu radne snage uglavnom su nedovoljno sindikalno organizovani. Mnogi sindikati, npr. oni u SAD, podsticali su seksističku politiku zapošljavanja i ohrabrivali poslodavce na diskriminaciju (Chafe, 1972). U samom komunističkom pokretu, s druge strane, žensko pitanje se tretiralo kao „posebno” i kao pitanje koje se rešava po automatizmu ekonomskog razvoja, odnosno uspostavljanjem „ekonomske samostalnosti” žena u socijalizmu. U razvijenim kapitalističkim zemljama ženski pokret, kao politički pokret naročito aktivan 60-ih i 70-ih godina prošlog veka, imao je poseban značaj za uključivanje žena u radnu snagu. Ovaj pokret je imao najveći uticaj upravo na postizanje veće ravnopravnosti žena u profesijama, što je odgovaralo i tadašnjim potrebama tržišta za obrazovanom radnom snagom. Veće uključivanje žena u radnu snagu, omogućeno pre svega visokim nivoom obrazovanja žena, kao i već pomenutim demografskim činiocima izmene životnih tokova i porodičnih ciklusa, otvorilo je u društвima relativno visoke pokretljivosti problem pokretljivosti žena na profesionalnom planu.

24 Vidi, na primer, Baranskaja, 1981.

25 Pod „nadeksplatacijom” podrazumevam onaj stupanj eksplatacije, odnosno oduzimanja viška vrednosti, koji premašuje prosečnu eksplataciju muškaraca datog društvenog položaja. Nadeksplatacija, jednom reči, omogućuje ekstraprofit.

Normativno regulisanje ravnopravnosti žena nesumnjivo predstavlja polaznu osnovu za izjednačavanje njihovih položaja sa položajem muškaraca. Početni korak u tom pravcu je otvaranje obrazovnog sistema za žene. Jedna od najznačajnijih tekovina 20. veka jeste upravo prekid obrazovne diskriminacije žena, te stvaranje (bar teorijskih) mogućnosti za njihovo bavljenje i onim profesijama koje su ranije bile isključivo „muške”. Uticaj zakonodavstva na aktivnost žena ogleda se ne samo u zakonima koji su omogućavali zapošljavanje žena u pojedinim zanimanjima već i u postojanju tzv. **zaštitnog zakonodavstva**. Osnov ovog zakonodavstva predstavljala je teza o potrebi zaštite biološke funkcije žena. Pri tom je često bila prisutna implicitna pretpostavka o biološkoj inferiornosti žene, jer sama „zašтita” može biti namenjena samo onome ko je slabiji. Istovremeno, najčešće se potreba zaštite deteta izjednačava sa potrebom zaštite majke, a briga o detetu smatrala isključivo obavezom majke.

Ukoliko se uzmu u obzir znatno izmenjeni uslovi rada i rađanja žena u razvijenom delu sveta u odnosu na one koji su postojali na početku industrijske ere, problem zaštitnog zakonodavstva se javlja kao veoma komplikovan i veoma značajan za položaj žena u sferi rada. Tako je stavu da je zaštita žena na radu neophodna, pre svega zbog funkcije materinstva, suprotstavljen stav o štetnosti, pa i nepotrebnosti posebne zaštite žena, naročito izvan one sfere koja je najdirektnije biološki vezana za reprodukciju (vreme trudnoće i dojenja). Stav o posebnoj zaštiti žena u velikoj meri je suprotstavljen i stavu o jednakim mogućnostima žena i muškaraca u principu, kao i stavu o pravu žena na jednak tretman u procesu rada. Osim toga, činjenica da postoji razlika u srednjeочекivanom trajanju života muškaraca i žena i da se ona u većini razvijenih zemalja povećava u korist žena, kao i činjenica da su nepovoljni uslovi rada štetni i za muškarce, pa čak i za njihovu biološku funkciju (npr. povećanje steriliteta usled određenih hemijskih rastvora ili ozračenja), u velikoj meri relativiziraju činjeničku osnovu zahteva za posebnom zaštitom žena na radnom mestu. Posmatrano na ideološkom nivou, problem je još teži. Naime, posebna zaštita žena forsira tezu o biološkoj inferiornosti žena, s jedne strane, kao i tezu o materinstvu kao dominantnoj funkciji žena i materinstvu kao funkciji koja izvan svoje biološke sadržine zadržava dominaciju nad očinstvom, s druge strane. Iako je stav o zaštitnom zakonodavstvu oficijelan u većini zemalja, sve više se probija i stav o potrebi jednakog tretmana žena i muškaraca, pre svega putem eufemizma o potrebi „dodatne zaštite” muškaraca na radu. Ako bi se zaštitno zakonodavstvo zaista rukovodilo principima zaštite ugroženih, onda bi ono trebalo da zaštiti muškarce bar do nivoa izjednačavanja njihovih šansi za preživljavanje sa šansama žena.

Zaštitno zakonodavstvo je bilo naročito energično odbijeno u zemljama Severne Evrope, uz obrazloženje da ono može koristiti ženama u kraćem vremenu, no da se na duži rok ono pretvara u nedostatak samih žena, jer stvara veštačke i nepotrebne barijere za njihovo zapošljavanje u određenim zanimanjima (Reid, 1977). Postojaо je stav da zaštitno zakonodavstvo pomaže da se održe poslovi niske plaćenosti i niskog prestiža kao dominantno ženski poslovi. Smatralo se da je pravu jednakost moguće

ostvariti samo kompletnom rekonstrukcijom društva. Da bi se ovaj cilj postigao, moraju da se odbiju sva rešenja koja samo u kratkom roku mogu da doprinesu boljem položaju žena, jer ona dugoročno posmatrano pojačavaju nejednakost i ojačavaju društvene predrasude (Reid, 1977). Zanimljivo je da se u prilog zaštitnog zakonodavstva i pored svih očiglednih nedostataka ističe mnoštvo ideoloških agumenata koji su, pre svega, usmereni na zaštitu tzv. žena radnica. Na tim pozicijama stajala je i zvanična politika ženske organizacije u Jugoslaviji smatrujući protivnice zaštitnog zakonodavstva radikalnim feministkinjama, koje zanemaruju „klasne interese“ radnika, dakle onih žena koje rade pod teškim uslovima, istovremeno same obavljajući domaće poslove (uz veći broj dece).

Nasuprot konceptu zaštitnog zakonodavstva skandinavske zemlje su prihvatile princip jednakog tretmana oba roditelja u svim obavezama oko deteta, te posebnu zaštitu majke samo u periodu biološke vezanosti deteta za majku (dojenja).²⁶ Koliko je zapravo odbijanje zaštitnog zakonodavstva progresivno sa stanovišta dugoročnog postizanja jednakosti između polova, najbolje pokazuje činjenica da je najveći stepen emancipacije žena postignut upravo u skandinavskim zemljama. Time se afirmisala dugoročna strategija borbe za ravnopravnost polova koja polazi od cilja postizanja ravnopravnosti u svim, pa i u porodičnim i radnim situacijama, naravno uz uvažavanje svih bitnih reproduktivnih funkcija žene. Ne treba, međutim, prenebreći činjenicu da u zemljama nižeg stepena razvijenosti, kao što su to zemlje trećeg sveta, zaštitno zakonodavstvo u izvesnom smislu ima funkciju **pozitivne diskriminacije žena**. To zapravo znači da zaštitno zakonodavstvo može bar delom da ublaži veoma teške uslove rada, koji su inače karakteristični za poslove koje žene obavljaju. S druge strane, zaštitno zakonodavstvo je nesumnjivo i u zemljama u razvoju imalo negativne efekte na zapošljavanje žena (Anker and Hein, 1985). Nezaposlenost žena, sigurno je, ne može ni na koji način da doprinese poboljšanju njihovog položaja. Međutim, upravo je u zemljama u razvoju potrebna posebna zaštita žena jer su uslovi rada najteži. Problem zaštitnog zakonodavstva se tako pojavljuje u sasvim različitom svetlu u različitim društveno-istorijskim okolnostima.

Kultурне determinante

Kultурne determinante aktivnosti žena su one vezane za **patrijarhat** kao svojevrsni kulturni sistem (mada je patrijarhat i sistem moći). Patrijarhalni sistem vrednosti i normi definiše i opravdava podređenu ulogu žene u društvu, legitimizuje njenu „inferiornost“ i zalaže se za kontrolu nad ženama, uključujući i različit stepen nasilja,

26 Čini se da je najprogressivniji model radnog zakonodavstva onaj koji je zastavljen u Švedskoj. Naime, u toj zemlji se insistira na tome da odgovornost za dete leži na oba roditelja, pa se ženi ne daju beneficije koje nisu direktno vezane za njene fizičke potrebe. Švedska vlada je pretvorila „materinske“ beneficije u „roditeljske“.

ali legitimiše i eksplotaciju ženskih resursa, privatno i javno. Pritom ove ideološke premise se oblikuju i konkretizuju u skladu sa ekonomskom racionalnošću. U suštini, ekonomski činioci određuju koliko prava i jednakosti je moguće „dati ženama”. Ženski pokreti se i sami javljaju kao najava nekih novih mogućnosti, ali oni sami po sebi u industrijskom društvu ne mogu da osiguraju bitnije pomake, ako ne postoji neka vrsta ekonomске „racionalnosti”, koju određuje sam ekonomski razvoj, najvidljiviji kroz razvoj tržišta radne snage.

Veoma je česta i uobičajena teza o tome da se aktivnost žena, odnosno njihova zaposlenost, povećala i zahvaljujući promeni nekih vrednosti na nivou globalnog kapitalizma, od kojih je jedna – prihvatanje ženskog rada. Pritom se najčešće ima u vidu empirijski veoma ograničen oblik rada onih žena iz srednjih i viših gradskih slojeva u kapitalizmu koje su svoju pretežnu aktivnost koncentrisale na domaći rad, vaspitanje dece i sl. Pravo na rad žena povezuje se sa njihovom zaposlenošću izvan domaćinstva i sa dobijanjem političkih prava. Međutim, veliki broj žena ili, čak, **najveći broj žena ima tradiciju rada izvan kuće ili u kući**. Tako su, npr. u Engleskoj, Francuskoj i Italiji, žene u 19. veku koje su bile iz radničkih ili seljačkih slojeva često bile zaposlene u gradovima kao sluškinje ili tekstilne radnice. Ekonomski i društvene promene koje su tekle paralelno sa urbanim i industrijskim razvojem stvarale su mogućnosti za zapošljavanje žena u nekoliko tradicionalnih sektora u kojima su one obavljale poslove slične kućnim poslovima. To su bili gotovo isključivo ženski poslovi. Među industrijskim radnicima bilo je vrlo malo žena. One koje su bile zaposlene u gradovima bile su obično neudate i mlade. Jedino žensko zanimanje gde je bio velik ideožena starijih od 30 godina bilo je zanimanje sluškinje, koje su u velikom broju slučajeva obavljale celibaterke (Scot and Tilly, 1980).

Mogućnosti žene da se razvije kao ličnost strogo su određene patrijarhalnim sistemom moći i vlasti unutar koga žena ima jasno omeđene kompetencije. Tradicionalni način proizvodnje, agrarni, baš kao ni tradicionalno društvo, rad ne vidi u funkciji razvoja pojedinca, njegovog individualiteta, već pre svega u funkciji preživljavanja porodice kao zajednice. Na prelazu u industrijsko društvo, odnosno u ranim fazama industrijskog razvoja, rad žena karakteriše skučen izbor profesija i odvajanje od proizvodnje na zemlji. U razvijenom industrijskom i postindustrijskom društvu očekivalo se da rad omogući više od pukog zadovoljavanja osnovnih potreba, i da postane sredstvo samoaktualizacije pojedinca. Međutim, u Jugoslaviji, ali i u drugim zemljama poluperiferije i periferije, pa i centra, faza finansijskog kapitalizma urušava mnoga od prethodno stečenih prava i menja očekivanja u pravcu elementarnog zapošljavanja, makar i pod veoma nepovoljnim uslovima. Ovakav veliki zaokret u očekivanjima koja su u drugoj polovini 20. veka izgledala logično, zahteva novu teorijsku aparaturu za razumevanje izmenjenih okolnosti i time izmenjenih mogućnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

3. OBRAZOVANJE ŽENA

Obrazovanje i društvo

Društvena uslovljenost karakteristika obrazovanja žena može se posmatrati na tri nivoa: prvi je nivo odnosa obrazovnog pod sistema i celine društvenog sistema, drugi je nivo funkcionisanja samog obrazovnog sistema, i, na kraju, treći nivo je nivo položaja žene kao pojedinke u obrazovnom sistemu.

Dvadeseti vek karakteriše snažna **ekspanzija** obrazovanja, koja je naročito izražena u periodu posle II svetskog rata. Najbitniji kvantitativni aspekt ove ekspanzije jeste povećanje obuhvata dece i omladine školovanjem u svim delovima sveta. Istovremeno u ovom periodu dolazi i do promene celokupnog položaja sistema obrazovanja kao i njegovog odnosa prema drugim delovima društva. Tako, širenje obrazovanja uz promenu karaktera samog obrazovanja, uz pomeranje sa periferije društva u njegov centar, postaje uslov povećanog uključivanja žena u obrazovni proces.

Karakteristike obrazovnog sistema u nekoj zemlji nalaze se u najužoj vezi sa karakteristikama opšte društvene i ekonomске **razvijenosti** te zemlje. Uspostavljanje tradicije obrazovanja korespondira sa prodiranjem kapitalističkih odnosa, ali je intenzivno širenje obrazovanja vezano za monopolistički period razvoja kapitalizma u kome znanje postaje „proizvodna snaga”, a obrazovani radnici uslov za reprodukciju kapitala. Razvoj obrazovnog sistema bitno je različit u zemljama u kojima se širenje obrazovanja javilo ranije i pod uticajem vlastitog ekonomskog razvoja, nego što je to slučaj s razvojem obrazovnog sistema u zemljama koje su upravo putem obrazovanja nastojale da ubrzaju vlastiti industrijski razvoj, kakve su npr. socijalističke zemlje. Konstelacija međunarodnih odnosa 70-ih i 90-ih godina prošlog veka uslovila je da zemlje u razvoju upravo u obrazovanju vide uslov svoje nezavisnosti, oslobođanje od neokolonijalizma koji se uspostavlja dominacijom znanja razvijenih, i uslov ubrzagnog razvoja putem većeg korišćenja ljudskih resursa.

Čitav razvoj obrazovanja u periodu monopolističkog kapitalizma predstavljao je zapravo naizmenično „povinovanje” i „odupiranje” obrazovanja ekonomiji. Funksionalizacija obrazovanja podudarala se povećanjem korišćenja nauke u proizvodnji. U skladu sa tim, ekonomija se najčešće uzimala kao prvi i pravi kriterijum vrednovanja obrazovanja, što je svojevrsna redukcija kojom se zapostavljala humanistička i emancipatorska strana obrazovanja. Taj trend je započet još 80-ih godina u bivšoj Jugoslaviji, a danas, 2015, kulminira. U javnom diskursu bivše Jugoslavije bilo je krajnje uobičajeno da se obrazovanje „okriviljuje” za proizvodnju onih kadrova koji su bili višak na tržištu radne snage. S obzirom na to da obrazovanje ima odložene efekte, odnosno da oni koji otpočnu obrazovni proces određenog nivoa treba u njemu da provedu izvestan broj godina, ono je bilo veoma podložno različitim ad hoc po-

litičkim odlukama, koje su se uglavnom sprovodile sa stanovišta korisnosti u datom trenutku. Tako se putem obrazovanja manipulisalo rezervnom armijom rada, odnosno nezaposlenih, čime se odlagao njihov pritisak na ekonomsku sferu, bar za izvestan vremenski period.

Međutim, pored ekonomske funkcije obrazovanja, izuzetno je značajna i nje-gova ideološka funkcija, funkcija reprodukcije zvaničnog sistema vrednosti. Na ideološkom nivou obrazovanje zapravo predstavlja transfer racionalizacije postojeće distribucije moći i autoriteta između različitih društvenih grupa. U obrazovnom procesu, u procesu socijalizacije, pojedinac bi trebalo da ovu racionalizaciju postojećih nejednakosti maksimalno interiorizuje. Međutim, obrazovanje ima i određeni stepen autonomije, koji veoma mnogo varira u različitim društvenim okolnostima, ali koji omogućuje da i ono samo proizvodi i plasira nove vrednosti. Jednom reči, u odnosu na društveni sistem obrazovanje je bitno ambivalentno: ono sadrži i konzervirajući i emancipatorski potencijal.

Obrazovanje žena počelo je da se širi tek kada se pojavila potreba kapitala za obrazovanom ženskom radnom snagom. To, međutim, ne znači da je obrazovanje bilo isključivo namenjeno poboljšanju položaja žena na tržištu radne snage ili reprodukciji kapitala. Jednom uspostavljeno, ono je nadraslo svoju provobitnu funkciju, postalo je doprinos emancipaciji individue, uslov njene vlastite ali i društvene promene. Obrazovanje žena je imalo, na primer, ključnu ulogu u stvaranju ženskog pokreta, prevazilaženju patrijarhalne svesti i stvaranju neautoritarne potkulture mlađih 60-ih godina ovog veka u razvijenim delovima sveta.

Obrazovanje ženske dece je fenomen nastao u 20. veku. Zanimljivo je da je u prošlosti, čak i kada nije postojao monopol u obrazovanju s obzirom na klasu, postojao monopol s obzirom na pol, kao, na primer, u Francuskoj u 17. veku. Kako su ženska deca bila isključena iz obrazovnog procesa, njihovo detinjstvo se u potpunosti razlikovalo od detinjstva dečaka, kod kojih je obrazovanje uticalo na produžavanje detinjstva i formiranje adolescentnog perioda. Devojčice su tako već sa 10 godina bile „male žene”. One su dobijale samo neformalno obrazovanje vezano za kuću, za vođenje domaćinstva. Devojčice iz viših klasa nisu bile bolje obrazovane od devojčica iz nižih klasa, čak je ponekad bilo i obrnuto, jer su ove druge učile pisanje i čitanje kao zanat (Aries, 1973).

Razvoj obrazovanja je uglavnom bio praćen izrazitom verom u mogućnost promena koje obrazovanje može da donese kako društvu u celini tako i u položaju žene. Ovi odjeci prosvjetiteljstva karakteristični su, na primer, i za rani feministički pokret kod nas. Tako je Zorka Janković daleke 1911. pisala: „Slobodno obrazovanje ženskinja pokazuje velike rezultate po kojima se može ustanoviti ovo: obrazovanje ženskinja biće ključ koji će u skoroj budućnosti rešiti problem ženskog pitanja.” Istovremeno autorka je ukazivala i na šire društvene efekte obrazovanja žena: „Obrazovane ženskinje korisno će rukovoditi unutarnji deo ženskog pitanja onda kada se to obrazo-

vanje proširi na masu, na svekoliko ženskinje; društvo će tada moći naprednije udesiti podelu rada i upotrebu zarade, obrazovane matere podizati obrazovan podmladak; stvarno obrazovana žena znaće odbaciti sve nepotrebno, boriti se protiv svega što štetno utiče na ekonomsko stanje njezine porodice; bude li joj određeno da se sama brine za opstanak svoj i možda još koga člana svoje porodice, ona će to vršiti upravo muškom snagom” (Jankovićka, 1911: 6,7). Obrazovanje žena se početkom ovog veka sagledavalo kao uslov emancipacije žena, ali i kao nešto što je od interesa za društvo u celini, a ne samo za žene. Međutim, obrazovanje žena je u to vreme imalo i mnoštvo protivnika. Otuda nisu retka dokazivanja raznih progresivnih misilaca ili jednostavno društveno angažovanih ljudi, naročito socijalista, da je obrazovanje žena ne samo moguće (s obzirom na njihove intelektualne sposobnosti) već i da je nužno (npr.: Bebel, Marković, Cetkin).

Suština veze između obrazovanja i ekonomije u industrijskim društvima, kada je reč o ženama, sastoji se u tome što se putem obrazovanja obezbeđuje **segregacija zanimanja koja je neophodna za funkcionisanje segmentiranog tržišta radne snage**. U srednjem i visokom obrazovanju postoji koncentracija ženske omladine u onim obrazovnim profilima koji uslovjavaju kasnije obavljanje niže plaćenih i niže prestižnih zanimanja ili čak generiraju visoku nezaposlenost žena. Tako je 80-ih godina u različitim delovima sveta najpovoljniji odnos između studenata i studentkinja bio na nastavničkim i medicinskim fakultetima (od 30% od svih upisanih u Africi do 70% u Istočnoj Evropi), dok je najnepovoljniji odnos bio na fakultetima tehničkih i tehnoloških nauka (5–25% Izvor: ILO, 1986: 40). Variranje učešća ženske omladine u zavisnosti od naučne oblasti postoji i tamo gde je to učešće nisko i tamo gde je ono u celini uzev visoko. Rasponi između najvećeg i najmanjeg učešća studentkinja veći su, međutim, tamo gde je to učešće u celini niže. Iz ovoga sledi da se **povećanje zastupljenosti studentkinja u ukupnom broju studenata ostvaruje pre svega putem njihove koncentracije u pojedinim naučnim oblastima, te da je smanjivanje razlika u obrazovnoj orijentaciji mladića i devojaka moguće tek u fazi veoma raširenog školovanje devojaka**.

Koncentracijom žena u malom broju škola obezbeđuje se njihova pojačana konkurenca za odgovarajuća zanimanja. Istovremeno, otklanja se konkurenca žena na onim područjima koja se pokazuju kao naročito perspektivna. „Diferencirajuće obrazovanje” (Deble, 1980), koje prepostavlja uži izbor koji imaju devojčice od onoga koji imaju dečaci, kada su u pitanju obrazovne mogućnosti, funkcionalno je sa stanovišta segmentacije tržišta radne snage. Međutim, istovremeno, **usmeravanje žena na sekundarno tržište ojačava postojeće porodične odnose, ali i patrijarhalnu ideologiju**. Jasno je da čak i kada bi postojala potpuna sloboda izbora obrazovnog profila, ona ne bi bila dovoljna bez odgovarajuće slobode i mogućnosti izbora zanimanja.

Procesi feminizacije ili maskulinizacije određenih struktura u obrazovnom procesu odgovaraju procesima koji se događaju u ekonomiji. Tako napuštanje nekih obra-

zovnih profila od strane muškaraca i prelazak u struke koje su perspektivnije odgovara novim potrebama proizvodnje. Još početkom 80-ih godina neki jugoslovenski autori su insistirali na potrebi ukidanja segregacije u obrazovnom sistemu, zalažeći se čak za uvodenje kvota. Zapažanje da „struka što je muškarci napuštaju ne bi smela biti dobra ni za devojke, posebno ne u ime ravnopravnosti“ (Polić, 1984), aktuelno je i danas. Treba zapaziti da ovakav stav baca drugo svetlo na problem demaskulinizacije zanimanja. Naime, moguće je da taj proces nije uvek uslovljen promenom svesti u pravcu priznanja jednakih sposobnosti žena, već realno manjim prestižom određenih profesija, odnosno smanjivanjem materijalnog nagrađivanja koje stoji u njihovoj osnovi. Žene, dakle, i u oblasti obrazovanja, kao i u oblasti zanimanja, **popunjavaju one prostore koje su „oslobodili muškarci“ koji su prešli na bolje i prestižnije poslove.** Od konkretnih karakteristika društva zavisi o kojim će se oblastima raditi. Tako, na primer, medicina je 80-ih godina prošlog veka bila veoma visoko vrednovano zanimanje u SAD i zato je bila relativno zatvorena za žene. S druge strane, medicina ni izdaleka nije toliko visoko vrednovana u Jugoslaviji i bila je veoma je otvorena za žene.

Obrazovanje žena se, kao i u slučaju ostalih marginalnih grupa, javlja kao najbitniji kanal njihove individualne promocije. Ali, upravo preko obrazovanja uspostavlja se i struktura razvijenog industrijskog društva, sa značajnim udelom srednje klase, odnosno profesionalaca. Otuda je i uslov za ubrzanu industrijalizaciju u socijalističkim zemljama bilo forsirano obrazovanje mladih. Tim „talasom“ obuhvaćena je u velikoj meri i ženska omladina, čemu je, nesumnjivo, doprinelo smanjenje broja dece u porodici i, konsekventno, izmena statusa ženskog deteta. Obrazovanje se, tako, u socijalističkim zemljama javlja kao **najbitniji činilac menjanja društvenog položaja žena na individualnom, ali i na grupnom nivou.**

Zanimljiva veza između obrazovnog sistema i **društvene strukture**, ogleda se u reformama obrazovanja koje su sprovedene u Jugoslaviji, a koje su u najvećoj meri sledile spoljašnje, tj. političke, impulse promena, a ne unutrašnje, tj. one koje bi dolažile iz samog obrazovnog sistema. Tako je reforma srednjeg obrazovanja u Jugoslaviji u kasnim 80-im godinama predstavljala dobar primer političko-voluntarističkog pokušaja preoblikovanja društvene strukture, pri čemu su već etabrirane starije generacije pokušavale da kontrolišu priliv mladih generacija, odnosno njihovo profesionalno napredovanje. Sputavanje društvene promocije najmlađih njihovim upućivanjem na tzv. proizvodna zanimanja, kao i restrikcija upisa na fakultete, imali su odraza na zaustavljanje procesa izjednačavanja obrazovnih karakteristika muške i ženske omladine. Ovo se pre svega odnosi na izjednačavanje učešća u različitim obrazovnim profilima. Data pravilnost, međutim, važi samo onda kada obrazovanje realno ima značajnu ulogu u društvenoj promociji. Međutim, kada je, kao npr. danas, ta uloga bitno redukovana, dostupnost obrazovanja za žensku omladinu veoma je izražena.

Specifična veza obrazovanja i društva može se videti i u intenzivnom procesu **decentralizacije** koji je zahvatio obrazovanje u Jugoslaviji posle šezdesetih godina.

Dok je, na primer, 1959/60. godine viših škola bilo u 23 mesta u Jugoslaviji, dотle ih je 1979. bilo u 61 mestu. Fakulteta, visokih škola i akademija je bilo u 10 gradova 1949/50, a 1979/80. čak u 46 gradova u Jugoslaviji (Šijaković-Blagojević: 1982: 272, 273). Ova decentralizacija, koja je rezultirala regionalnim okupljanjem studenata, odnosno smanjivanjem njihove pokretljivosti izvan granica regiona ili republika i pokrajina, „približila” je mesto studiranja i učinila ga više dostupnim svima, pa i devojkama. Uz povećan upis, odnosno potrebu popunjavanja kapaciteta novonastalih obrazovnih ustanova, odvijalo se i povećano upisivanje devojaka naročito na više škole, ali i na fakultete. Očigledno je, dakle, da je proces zatvaranja regiona, parcijalizacije Jugoslavije, imao pozitivan efekat na širenje obrazovanja svih, pa i devojaka. Približavanje škole mestu stanovanja nesumnjivo je otklonilo ili bar ublažilo probleme odvajanja od kuće, koji u patrijarhalnim sredinama mogu predstavljati glavnu kočnicu za nastavljanje školovanja devojaka. Suštinsko je pitanje, međutim, u kojoj meri se o pozitivnim efektima decentralizacije obrazovnog sistema na obrazovanje ženske omladine može govoriti nezavisno od procenjivanja „pozitivnosti” društvene situacije koja ga je proizvela, pa i kvaliteta obrazovanja koje se sticalo u raznim novostvorenim školskim ustanovama različitih nivoa? Pitanje obrazovanja i rodne jednakosti u obrazovanju neophodno je, dakle, posmatrati unutar šireg društvenog konteksta i njegovog razvoja.

Sličan problem nastaje i prilikom analize **kvantitativnog rasta** obrazovnog Sistema, koji je, nesumnjivo, podstakao veće školovanje ženske omladine. U Jugoslaviji, na primer, broj viših škola porastao je sa 18 (1949/50) na 124 (1979/80), a broj fakulteta, visokih škola i akademija u istom tom periodu sa 61 na 227. Broj nastavnika u osnovnim školama se povećao sa 24.256 na 130.082 (indeks porasta 528,7), a u višim školama sa 462 na 3.620 (indeks – 783,5), na fakultetima, akademijama i visokim školama sa 3.892 na 10.984 (indeks – 282). Najzad, broj studenata viših škola se povećao sa 6.588 na 112.283 (indeks – 1704,1), a broj studenata fakulteta, akademija i visokih škola sa 53.978 na 335.525 (indeks – 621,6) (Šijaković-Blagojević, 1982: 266, 267). Ovi podaci ubeđljivo pokazuju da je rast obrazovnog sistema u tridesetogodišnjem periodu bio veoma intenzivan, te da se čini sasvim logičnom i prepostavka da je on u velikoj meri pozitivno uticao na rešavanje problema nezaposlenosti, kako apsorbovanjem jednog dela radne snage u nastavnička zvanja tako i odlaganjem ulaska na tržište radne snage onih mlađih koji su nastavili školovanje posle osmogodišnjeg, a naročito srednjeg obrazovanja. Rast obrazovnog sistema se tako javio u ulozi svojevrsnog „amortizera” društvenih napetosti koje bi bile proizvodi nezaposlenosti. Istovremeno, time ne samo da je prikrivana društvena neracionalnost koja leži u osnovi svakog neadekvatnog korišćenja ljudskih resursa već je, paradoksalno, širenje obrazovanja uticalo i na snižavanje njegovog prestiža. Posmatrano u ovom kontekstu, pitanje je **koliko su žene stvarno dobile širenjem obrazovanja: one su nesumnjivo imale sve više diplome, ali su i te diplome sve manje vredele na tržištu radne snage**. Dugoročno posmatrano, obrazovanje se našlo u ulozi reprodukcije negativne društvene selekcije, u kojoj, naravno, nije je dominirala „pozitivna diskriminacija” žena, već diskriminacija nižih društvenih slojeva u celini.

Promene obrazovnog sistema koje proizilaze iz njegovog odnosa sa društvenim okruženjem jesu ne samo njegov rast i decentralizacija već i **diverzifikacija**. Proces diverzifikacije obrazovnog sistema podrazumeva praćenje toka podele rada koji nastaje u proizvodnoj sferi, pa i nauci, i adekvatno stvaranje novih obrazovnih profila. Od brzine i kvaliteta reagovanja obrazovnog sistema na ove spoljne podsticaje zavisi, nesumnjivo je, položaj onih koji iz obrazovanog sistema izlaze na tržište radne snage. Njegova inertnost najviše pogodača upravo one članove društva čija društvena mobilnost ujedno i najviše zavisi od obrazovanja. Istovremeno, upravo ti članovi društva imaju po pravilu i najmanje mogućnosti obrazovanja uopšte. Otuda brzina i adekvatnost reagovanja obrazovnog sistema na promene društvenog okruženja nesumnjivo smanjuju raspon u šansama marginalnih i privilegovanih grupa, tako što povećavaju šanse i jednih i drugih na tržištu radne snage. Neadekvatan obrazovani sistem, tj. onaj obrazovni sistem koji ne korespondira sa potrebama tržišta radne snage, dodatno će defavorizovati marginalce, koji će morati da ponesu još i breme „pogrešnog“ obrazovanja. Međutim, u skladu sa interiorizovanom vrednošću o vlastitoj inferiornosti, marginalci će „pogrešnu diplomu pre tretirati kao rezultat pogrešnog ličnog izbora, nego kao svojevrsnu sistematski uspostavljenu neravnopravnost njihovog položaja. Jednom reči, neadekvatan obrazovni sistem znatno povećava šanse marginalca da načini neadekvatan izbor obrazovnog profila. Posmatrano iz današnje perspektive, od 80-ih godina naovamo, narastajuća strukturalna nezaposlenost u suštini je samo povećavala verovatnoću da marginalci načine „pogrešan izbor“, jer je njihova marginalnost uslovljivala tu „pogrešnost“.

Povezanost obrazovanja i društvene strukture ogleda se i u različitim obrazovnim mogućnostima različitih društvenih slojeva. Kada je reč o ženskoj omladini, restriktivni mehanizmi s obzirom na porodično poreklo mogu biti još delotvorniji. Nai-m, položaj ženske dece je utoliko neravnopravniji u odnosu na položaju muške dece ukoliko se porodica nalazi bliže dnu društvene hijerarhije. U ovom slučaju simultano deluju i činioći vezani za materijalni status porodice i patrijarhalni odnosi unutar nje. Ipak, kako je obrazovanje za žene u socijalističkom društvu bilo osnovni kanal individualne društvene promocije (dok je kod muškaraca to bila i politička karijera), kod ženske dece sa dna lestvice društvene hijerarhije snažan motivacioni faktor može biti upravo potreba „da se uspe“, kako bi se prevazišla združena negativna određenja roda i sloja. Socijalistička ideologija o „jednakim šansama za sve“ u Jugoslaviji, slično kao i ideologija „američkog sna“ u Americi, bila je veoma snažan pokretač ženske dece iz najnižih društvenih slojeva ka uspehu. Sistemom stipendiranja i kreditiranja ženske omladine čak je bila sprovedena i tzv. pozitivna diskriminacija.²⁷ Zanimljivo je, na primer, da je u Jugoslaviji u periodu 1966–1972. god. **učešće žena među stipendistima raslo brže od povećanja ukupnog broja stipendista**, dok je u periodu

27 ILO je još 1975. godine, dakle pre 40 godina (!!!) usvojio deklaraciju o jednakim mogućnostima i tretmanu žena radnika, kao i o potrebi pozitivnog posebnog tretmana (“positive special treatment”).

1972–1978, učešće žena opadalo sporije od pada ukupnog broja stipendista, da bi se pred kraj posmatranog perioda približilo učešću od oko 50%. Međutim, porast učešća ženske omladine među stipendistima ostvaren je pre svega preko radnih organizacija iz vanprivrede (Šijaković-Blagojević, 1982: 281).

Obrazovni sistem

Iako je obrazovni sistem u jednom društvu, pa i socijalističkom kakvo je bilo jugoslovensko društvo, u najvećoj meri oblikovan po zahtevima šireg društvenog okruženja ili političkih odluka, on nije nikada apsolutno fleksibilan. To ubedljivo pokazuje dugi niz reformi koje su uvek samo delimično sprovođene, odnosno imale samo delimičan uspeh. Tokom vremena, obrazovni sistem pokazuje određenu stabilnost, krutost, autonomnost u odnosu na društvo, te se i sam javlja kao bitan uzročnik pojedinih društvenih pojava. Ustrojstvo samog obrazovnog sistema ima svog udela u inhibiranju žena i u uključivanju ženske omladine pod jednakim uslovima i u jednako obimu u obrazovni proces. Kao najznačajniji kanal društvene promocije žena u svetu razvijenog kapitalizma, i industrijalizovanog socijalizma, obrazovanje je ujedno predstavljalo i najsnažniji mehanizam sistemske inhibicije žena.

U slučaju obrazovanja, slično kao i kod rada i aktivnosti, mogla bi se postaviti troetapna analitička shema ujednačavanja obrazovanih mogućnosti mladića i devojaka, odnosno razvoja obrazovanja žena: 1. u prvoj etapi, koja korespondira sa agrarnom fazom razvoja društva, razlike u obrazovanju muškarca i žena su minimalne, ali je stanovništvo u celini neobrazovano, 2. u drugoj etapi, koja bi se mogla označiti kao tranziciona, i koja korespondira sa fazom industrijalizacije i urbanizacije, dolazi prvo do porasta razlika u obrazovanju muškaraca i žena, a zatim do njihovog smanjivanja, 3. najzad, u trećoj etapi, koja je vezana za razvijeno industrijsko društvo, odnosno informacijsko (postindustrijsko) društvo, razlike u obrazovanju muškarca i žena su minimalne, ali na visokom opštem obrazovnom nivou stanovništva. U današnjem razvijenom svetu, 2015, raste broj zemalja u kojima žene čak čine većinu onih koji stižu najviše obrazovanje, uključujući i doktorate. Iako ovo nije bilo očekivano 80-ih godina, sam trend je u skladu sa opadanjem značaja obrazovanja u uslovima visoke strukturalne nezaposlenosti u neoliberalnom okruženju.

Rast raspona u drugoj etapi proizilazi iz pravilnosti da širenje obrazovanja prvo zahvata mušku, pa tek onda žensku omladinu. U ovoj etapi se može uočiti i pravilnost da žene postepeno „osvajaju” više obrazovne nivoje, odnosno da se njihovo izjednačavanje sa muškarcima ne odvija istim tempom po celoj obrazovnoj vertikali, već postepeno od nižeg ka višem nivou. Ova analitička shema nije univerzalno primenjiva. Tako, na primer, zemlje Istočne Evrope i SSSR, iako su imale znatno manji obuhvat omladine visokim obrazovanjem od SAD, ipak su imale veći obuhvat ženske omladine studijama nego muške. To ukazuje na značaj ideologije egalitarnosti, s jedne stra-

ne, ali i na potrebu ovih zemalja da ubrzaju svoj razvoj korišćenjem najkvalitetnijih ženskih resursa.

Osnovni pokazatelj tretmana ženske omladine u odnosu na obrazovanje jeste stepen njenog **obuhvata** u celini i na različitim obrazovnim nivoima. Iako je u najvećem delu sveta bila ukinuta većina legalnih i institucionalnih prepreka za ravnopravno uključivanje žena u obrazovanje, obuhvat ženske dece i omladine 70-ih godina se veoma razlikovao od obuhvata muške dece i omladine. Tako su 1975. bili izraženi rasponi u tom obuhvatu u starosnoj dobi 6–23 godine, u Africi (izuzev u Južnoj Africi), Srednjoj Aziji, Jugozapadnoj Aziji i Melaneziji (rasponi od 1,4 do 1,7). Mali raspon razlika (oko 1,1) postojao je u Srednjoj Americi, Japanu, ostalim delovima Istočne Azije i u Južnoj Evropi. Razlike u obuhvatu ženske i muške omladine gotovo su bile eliminisane u Južnoj Africi, na Karibima, u Južnoj Americi umerenog pojasa, tropskoj Južnoj Americi, Severnoj Americi, Severnoj i Zapadnoj Evropi i Melaneziji. U Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi obuhvat ženske omladine školovanjem bio je čak nešto viši od obuhvata muške omladine. **Može se zapaziti pravilnost da su razlike između muškaraca i žena bile utoliko manje ukoliko je opšti stepen obuhvata bio viši** (Izvor: Deble, 1980: 37). Na nivou visokoškolskog obrazovanja razlike u obuhvatu mladića i devojaka bile su mnogo izraženije. Najveće razlike su bile upravo tamo gde su bili i najveći rasponi u obuhvatu mlađih od 6 do 23 godine starosti. Najmanje su bile razlike u Južnoj Americi umerenog pojasa, tropskoj Južnoj Americi i Severnoj Americi. U Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu obuhvat devojaka studijama je čak bio veći od obuhvata mladića. U Severnoj, Južnoj i Zapadnoj Evropi obuhvat mladića studijama bio je 1,5 puta veći od obuhvata devojaka.

Najveći broj zemalja u razvijenom delu sveta u posmatranom periodu dostigao je veoma ujednačeno učešće ženske omladine na primarnom (osnovnoškolskom) nivou. Kako su **generacije devojčica manje brojne od generacija dečaka** (biološka datost), jedan deo razlika u procentualnom učešću na primarnom nivou može se objasniti upravo ovom činjenicom, a ne različitim tretmanom muške i ženske omladine.²⁸ Na nivou srednjih škola, učešće ženske omladine se u razvijenom delu sveta kreće od 45 do 50%, a premašuje 50% u socijalističkim zemljama i zemljama Severne Evrope. Najveća proporcija ženske omladine u srednjim školama jeste u Čehoslovačkoj (62%). Najznačajnije razlike između muške i ženske omladine su ipak na najvišem nivou obrazovanja. Međutim, već osamdesetih godina studentkinje su u nekim zemljama činile većinu: u Bugarskoj, Kanadi, Mađarskoj, DR Nemačkoj, Poljskoj (Izvor: SGJ 85: 787).

28 Otuda je mnogo adekvatniji pokazatelj stopa pohađanja ili obuhvata. Nažalost, i danas se retko, čak i u publikacijama UN, vodi računa o jednostavnoj biološkoj činjenici da se dečaci rađaju češće od devojčica, po pravilu 105–107 dečaka na 100 devojčica. Ovo nije posledica femicida, već biološke činjenice da mortalitet više deluje na ženske fetuse pre rođenja, a na dečake po rođenju.

Navedeni troetapni analitički model ujednačavanja obrazovnih mogućnosti muškaraca i žena, slično kao i analogni model aktivnosti žena, ima određene nedostatke. Ključni kriterijum vrednovanja položaja žena u obrazovanju jeste kriterijum „polne ujednačenosti”, koji se primenjuje gotovo na sve oblasti društvenog života i kojim se ocenjuje uključivanje žena u neku oblast. Naime, u ovom kriterijumu implicitno je sadržana pretpostavka o postepenom povećanju učešća žena kao neminovnosti društvenog razvoja, ali i kao uslovu bez koga taj razvoj nije moguće postići. Prednost ovog kriterijuma je njegova relativna preciznost i mogućnost merenja. Međutim, ovaj kriterijum ne razrešava suštinski problem: **kvalitet uključivanja žena i kvalitet društva koji iz tog uključivanja proizilazi**. Istovremeno, implicitno sadržana evolucionistička teza o povećanom učešću žena u skladu sa nivoom razvoja, ekonomskog i društvenog, problematična je i stoga što je konstelacija uslova razvoja zemalja u razvoju, pa i bivših socijalističkih zemalja, sasvim različita od one koja je postojala u vreme razvoja kapitalističkih zemalja. Kriterijum jednakog učešća kao ideal može biti veoma varljiv, jer on može ukazivati na ono uključivanje žena koje je potpuno bezopasno za sam sistem, koji sam sistem etabliranih nejednakosti ne dovodi u pitanje, već samo jednim delom raspodelu tih nejednakosti. Mehanička primena ovog kriterijuma vodi jednodimenzionalnom kontinuumu „emancipacije žena” pri čemu je kvalitativni preobražaj okruženja kao uslov i pokazatelj te emancipacije potpuno isključen.

Pored kriterijuma „jednakog učešća”, kada je reč o deskriptivnom nivou, koriste se različiti indikatori koji mere dačko napredovanje, kao što su: promocija (prelazak u viši razred), ponavljanje i ispadanje. U zemljama u razvoju stopa promocija devojčica je viša od stope promocije dečaka, što se objašnjava činjenicom da, s obzirom na manji stepen prijema u školu, devojčice sam upis prihvataju kao uspeh i više su motivisane za bolji rezultat u školi (Deble, 1980). Jedan od značajnih indikatora položaja ženske omladine u obrazovnom sistemu jeste i dužina srednje očekivanog školovanja. Poređenje različitih evropskih zemalja 70-ih godina prošlog veka pokazalo je da razlike u korist dečaka nisu bile izrazite. Devojčice u Francuskoj i Irskoj su čak imale veću verovatnoću da će provesti duže vreme na školovanju od dečaka (Deble, 1980:71). Jugoslavija se u poređenju sa ostalim posmatranim zemljama nalazila na dnu i u slučaju ženske i u slučaju muške omladine. No, kako se radi o podacima iz 1970. godine, može se pretpostaviti da je situacija 1980-ih bila povoljnija, s obzirom na intenzivnu ekspanziju obrazovnog sistema u Jugoslaviji, naročito izraženu u periodu 1970–1980. godine.

Najznačajniji kvalitativni aspekt ujednačavanja obrazovnih mogućnosti muške i ženske omladine predstavlja **feminizacija, odnosno maskulinizacija** određenih obrazovnih profila. Iako su ključni činioci različite profesionalne orientacije ženske i muške omladine izvan obrazovnog sistema, u sferi ekonomije i porodice, i sam obrazovni sistem jednim delom generira postojeću podelu rada po polu. Feminizacija i maskulinizacija određenih profila nema samo posledice na izbor zanimanja i aktuelni status na tržištu radne snage, već ima i često zanemarivane ali izuzetno važne

reperkusije na **negativnu selekciju unutar određenog roda**, što je ujedno i osnovni logički argument protiv diskriminacije, odnosno segregacije. Naime, kako je koncentracija devojaka karakteristična za manji broj obrazovnih područja, na tim područjima se javlja veći pritisak za prijem, te često učenice koje su u poređenju sa mlađićima bolje – bivaju odbijene. S druge strane, otklanjanje konkurenčije devojaka, za upis na određena „muška” područja, kao što su to npr. elektronika ili mašinstvo, omogućuje da se veći broj slabijih učenika upiše u te struke, što ne bi bilo moguće kada bi postojala normalna konkurenčija po sposobnostima i prethodnom uspehu koja ne bi bila neutralizovana pripadnošću polu, kao kriterijumom. Tako je, na primer, kako je pokazalo jedno istraživanje sprovedeno u Zagrebu 80-ih godina, na uslužnu struku, inače veoma feminiziranu, bio veoma veliki pritisak, pri čemu su uspele da se upišu uglavnom bolje učenice, dok na mašinsku struku pritiska uopšte nije bilo, te su se upisali uglavnom slabiji učenici, pri čemu su značajnu dopunu činile upravo devojke (Polić, 1984). Na taj način, još u obrazovnom sistemu započinjala je selekcija koja je bila zasnovana više na rodnoj pripadnosti nego na sposobnostima i koja se odvijala upravo uz pomoć koncentracije žena na određenim područjima u skladu sa raširenom ideologijom o njihovom mestu u društvu i poželjnim zanimanjima koja omogućavaju „optimalno” usklađivanje radnih sa porodičnim obavezama.

Čisto ženske i čisto muške škole u Jugoslaviji u velikoj su meri, barem sa staništa regulative, pripadale prošlosti. Međutim, feminizacija, odnosno maskulinizacija pojedinih obrazovnih profila uticala je na stvaranje veoma slične društvene mikroklimе, kao u slučaju ranijih oficijelno odvojenih škola. Nesumnjivo je da su posledice po socijalizaciju, kada se radi o sužavanju kontakata između rodova tokom obrazovanja i u obrazovanju, bile sasvim specifične, s obzirom na intenzivno formiranje vršnjačkih grupa u ovom periodu kao bitnog agensa socijalizacije. Veoma je zanimljiv onaj aspekt ovog problema koji ide ispod površine stvari, zalažeći se za dublju analizu **stvarnih procesa segregacije** koji se događaju i u okviru mešovitih škola. Naime, s obzirom na suptilne procese segregacije devojčica u obrazovnom sistemu, mešovite škole ne samo da ne doprinose ukidanju ove segregacije, odnosno njenom smanjivanju, već mogu da je ojačaju. Ranije suočene sa ovom segregacijom u školama, devojčice se brže i obeshrabruju i povicaju selekciji zasnovanoj na rodu. Jedno istraživanje koje je u Velikoj Britaniji sprovedeno početkom 80-ih pokazalo je da su devojčice u čisto ženskim školama sklonije da nastave školovanje na višim nivoima i u oblasti prirodnih nauka, nego što je to slučaj sa devojčicama iz mešovitih škola. To je objašnjeno time što su „procesi stereotipizacije bili izraženiji u školama u kojima su razdvajanja između devojčica i dečaka svakodnevna praksa, te su učenici stalno izloženi diferencijaciji prema polu” (Baret, 1983: 142).

Unutar obrazovnog sistema kao jedan od važnih činilaca perpetuiranja različitog tretmana devojčica i dečaka, deluje i **feminizacija profesija učitelja ili nastavnika**. U momentu kada je sprovedeno istraživanje o profesionalno uspešnim ženama u Jugoslaviji, nisu postojala druga istraživanja koja bi se ovom temom bavila. Ipak, autor-

ka je prepostavila da feminizacija nastavnog osoblja na nižim obrazovnim nivoima može da ima reperkusije na promenu i samog ustrojstva obrazovnog sistema u pravcu prevazilaženja hijerarhije, autoritarnosti ili njegove krutosti. Podaci su pokazivali, i 80-ih godina prošlog veka, kao i danas, da je **feminizacija nastavnog osoblja utoliko izraženija ukoliko je obrazovni nivo niži**. Muška i ženska deca tako od polaska do završetka školovanja imaju kontakta sa sve manje žena nastavnika koje su u ulogama autoriteta, jer je na univerzitetima još uvek malo žena profesora. To se nesumnjivo odražava na čitav proces socijalizacije ženske dece kroz snižavanje njihovih profesionalnih aspiracija usled nedostatka odgovarajućih modela uloga, ali i na snižavanje realnog autoriteta žena koje već zauzimaju visoke položaju u javnoj sferi.

Kada se radi o dopunskom obrazovanju, situacija je bila različita. Ideja **permanentnog obrazovanja**, kao i s njom u vezi ideja **obrazovanja odraslih**, bile su prisutne u Jugoslaviji, i eksplisitno i implicitno, još od završetka II svetskog rata. Obrazovanje je bilo tretirano kao pravo svakog ko ima sposobnosti i motivaciju da mu se posveti. Permanentno i dopunsko obrazovanje trebalo je da uravnoteže mogućnosti marginalnih grupa, među kojima su i žene, i privilegovanih grupa koje su svoje obrazovanje završile redovnim putem. Takođe, trebalo je da omoguće bolje prilagođavanje tržištu rada, odnosno rešavanje problema nezaposlenosti, koji od 70-ih godina prošlog veka u Jugoslaviji postaje evidentan. Naravno, produžavanje školovanja za žene, uz sve zahteve porodičnog i profesionalnog života koje se sa starenjem nagomilavaju, nikako ne omogućuje stvarno izjednačavanje šansi žena i muškaraca, već pre iluziju o stvaranju i posedovanju šansi, pri čemu je verovatnoća postizanja uspeha mala. U tom smislu, dopunsko obrazovanje žena je pre bilo **kompenzatorno** nego permanentno obrazovanje. Naravno, ni ovde ne treba ispustiti izvida potrebe tržišta za prekvalifikacijom radne snage, što se, međutim, obavljalo i brzo i efikasno i nije bilo naročito vezano za individualni izbor ili želju za promocijom, već je bilo uslovljeno zadržavanjem radnog mesta, dakle održanjem gole egzistencije.

Permanentno obrazovanje, kako je bilo koncipirano u tadašnjem socijalističkom duštvu, bilo je relevantno za položaj žena u obrazovanju u jednom drugom smislu. Ono je sadržavalo „klice mogućnosti” koje bi vodile većem elastificiranju obrazovnog sistema, odnosno otvaranju mogućnosti da se više i lakše odgovara na individualne potrebe svih, pa i žena. Permanentno obrazovanje je kao ideja bilo blisko i uspostavljanju manje ili više formalnih oblika obrazovanja, i približavalo se konceptu tzv. „deskolarizacije”, koji je podrazumevao mnogo radikalnije zahvate u obrazovanju, u pravcu stvaranja neautoritarnog ustrojstva obrazovanja, i njegovog pomeranja od „pripreme za rad” ka „pripremi za život”. U Srbiji je reforma obrazovanja koja bi donela ovakve iskorake, danas, 2015, čak i teže zamisliva nego što je to bilo u Jugoslaviji u drugoj polovini 80-ih godina.

U samom obrazovnom sistemu u ustrojstvu obrazovanja deluju mehanizmi koji utiču na kvantitet i kvalitet obrazovanja ženskog dela omladine. Najčešće se navode

odnos nastavnika, tj. profesora prema učenicama ili studentkinjama, sadržaj programa i udžbenika, kao i kvalitet samog znanja koje se putem obrazovanja prenosi. Značajan nosilac negativne stereotipizacije ženskih uloga nesumnjivo jesu školski udžbenici. U Jugoslaviji nisu postojala istraživanja na ove teme u 80-im godinama. Ali, istraživanja u drugim zemljama već su tada iznosila ubedljive argumente u prilog teze da je neophodno menjati udžbenike da bi se smanjili stereotipi. Na primer, jedno istraživanje udžbenika za decu u Francuskoj, 70-ih godina prošlog veka, pokazalo je da su žene u udžbenicima gotovo uvek prikazivane kao inferiore. One su, naime, predstavljene kao fizički slabije od muškaraca, a devojčice i kao osjetljivije i bolešljivije. U modernom svetu žene su prikazane kao nesposobne za upravljanje mašinama poput automobila, pa nisu retki primeri ismejavanja žena vozača. S druge strane, žene su se pojavljivale u superiornoj ulozi samo kada su bile u ulozi nastavnika ili učitelja. Među decom su se veoma malo pominjale čuvene žene, izuzev Marije Kiri. U udžbenicima se žene prikazuju pre svega kao požrtvovane majke, a retko kao osobe koje imaju svoje zanimanje izvan kuće. One se gotovo nikada nisu prikazivale kao da nešto proizvode. Društveni život žene svodio se na kupovinu (R. Miot, 1975). U Srbiji su 90-ih i kasnije sprovedena slična istraživanja, ali je njihova mogućnost na uticanje promene obrazovnih praksi i užbenika do danas, 2015. odine, ostala veoma ograničena.

Prevazilaženje sistemske inhibicije u obrazovanju moguće je samo kroz demokratizaciju obrazovanja, procesa koji je trebalo da omogući onu vrstu otvorenosti obrazovanog sistema koja bi se zasnivala isključivo na sposobnostima i sklonostima pojedinca, a ne na njegovim/njenim društvenim karakteristikama (pol, starost, etničitet, slojna pripadnost, religijska pripadnost i sl.) koje određuju njegov marginalni položaj. Jednom reči, demokratizacija obrazovanja je bitan preduslov za prevazilaženje društveno definisane marginalnosti. Takva očekivanja su izgledala kao realna u sistemu socijalističkog samoupravljanja, i bila su u skladu sa osnovnim ciljevima razvoja ondašnjeg društva i njegovom zvaničnom ideologijom. Odstupanje realnosti od ostvarivanja takvih ciljeva u 80-im godinama izgledalo je kao privremena devijacija, dok danas, 2015. godine, ono izgleda kao uvod u normalizaciju stanja koje proizvodi konstantan „višak ljudi”, odnosno strukturalnu nemoć da se smanji ukupan obim diskriminacije po različitim linijama, uključujući i rodne.

Individua i obrazovanje

Na individualnom nivou analiza položaja žena u obrazovanju podrazumeva razmatranje odnosa između individualnih sposobnosti i obrazovnih mogućnosti.²⁹ Upravo grupna karakteristika marginalnosti žena određuje i velikim delom njihove individualne opcije. U tom smislu, teza o društvenoj uslovljenoći obrazovnog po-

29 U aktuelnoj klimi neokonzervativizma, u Srbiji ali i šire, „argumenti” o nedovoljnoj sposobnosti žena kao da opet oživljavaju.

stignuća muškaraca i žena slična je tezi o nejednakim obrazovnim mogućnostima pripadnika različitih klasa i/ili slojeva. I jedna i druga, naime, potenciraju razlike u društveno definisanim mogućnostima, uz prepostavku o jednakim sposobnostima pripadnika različitih društvenih grupa. **Kumulativni karakter društvenih nejednakosti** izražava se kroz uzajamno pojačavanje negativnog dejstva polne i slojne pripadnosti na obrazovno postignuće. Iako je ovaj fenomen analiziran još 80-ih godina, on je pod promjenjenim nazivom „intersekcionalnosti“ postao veoma raširen u savremenim rodnim studijama.

Obrazovno postignuće žena u velikoj meri se nalazi pod uticajem njihove specifično oblikovane **motivacije**. Ženska deca se od najranijeg detinjstva socijalizuju tako da se potencira njihova emocionalnost nasuprot njihovoј racionalnosti; ona se socijalizuju za profesionalni neuspeh, za strah od karijere i za postizanje „punoće“ i „smisla“ života u okviru porodice. S druge strane, dečaci se još u ranom detinjstvu ohrabruju u pravcu postizanja značajnih uspeha u profesiji. Međutim, kada su u pitanju dečaci, ohrabrvanje se nastavlja i u samom obrazovnom sistemu, u kome su nastavnici skloniji da podstiču dečake nego devojčice. Dečacima je mnogo jednostavnije da sebe sagledaju u nekoj profesionalnoj ulozi, pa otud i da svoje obrazovanje vide u funkciji obavljanja neke profesije. Devojčice, međutim, kao svoju dominantnu ulogu u budućnosti vide bavljenje porodicom i decom, dok je radna uloga sekundarna.

Kod devojčica, i kasnije devojaka, čitav **proces socijalizacije** odvija se u značku konflikta između rodne uloge i uloge učenice, odnosno studentkinje, a kasnije radne uloge. Ženstvenost, odnosno društveno definisane karakteristike ženskog pola, u najvećoj meri su u suprotnosti sa idealima obrazovnog i profesionalnog postignuća. Ženstvenost, koja je po svojim bitnim odlikama zapravo **oblik subordiniranosti**, nespojiva je sa kompeticijom i agresivnošću, koje su uslov i obrazovnog i profesionalnog postignuća u „muškoj“ kulturi. Konflikt između ovih uloga se naročito zaoštjava u periodu adolescencije, onda kada je i problem polnog identiteta najizrazitiji. Devojčice koje su i pored svih obeshrabrenja okoline konstantno bolje od dečaka u čitanju, matematici i govoru (Weitzman, 1975), u srednjoj školi postaju lošiji učenici od dečaka. Naime, u ovom periodu one imaju smanjeno interesovanje za obrazovanje jer teško uspevaju da razreše konflikt između ženstvenosti, koja podrazumeva krotkost, subordiniranost i ne naročito izražene intelektualne sposobnosti, i kompetitivnosti, koja leži u osnovi obrazovnog sistema. Krajnji rezultat razrešenja ovog konflikta može biti, na primer, prikrivanje vlastitih sposobnosti i ambicija od strane devojaka, kako bi izgledale prihvatljivije svojim partnerima (na primer, istraživanje M. Komarowsky u SAD 1946, prema: Baret, 1983). Pored toga što su devojke psihički manje spremne da sebe vide u profesionalnim ulogama i da sam proces obrazovanja shvate kao svoj dominantni cilj, među njima je neretko prisutna i svojevrsna instrumentalizacija obrazovanja u pravcu bolje udaje. To kod devojaka stvara nezainteresovanost za sam sadržaj obrazovnog procesa, dok se u školi osećaju kao prolaznice.

Kakav oblik će poprimiti konflikt koji se javlja u procesu socijalizacije jedne devočice, umnogome zavisi od sredine u kojoj ona odrasta, od njenog primarnog okruženja – **porodice**. U procesu socijalizacije devočice imaju mogućnosti da se identifikuju i sa majkom i sa ocem, pri čemu se najčešće radi o dva bitno različita modela. Postoji teza, mada nedovoljno proverena, da je identifikacija sa ocem zapravo uslov visokog obrazovnog postignuća. Međutim, tamo gde već postoji visoko profesionalno postignuće majke, jasno je da ova vrsta uslovljenosti nije značajna. Podsticanje devojčica na obrazovno postignuće, razvijanje njihove radoznalosti, ambicija, slobode eksperimentisanja, kreativnih igara i sl.– nesumnjivo da imaju pozitivnu ulogu u njihovom intelektualnom razvoju i opredeljivanju za profesionalni uspeh. Osnovni problem je, čini se, ipak latentna mogućnost devojaka da naprave izbor između porodice i karijere, iako to i nije pravi izbor, jer je on u najvećoj meri društveno već razrešen. Iluzija o ovom izboru oslobađa devojčice one vrste pregnuća koja je bitna naročito na višim nivoima obrazovanja, a od koje zavisi njihova kasnija profesionalna uspešnost.

Ideološka racionalizacija „adekvatnosti” zanimanja s obzirom na pol, koja korispondira sa **stereotipima o ženstvenosti**, čvrsto je povezana sa segregacijom po polu određenih zanimanja. Ovo se ogleda kroz odbojnost koju pokazuju muškarci prema tipično „ženskim” zanimanjima i devojke prema tipično „muškim” zanimanjima. Stupanj ove odbojnosti, međutim, nije isti. Prema jednom istraživanju srednjoškolaca u mašinskoj i uslužnoj struci (u Jugoslaviji, sredinom 80-ih), 51% devojaka je izjavio da ne bi radio u struci kojom se pretežno bave muškarci, dok je njih 42% smatralo da to ne bi bilo prepreka „ako im se posao svida”. Stupanj odbojnosti mladića prema radu u feminiziranim strukama je veći. Tako 32% ne bi pristala da rada u struci kojom se pretežno bave žene, a 25% bi to učinilo „ako im se posao svida”. Devojke ne smatraju da uslužna struka nije primerena mladićima, već takav stav prisluju samim mladićima. Kao razlog malog broja žena u strojarskoj struci, mladići navode da je posao težak, da devojke „nemaju smisla” ili da to „nije za njih”. Nijedna učenica nije svoju struku smatrala nepogodnom za muškarca, dok je čak 45% mladića svoju struku smatralo nepogodnom za žene (Polić, 1984). Iz ovoga se jasno vidi da je postojala nesrazmerna u stepenu isključivanja onog drugog roda, tj. da su mladići isključivali devojke, a ne obrnuto.

Obrazovanje žena nije samo uslov njihovog povoljnijeg položaja na tržištu radne snage već i **poboljšanja njihovog celokupnog društvenog položaja**. Na individualnom nivou obrazovanje je direktno povezano sa ambicijama na poslu, sa željom da se bude zaposlena, kao i sa nivoom profesionalnih aspiracija. S druge strane, obrazovanje je povezano i sa kvalitetom porodičnog života, sa mogućnošću uspostavljanja egalitarnih, demokratskih odnosa u porodici, kao i sa veličinom te porodice, odnosno brojem dece u njoj. Obrazovanje se u odnosu na porodični život javlja na još jedan način – ono je usko povezano sa zasnivanjem porodičnog života kao i sa odlukama o životu u vanbračnoj ili bračnoj zajednici.

Jedno istraživanje sprovedeno 80-ih godina u SAD pokazalo je da je kod onih parova koji žive u kohabitaciji među ženama više obrazovanje. Kod muškaraca je obrnuto: fakultetski obrazovanih u braku ima 23% naspram 18% onih koji nikada nisu bili oženjeni a žive u kohabitaciji. Ovo pokazuje nekoliko stvari istovremeno: prvo, više obrazovanje kod žena znatnije nego kod muškaraca utiče na oslobođanje od tradicionalnih predstava; drugo, visoko postignuće muškaraca koje je uslovljeno visokim obrazovanjem vezano je za podršku koju oni u braku dobijaju od žena (Spanier, 1980).

Još 70-ih i 80-ih u razvijenim zemljama mnoštvo istraživanja se bavilo analizom **konflikta uloga**, kao ključnog problema sa kojim su žene suočene kada odluče da imaju uspešnu karijeru. Istraživanjem u SAD, na primer, utvrđeno je da postoji konflikt između uloga udate žene i potpuno angažovanog studenta. Udate žene koje su ujedno i studenti bile su pod većim pritiskom da napuste školovanje i manje su bile sklone da se angažuju u neformalnim kontaktima koji bili su bitan aspekt studentskog života i kasnije profesionalne socijalizacije. Oženjeni muškarci, međutim, nisu osećali konflikt između uloga supružnika i studenata. Oni su čak bili najproduktivniji i najbolje prilagođeni u odnosu na sve studente (razvedene i celibatere). Otuda je i razvod za studentkinje bio oblik oslobođenja, a za studente izvor pritiska. Razvodom su muškarci gubili emocionalni oslonac, a žene su gubile izvor jakog konflikta, što je pokazivala razlika u sklonosti za nastavljanje školovanja. Tako među razvedenim mnogo više žena od muškaraca je pokazivalo sklonost ka nastavljanju školovanja, dok je kod oženjenih odnosno udatih – bilo obrnuto. Kod neudatih studentkinja i neoženjenih muškaraca postojala je potpuna posvećenost ulozi studenta, čime su dovedene u drugi plan sve druge uloge. Međutim, kod razvedenih su postojale značajne razlike: dok su razvedeni muškarci najmanje bili skloni da sve podrede svom radu, razvedene žene su bile tome najviše sklone. Očigledno, razvedeni muškarci su bili suočeni sa većim odgovornostima nego njihove neoženjene kolege ili oženjene, dok su razvedene žene smanjile svoje odgovornosti i zato su bile slobodnije da slede svoje studentske obaveze. Razvedene žene su, za razliku od neudatih, bile najviše sklone da svoju karijeru stave ispred porodice. Ovaj obrazac je vodio zaključku da u nekim slučajevima konflikt između tradicionalne porodične uloge i profesionalnih aspiracija doprinosi njihovom razvodu. Isto istraživanje je pokazalo da prednost karijeri daju oženjeni muškarci i razvedene žene. Očigledno je, dakle, da brak za muškarce ima stabilizacioni efekat (Feldman, 1973).

4. PROFESIONALNO POSTIGNUĆE ŽENA

Profesije i društvo

Rezultati delovanja sistemске inhibicije na jugoslovenske žene u različitim oblastima društvenog života bili su najvidljiviji na nivou najviših društvenih položaja,

u obavljanju najprestižnijih i najsloženijih društvenih uloga – u profesijama. **Kumulativni efekti negativne selekcije** žena koji postoje u sferi obrazovanja, sferi aktivnosti žena, kao i u sferi samih profesija uslovile su sledeće karakteristike:

1. učešće žena u profesijama u celini uzev bilo je niže od učešća muškaraca,
2. ukoliko je profesija bila prestižnija ili bliža centrima društvene moći, utoliko je učešće žena u njoj bilo niže,
3. učešće žena u profesijama, odnosno „propustljivost” profesija za žene se razlikovala po oblastima i
4. unutar iste oblasti žene su bile koncentrisane na nižim nivoima profesija.

Ove pravilnosti koja je autorka istraživanja utvrdila još krajem 80-ih godina, na osnovu demografskih, tj. statističkih izvora, postoje kao stabilni obrasci i u savremenom društvu Srbije.

Komparacija učešća žena u profesijama u **različitim društvima** može se posmatrati preko njihovog učešća u agregatnim statističkim kategorijama „profesionalci i tehničari” i „upravnici i direktori”, pri čemu nije moguće odrediti učešće žena na posebnim nivoima. Usled specifičnih ograničenja statističkih izvora, na nivou pojedinačnih društava ostaje neuvhvatljiva diskriminacija žena koje se odigrava i unutar istih zanimanja, pri čemu žene po pravilu obavljaju niže plaćene i niže prestižne poslove. Otuda je statističku analizu neophodno dopuniti institucionalnom analizom koja bi mogla da otkrije specifične inhibitorne mehanizme koji deluju unutar samih organizacija, odnosno profesija.

Stepen učešća žena u profesijama i semiprofesijama 80-ih godina prošlog veka, (među tehničarima) bio je veoma nejednak u različitim zemljama sveta (Izvor: Year Book of Labour Statistics 1986: 46–108). Tako su se osamdesetih godina koeficijenti feminiteta u grupi profesionalaca i tehničara kretali, na primer, od 259 žena stručnjaka ili tehničara u Indiji do čak 1.671 žena stručnjaka ili tehničara na 1.000 muškaraca istog zanimanja u Švedskoj, što je čak **6,5 puta više**. Veće učešće žena među profesionalcima i tehničarima u odnosu na muškarce (koeficijent feminiteta veći od 1.000) bilo je i u Bugarskoj, Danskoj, Izraelu, Kanadi, Norveškoj, Poljskoj. U Jugoslaviji je učešće žena i muškaraca bilo izjednačeno. Koeficijenti feminiteta za profesionalce i tehničare u svim posmatrannim zemljama, izuzev u Indiji, bili su veći od koeficijenta feminiteta za aktivno stanovništvo. To indirektno ukazuje na pravilnost da je aktivnost žena u populacijama koje nisu bile pretežno agrarne rasla sa njihovim nivoom obrazovanja.

Paralelno posmatranje koeficijenata feminiteta za stručnjake i tehničare i aktivno stanovništvo omogućuje **grupisanje zemalja** na osnovu visine tih koeficijenata. U prvu grupu bi spadale zemlje u kojima su visoki koeficijenti feminiteta i među profesionalcima i stručnjacima i među aktivnim stanovništvom (Švedska, Danska, Bugarska, Norveška, Kanada); u drugu grupu bi spadale zemlje u kojima su koeficijenti feminiteta za stručnjake i tehničare kao i za aktivno stanovništvo u celini niski (Španija, Nemačka, Indija); u treću grupu bi spadale zemlje u kojima je visina

koeficijenata feminiteta između ove dve grupe izjednačena. Već na prvi pogled jasno je da, izuzev u slučaju zemalja Severne Evrope, s jedne strane, i Indije, s druge, ne postoji sasvim jasan, jednodimenzionalan odnos između nivoa razvijenosti neke zemlje i učešća žena u profesijama.

Rasponti u koeficijentima feminiteta između zemalja povećavaju se kada se posmatraju „**upravnici i direktori**“. Između Švedske i Indije raspon iznosi čak **67,2** (puta). U svim posmatranim zemljama, izuzev u Švedskoj, koeficijenti feminiteta za upravnike i direktore bili su niži od koeficijenata feminiteta za stručnjake i tehničare. Istovremeno, u svim zemljama, izuzev u Švedskoj, koeficijenti feminiteta za upravnike i direktore bili su niži od koeficijenata feminiteta za aktivno stanovništvo. To odstupanje Švedske, i pored nesumnjivih metodoloških ograničenja, ukazivalo je na veoma visok stupanj postignute jednakosti žena još 80-ih godina prošlog veka, kao i na veoma povoljan položaj onih žena koje su aktivne. Značajno je da su se, kada su u pitanju koeficijenti feminiteta za upravnike i direktore, među posmatranima visoko rangirale i dve nekadašnje socijalističke zemlje – **Bugarska i Poljska**.

Učešće žena u pojedinim profesijama se menja u zavisnosti od statusa koji ta profesija ima u širem društvu. Ukoliko se status profesije snižava, utoliko je veća verovatnoća da će žene u tu profesiju ulaziti u povećanom broju. U ovom smislu najpoznatiji su primeri učiteljskih, službeničkih, pa i medicinskih zanimanja. Navedena pravilnost bila je izražena i u **društвima različitog tipа**, kapitalističkim i socijalističkim. Podaci su, na primer, pokazivali da je, kada su bile upoređene SAD, Jugoslavija i SSSR, postojala **negativna korelacija između prestiža profesija i zastupljenosti žena** (Šporer, 1983).³⁰

Stepen zatvorenosti pojedinih sfera društvenog života za žene je takođe bio bitno različit. U nekim oblastima ženama je bilo daleko jednostavnije da „naprave karijeru“, njihovo bavljenje tim profesijama je bilo kulturno prihvatljivo, modeli uloga su bili poznati (role models), a staze napredovanja relativno sigurne. Tradicionalno najzatvorenija oblast za žene nesumnjivo je **politika**, tj. ona oblast u kojoj je koncentrisano **najviše društvene moći**. Učešće žena se po pravilu smanjivalo ukoliko se ide od dna ka vrhu političke piramide, od glasačkog tela do vlade. Jedno komparativno istraživanje sprovedeno 50-ih godina prošlog veka u Francuskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Norveškoj i Jugoslaviji pokazalo je još tada da razlike između žena i muškaraca postoje već i u samom glasačkom ponašanju. Naime, razlika između muškaraca i žena neglasača je bila utoliko manja ukoliko je bilo veće ukupno učešće glasača. To je značilo da će žene biti utoliko politički aktivnije i manje se razlikovati od muškaraca

30 Autor ukazuje na to da se ovi rezultati moraju tretirati sa izvesnom rezervom. „U prvom redu radi se samo o odabranim profesijama što je ovisilo o mogućnostima koje pružaju nacionalne statistike. U drugom redu, broj posmatranih profesija je izvanredno mali, pa korelacije račinat će na temelju tog malog broja podataka imaju svoje slabosti čisto statističkog karaktera“ (Šporer, 1983: 9).

u svom glasačkom ponašanju ukoliko je opšti nivo političog učešća, pa i političke kulture viši. Istraživanje je takođe pokazalo da se žene: a) retko pojavljuju u ulozi političkih vođa, b) da žene u parlamentarnim debatama govore manje od muškaraca i c) da je rad žena u parlamentu vezan za određena područja kao što su zdravstvo, porodica, deca, ženska prava (Duverger, 1955). Dakle, čak i kada su aktivne u sferi politike, žene su to bile uglavnom u okviru određenih područja. Političko angažovanje žena tako je predstavljalo „produženu ruku” u onim područjima koja odgovaraju tradicionalnim rodnim ulogama. Osim toga, podatak o tome da su žene manje učestvovalo u parlamentarnim debatama pokazuje da kvantitativna analiza učešća žena u parlamentu nikako nije dovoljna za zaključivanje o njihovoj stvarnoj ulozi. Posmatrano iz ove današnje perspective, zapanjujuće je koliko su ti nalazi valjani i 60 godina kasnije!

Žene duž čitave političke „vertikale” pokazuju manju zainteresovanost od muškaraca. Istraživanje sprovedeno u Jugoslaviji sedamdesetih godina pokazalo je ne samo da muškarci imaju razvijenije interesovanje za politiku već i da su obavešteniji i bolje informisani (Barbić, 1976).

Žene koje imaju visoke profesionalne aspiracije uglavnom su svesne različitih mogućnosti koje žene imaju u različitim oblastima. To, naravno, ne znači da će one svoj profesionalni izbor oblikovati isključivo pod uticajem procena mogućnosti uspeha žena u datoj oblasti, ali to znači da će bar delom i svoj izbor i svoja očekivanja prilagoditi tim procenama, kao i svoju „strategiju” u postizanju određenih profesionalnih ciljeva. U anketnom ispitivanju koje je sprovela autorka, umetnice i naučnice su procenile da je „najzatvorenija” oblast za žene – politika, dok su uglavnom nešto veće mogućnosti žena u društvenim i tehničkim naukama, a najviše u prirodnim naukama, medicini i umetnosti. Zanimljivo je, međutim, da su naučnice smatralе umetnost za njansu otvorenjom od samih umetnica. Sa izuzetkom tehničkih nauka, koje su znatno maskulinizirane, procene otvorenosti ostalih područja uglavnom su odgovarale stvarnoj zastupljenosti žena u njima.

„Otvorenost” ili „zatvorenost” pojedinih područja za žene u literaturi koja se odnosila na ove teme različito se objašnjavalala. Tako, na primer, postojala je teza da su žene koje su oslobođene pritisaka da zauzimaju mesto u društvenoj i političkoj hijerarhiji bile više od muškaraca u mogućnosti da se bave umetnošću (Lifton, 1964). S druge strane, na primer, „zatvorenost” filozofije za žene tumači se time što žena „nije subjekt filozofije” jer nije uopšte „subjekt u ovome svetu” (Iveković, 1979). Međutim, ne samo da su pojedine oblasti bile gotovo zatvorene, odnosno da su žene u njih teško prodirale i u njima teško napredovale, već je i u okviru pojedinih oblasti postojala diferencijacija. Tako je, na primer, ulaženje žena u medicinu bilo ujedno vezano i sa njihovim potenciranim bavljenjem ginekologijom i pedijatrijom. Žene koje su bile urednice u novinarstvu, uglavnom su bile urednice „ženskih strana” ili ženskih časopisa, a samo izuzetno i „ozbiljnih” listova.

Zanimljivo je da je niz istraživanja u različitim zemljama, u drugoj polovini prošlog veka, pokazivao da su žene bile sklonije da se bave nastavom, a manje istraživanjima, iako su ova druga bila po pravilu prestižnija. Tako su na britanskim univerzitetima žene bile više zainteresovane za podučavanje nego za istraživanje, ali su objavljalivale isti broj knjiga i samo nešto manji broj članaka (što se može pripisati podatku da je prosečna starost žena na univerzitetima bila niža od prosečne starosti njihovih muških kolega) (Fogarty, Rapoport and Rapoport, 1971). U SSSR-u, međutim, nivo postignuća i produktivnosti žena je bio znatno niži nego kod muškaraca. Žene su malo bile zastupljene u Akademiji nauka, nisu bile na rukovodećim mestima u institutima u Akademiji, a njihov doprinos je, kada su bili u pitanju članci, bio duplo manji (Dodge, 1966).

Čak i kada su žene na univerzitetu bile u jednakoj meri produktivne kao i muškarci, njihova promocija je često bila vezana sa krajnje izvannaučnim kriterijumima, kao što je, na primer, njihov bračni status. Tako je jedno istraživanje u SAD pokazalo da se – iako nema nikakvog odnosa između objavljenih radova i bračnog statusa žene – profesionalne počasti, više plate i položaji malo, ali značajno razlikuju za neudate i udate žene u korist prvih (Ferber, 1973). Očigledno je da se ovde radilo o percepciji žene od strane okoline koja je bitno jednodimenzionalna, jer ženu svodi na jednu od njene dve uloge: profesionalnu ili porodičnu.

Nejednak tretman žena u profesijama ispoljavao se i u činjenici da su unutar istih oblasti žene bile koncentrisane na nižim nivoima, naričito u semiprofesijama. Tako je, na primer, sedamdesetih godina prošlog veka učešće žena među lekarima u SAD bilo 10,1%, dok je učešće među medicinskim sestrnama bilo 97,6%; i u SSSR-u, iako znatno manje ispoljena, ova pravilnost takođe je postojala. Žena je među lekarima i zubarima (zbirno) bilo 74%, dok je među medicinskim sestrnama žena bilo 81,3%. U Jugoslaviji je 1981. godine među lekarima bilo 47,4% žena, među zubarima 51%, a u medicinskim semiprofesijama – među medicinskim i zdravstvenim tehničarima – 86,4%, a među bolničarima i ostalim pomoćnim osobljem – 76,0% (Šporer, 1983). Slična pravilnost izražena je, na primer, i u oblasti prosветe: učešće žena među nastavnicima se povećava sa snižavanjem obrazovnog nivoa.

Objašnjenje navedenih karakteristika profesionalnog postignuća žena može se kretati u više pravaca. Na nivou društva kao celine objašnjenje može da polazi od celokupnog društvenog položaja žena u nekom društvu. Osim toga, na ovom nivou je moguće i povezivanje karakteristika učešća žena u profesijama sa karakteristikama društvene strukture, kao i sa položajem samih profesija u jednom društvu. Objašnjenja koja se kreću na nivou profesija i organizacija, bave se raznovrsnim institucionalnim i vaninstitucionalnim preprekama koje utiču na inhibiranje žena u profesijama. I na kraju, niz objašnjenja na individualno-psihološkom nivou problemu nedovoljne i neadekvatne profesionalne zastupljenosti žena prilazi sa stanovišta diferencirane socijalizacije ženske i muške dece, različitih motivacija, pa i delom različitih psiholoških

preferencija žena. Sva ova tri nivoa objašnjenja su neohodna za dobijanje integralne slike o sklopu mehanizama koji u sferi profesija inhibiraju žene i onemogućavaju njihovu jednakost.

Društveni položaj žena i profesija

Uspostavljanje jednakosti žena u sferi izvanporodičnog rada³¹ odvija se postupno i u zavisnosti od karakteristika konkretnog društvenog sistema. Otuda, između karakteristika aktivnosti, obrazovanja i profesionalnog postignuća žena u jednom društvu postoji tesna **povezanost**. U istraživanju koje je sprovedeno 80-ih godina i koje je poslužilo kao osnova za ovu knjigu, izgledalo je da je unilinearan model razvoja onaj put koji nesumnjivo vodi progresu. Zato je bilo moguće da se na osnovu postojećih podataka i tadašnjih trendova koji su izgledali kao logični, načini i odgovarajuća projekcija, tačnije da se konstruiše model unutar koga je izgledalo da će ulazak žena u profesije korespondirati sa promenom društvenog okruženja u progresivnom pravcu. Autorka konstruiše shematski model razvoja koji ide od agrarnog preko industrijskog do informacijskog društva i dovodi ga u vezu sa određenim pravilnostima u promenama karakteristika aktivnosti, obrazovanja i profesionalnog postignuća žena. Povezane među sobom ove karakteristike pružaju novi kvalitet u sagledavanju i procenjivanju jednakosti žena koja je dostignuta u nekom društvu.

Tako je za društvo agrarnog tipa karakteristično da je stepen poljoprivredne aktivnosti žena visok, da su razlike između muškaraca i žena u stepenu aktivnosti male, kao i razlike u nivou obrazovanja, koje je, u celini uzev, na niskom nivou. U ovoj fazi razvoja profesije su i nerazvijene i malobrojne, a ulazak žena u profesije je u potpunosti onemogućen. Ipak, žene iz viših društvenih klasa mogu ponekad da budu obrazovane i da imaju izvesnog uticaja, naročito na umetnički život.

Sa industrijalizacijom menjaju se karakteristike aktivnosti žena, karakteristike njihovog obrazovanja, kao i profesionalnog postignuća. Upravo industrijska etapa društvenog razvoja ima odlike tranzicione etape sa stanovišta uspostavljanja jednakih mogućnosti žena u sferi rada, zato što u ovoj etapi dolazi do konkretnih promena u obrascima aktivnosti, obrazovanja i profesionalnog postignuća žena. Promene u ovoj etapi bi se uslovno mogle svrstati u dve podetape. U prvoj podetapi tradicionalne etape dolazi do snižavanja stepena ukupne aktivnosti žena, usled smanjivanja poljoprivredne aktivnosti stanovništva u celini, obrazovanje žena i dalje ostaje relativno nisko, a tradicionalne, kao i nove profesije ostaju relativno zatvorene za žene. U ovoj podetapi zapravo se radi o prvoj generaciji žena ruralno-urbanih imigranata koje se nalaze na prelazu između ruralnog i urbanog modela života. U sledećoj generaciji žene se nalaze u povoljnijem položaju: one završavaju škole i ulaze u radnu snagu. Kvantitativne

31 To jest onog rada koji je namenjen tržištu, a ne direktnom zadovoljenju potreba članova domaćinstva.

razlike u obrazovanju i aktivnosti žena na ovom stupnju društvenog razvoja se smanjuju, ali ostaju značajne kvalitativne razlike, izražene pre svega kroz feminizaciju i maskulinizaciju pojedinih obrazovnih profila, kao i kroz snažnu segregaciju zanimanja po polu. Tradicionalne profesije, koje postepeno gube raniji ugled i mesto koje su zauzimale u društvu, otvaraju se za žene, dok je veliki broj novih profesija još uvek veoma zatvoren. Žene se u ovoj etapi društvenog razvoja, koja je vezana za razvijeno industrijsko društvo, javljaju na rukovodećim položajima uglavnom u onim oblastima koje su značajno feminizirane (prosveta npr.) ili koje su periferne u raspodeli društvene moći. Istovremeno, u ovoj etapi društvenog razvoja žene mogu biti i u profesijama i na rukovodećim položajima, ali na nižim nivoima. One samo izuzetno dospevaju do vrha.

Na kraju, u fazi društvenog razvoja koja se može nazvati informacijska, i koja je konstrukcija proizašla iz očekivanja koja su bila vladajuća u društvenim naukama 80-ih godina, i bitno obeležena optimizmom vezanim za razvoj tehnologije, očekivalo se da se trendovi u izjednačavanju žena u sferi rada nastave i intenziviraju. Žene bi trebalo da dostignu visok stepen aktivnosti koja bi po svojim karakteristikama odgovarala aktivnostima muškaraca. Sva zanimanja bi bila su podjednako otvorena i za muškarce i za žene, kvantitativne i kvalitativne razlike u obrazovanju muške i ženske omladine ne bi postojale. Takve obrazovne karakteristike žena, kao i izmenjena opštedruštvena klima i izmenjeni obrasci porodičnog života, uslovjavali bi i apsolutnu otvorenost svih profesija za žene i to na svim nivoima. Istovremeno, žene bi bile i podjednako zastupljene na rukovodećim položajima, i to u svim oblastima i na svim nivoima. U informacijskom društvu visoke tehnologije dominirale bi individualne karakteristike (sposobnosti, talenti, interesovanja) i nad rođnom i nad slojnom pripadnošću. Tek u toj etapi društvenog razvoja žene bi mogle da se u sferi rada „oslobode“ od svog pola.

Ovaj model, posmatran danas, ima istorijsku vrednost, odnosno on je sam po sebi jedna vrsta istorijske činjenice koja ukazuje na „horizont nade“ unutar koga je artikulisano znanje i unutar koga je funkcionalisala sociološka akademska zajednica 80-ih godina u Jugoslaviji.

Shema 6 – Analitički model uspostavljanja jednakosti žena u sferi izvanporodičnog rada

K A R A K T E R I S T I K E

Etapa društvenog razvoja	AKTIVNOSTI	OBRAZOVANJA	PROFESIO- NALNOG	KRITERI- JUM
		POSTIGNUĆA	DRUŠTVENE SELEKCIJE	
1. Agrarna etapa	visok stepen poljoprivredne aktivnosti žena	nizak stepen obrazovanja žena	tradicionalne profesije su zatvorene za žene	K l a s a

	razlike između muškaraca i žena su male	razlike između muškaraca i žena su male	odsustvo žena na rukovodećim položajima
--	---	---	---

P r v a p o d e t a p a

2. Tranzicionalna industrijska etapa

Snižava se stepen aktivnosti žena	nizak stepen obrazovanja žena	tradicionalne i nove profesije su zatvorene za žene
razlike u stepenu i tipu aktivnosti	razlike u stepenu obrazovanja	odsustvo žena na
između muškaraca i žena	muškaraca i žena rastu	rukovodećim položajima

D r u g a p o d e t a p a

aktivnost žena raste u nepoljoprivrednim delatnostima;	stepen obrazovanja žena raste;	tradicionalne profesije se postepeno otvaraju za žene (prosveta, medicina), nove su još uvek	K l a s a (s l o j) i
feminizacija pojedinih zanimanja	feminizacija pojedinih obrazovnih profila	velikim delom zatvorene	p o l
razlike u stepenu aktivnosti	razlike u stepenu obrazovanja	žene su na rukovodećim	
muškaraca i žena se smanjuju ali se povećavaju	muškaraca i žena se	položajima isključivo u pojedinim oblastima i na nižim nivoima	
razlike u tipu aktivnosti, segregacija zanimanja po полу	razlike u vrsti obrazovanja		

3. Informacijska etapa

stepon aktivnosti žena je visok	stepon obrazovanja žena je visok	sve profesije su „otvorene” za žene	Individualne Karakteristike
razlike u stepenu i vrsti između muškaraca i žena su male	kvantitativne i kvalitativne razlike u obrazovanju	žene su podjednako zastupljene na rukovodećim položajima u svim oblastima i na svim nivoima	(sposobnosti interesovanja)
sva zanimanja su „otvorena” i za muškarce i za žene	muškaraca i žena ne postoje		

Navedena analitička shema³² ukazivala je na povezanost položaja žena u različitim sferama društvenog života. Ona je pružala mogućnosti i za dopune koje bi se, na primer, odnosele na političku aktivnost žena ili na izmenu njihove porodične uloge. Tako bi, na primer, prvoj etapi razvoja odgovarala potpuna politička isključenost žena, koja je kristalizovana u nepostojanju prava na glas. U drugoj etapi društvenog razvoja u sferi politike žene mnogo više biraju nego što su birane, mada postepeno zauzimaju neke rukovodeće položaje na nižim nivoima političke hijerarhije. Istovremeno, u ovoj etapi se „žensko pitanje” radikalizuje i žene deluju politički izvan zvaničnog političkog sistema. Postepeno se integrišući u politički sistem kao politička snaga, žene, u trećoj etapi, utiču bitno na izmenu ciljeva samog društvenog razvoja.

Međutim, autorka je već tada razumela da navedena analitička shema ima određena ograničenja. To se pre svega odnosilo na prihvatanje unilinearnog modela razvoja, koji je za osnovu imao teoriju modernizacije, koja već tada, očigledno, nije bila primenjivana na sva društva. Autorki je bilo poznato da se industrializacija zemalja u razvoju ili njihov ulazak u treću tehnološku revoluciju odvijao i da će se odvijati pre svega pod uticajem razvijenih zemalja. Otuda, ostajala su otvorena ključna pitanja promena društvene strukture u tim zemljama. Rodnost, kako je smatrala autorka istraživanja, kao kriterijum društvene selekcije može se transcendirati samo ukoliko su već u velikoj meri ublažene klasne, odnosno slojne razlike. Međutim, smatrala je autorka, u zemljama u razvoju moguće je da se razvoj odvija upravo u pravcu produživanja ovih razlika. Takođe, ona je ukazivala i na neokonzervativni trend 80-ih i naslućujuće promene u socijalističkim zemljama, koje **bi mogle da dovedu u pitanje validnost bilo kakvog progresivističkog modela.**

Pored toga, polazeći od karakteristika društva u celini, odnosno njegove razvijenosti, ova shema zapostavlja postojanje značajnih **regionalnih razlika** koje u okviru istog društva mogu postojati. I više od toga. Karakteristike aktivnosti žena, pa i njihovo profesionalno postignuće u pojedinim delovima društva, mogu biti oblikovani sa svim specifičnim faktorima kao što su tip privrednog razvoja, zastupljenost pojedinih grana, tradicija ženskog rada i obrazovanja, migracije muškog stanovništva, etničke karakteristike, karakteristike urbanog razvoja i sl. To znači da prilikom analize profesionalnih karakteristika žena u nekom društvu treba imati u vidu ne samo globalni već i regionalni nivo.

Jedno društvo ne utiče na karakteristike profesionalne aktivnosti žena isključivo preko svojih pojedinih delova u kojima se odvija sistemska inhibicija žena, već i preko karakteristika svoje **strukture**. Ukoliko je, na primer, u toj strukturi više zastupljeno agrarno stanovništvo, utoliko je i veća verovatnoća da će društveni položaj žena u celini biti nepovoljniji, a time i da će njihovo učešće na najvišim položajima na ljestvici društvene hijerarhije biti niže. Ukoliko je, međutim, u globalnoj strukturi veće

učešće srednjih i viših društvenih slojeva, utoliko je i veća verovatnoća da će učešće žena u ovim slojevima (na osnovu njihove vlastite aktivnosti, a ne preko bračnih veza) biti veća. Stepen otvorenosti društvene strukture u celini utiče i na mogućnost društvene promocije žena do nivoa profesije, pa i u okviru samih profesija. Ipak, kako su promene strukture neodvojivo povezane sa nivoom društvene razvijenosti, tako je, u izvesnom smislu, teško razlučiti uticaj strukture koji je nezavisan od uticaja samog nivoa društvenog i ekonomskog razvoja jednog posebnog društva.

Promene društvene strukture, odnosno učešće onih koji obavljaju najviše društvene položaje u ukupnom broju aktivnih, utiču i na promene u strukturama aktivnih žena, odnosno muškaraca, odvojeno posmatranih. Što je veće učešće profesionalaca i semiprofessionalaca u nekoj društvenoj strukturi, to je veća verovatnoća da će učešće ovih kategorija biti veće među aktivnim ženama. Ta pravilnost je čak i više izražena za žene nego za muškarce, s obzirom na to da u nepoljoprivrednim društвима aktivnost žena raste s obrazovanjem. Komparacija ukupne strukture i strukture po polu u različitim zemljama različitog nivoa razvijenosti potvrđivala je datu pravilnost. (Izvor: Year Book of Labour Statistics, 1986: 46–108). Tako je u zemljama **u kojima je bilo najveće učešće profesionalaca i semiprofessionalaca (tehničara) u ukupnom aktivnom stanovništvu, bilo i najveće učešće žena profesionalaca i semiprofessionalaca u ukupnom broju aktivnih žena** (npr. u Bugarskoj, Danskoj, Izraelu, Norveškoj, Švedskoj). To zapravo znači da žene u društвима u kojima je stepen profesionalizacije viši, odnosno učešće profesionalaca i semiprofessionalaca u aktivnom stanovništvu veće, ukoliko su aktivne, imaju **veću verovatnoću** da zauzimaju viši položaj na lestvici društvene hijerarhije. Međutim, paralelno sa povećanjem opштег stepena profesionalizacije jednog društva menja se i **status profesija** u jednom društву. Veće učešće profesionalaca u društvenoj strukturi, uz povećanje opштег obrazovnog nivoa stanovništva, **smanjuje moć i ugled profesija**. Otuda, slično kao i kod sticanja univerzitskog obrazovanja, povećano učešće žena u profesijama se javlja u bitno izmenjenim uslovima deelitizacije profesija.

Slično je bilo i sa učešćem žena među upravnimцима i direktorima. U zemljama gde je učešće rukovodećeg osoblja bilo najveće u strukturi ukupnog aktivnog stanovništva, bilo je i **najveće učešće žena rukovodilaca** u strukturi aktivnih žena. Dakle, ukoliko u jednoj zemlji postoji veće učešće rukovodilaca u ukupnoj strukturi, utoliko su i veće šanse aktivnih žena da budu rukovodioci. Međutim, za razliku od učešća profesionalaca i semiprofessionalaca, među ženama učešće direktora i upravnika je bilo mnogo niže. Osim toga, šanse aktivnih muškaraca da budu upravnici ili direktori mnogo su veće od šansi aktivnih žena (Izvor: Year Book of Labour Statistics, 1986: 46–108). Rasponi u šansama aktivnih muškaraca i aktivnih žena da postanu direktori ili upravnici takođe se razlikuju u zavisnosti od učešća direktora ili upravnika u ukupnom broju aktivnih. Tako u zemljama gde je to učešće najveće (10% i preko: u Kanadi, SAD i Švedskoj), ujedno su i najmanje razlike u šansama između aktivnih muškaraca i žena da postanu direktori. U Švedskoj su čak ove šanse

bile izrazito u korist žena. Tako se 80-ih godina svaka peta aktivna žena u Švedskoj nalazila na nekom od rukovodećih položaja. S druge strane, u Indiji, u kojoj je nisko učešće upravnika i direktora među aktivnima, bio je najveći raspon razlika između muškaraca i žena u šansama da zauzimaju najviše položaje u društvenoj hijerarhiji (čak 12 puta). Ova tendencija da sa porastom ukupnog učešća rukovodećeg osoblja u aktivnom stanovništvu dolazi do smanjivanja razlika u šansama muškaraca i žena da zauzimaju rukovodeće položaje, bila je izražena i u nekim drugim zemljama (Norveška, Velika Britanija). Ipak, postojala su i odstupanja (npr. Austrija), koja se mogu tumačiti jednim delom i razlikama u statističkoj evidenciji, ali i razlikama u samom društvenom razvoju. Između ostalog, nivo razvijenosti jedne zemlje ne mora nužno da bude povezan sa veličinom učešća najviših društvenih položaja u strukturi aktivnog stanovništva. Položaj žena, osim toga, nije isključivo posledica nivoa ekonomске razvijenosti. Tip preovlađujuće privrede i oblici institucionalnog organizovanja koji za sobom povlače i veličinu učešća rukovodilaca u nekoj društvenoj strukturi, u velikoj meri mogu biti različiti u zemljama sličnog nivoa ekonomске razvijenosti. Ipak, data pravilnost, s obzirom na izraženo pojavljivanje u ekstremima, može se prihvati, uza sva navedena ograničenja.

Na nivou jednog društva može se prepostaviti i postojanje veze između društvenog položaja stručnjaka u tom društvu i položaja žena u profesijama. Položaj stručnjaka je utoliko nepovoljniji ukoliko je u jednom društvu više izražen proces birokratizacije. Iz perspektive 80-ih izgledalo je da je tradicionalna **birokratska organizacija rada**, koja je karakteristična za industrijsku fazu društvenog razvoja, suštinski neracionalna u izmenjenim društvenim uslovima Treće tehnološke revolucije, upravo zbog neadekvatnog korišćenja ljudskih resursa, pre svega znanja. Hijerarhijskom kontrolom, koja leži u osnovi birokratske organizacije, nije bilo moguće kontrolisati kvalitet stručnog rada. Otuda, kao alternativa birokratskoj organizaciji počele su da se javljaju „samoformirajuće“ organizacije u kojima su sami članovi oblikovali svoje radne uloge prema svojim sposobnostima i sklonostima. U takvoj organizaciji su važila pravila da: „znanje mora biti raspršeno, a ne koncentrisano na jednom mestu. Autoritet mora biti dvosmeran, status zaposlenih nestalan, odgovornost preklapajuća, aktivnost uzajamno kompetitivna, pravila fleksibilna, kriteriji odlučivanja promenljivi, komunikaciona mreža amorfna, obrasci ponašanja nestalni, analitičke metode jednostavne, radne jedinice u međusobnim konfliktima, efikasnost drugorazredna“ (Bo Hedberg, prema: Rus i Arznešek, 1984: 237).

Na prvi pogled je možda teško dovesti u vezu tip organizacije sa karakteristikama profesionalne aktivnosti žena. Suština je, međutim, u **većem poštovanju individualnih različitosti** koje leže u osnovi ovih „samoformirajućih“ organizacija. Tek u takvom okviru moguće je oslobođanje od krutih i jednodimenzionalnih shema radnih karijera, koje su najrigidnije upravo na najvišim profesionalnim nivoima i koje u najvećoj meri uslovljavaju relativno nisko profesionalno postignuće žena. Tek u elastič-

nim „samoformirajućim” radnim organizacijama očekivalo se da će doći do usklađivanja životnih, porodičnih i radnih „karijera” pojedinaca, odnosno prilagođavanja njihovih radnih potreba njihovim životnim potrebama, a ne obrnuto. Posmatrano iz perspektive 2015, ova očekivanja su se samo manjim delom ostvarila. Fleksibilizacija radnih obrazaca, kao i razvoj tehnologije „okrenuli su se protiv” radne snage, i prava zaposlenih, i rezultirali smanjenjem kvaliteta života u velikom delu zemalja centra i poluperiferije Evrope, kojoj je tada pripadala i Jugoslavija.

Zatvorenost profesija

Na nivou profesionalne sfere karakteristike žena oblikovane su, s jedne strane, **otežanim pristupom** profesiji, a s druge, specifičnim inhibitornim mehanizmima koji deluju **unutar** samih profesija. Ulazak žena u profesije tradicionalno je ograničavan jednim od bitnih konstitutivnih elemenata profesija – njihovom zatvorenošću. Naime, profesije, naročito one koje spadaju u grupu tzv. starih ili tradicionalnih profesija, karakterisalo je sužavanje mogućnosti pristupa određenoj delatnosti, koje je uglavnom bilo normativno regulisano. Tako, na primer, između dva svetska rata u Jugoslaviji ženama koje su bile pravnici bio je zakonski zabranjen pristup u sudsku struku. Time ne samo da je bilo onemogućeno normalno napredovanje pravnica u karijeri već je omogućeno da ih u zvanjima prestižu mlađe i niže obrazovane kolege. Rezultat ovakvih ograničenja, između ostalog, bio je i „pretežak osećaj jedne kulturne žene vaspitanе u duhu ravnopravnosti i slobodne utakmice, kojoj ne samo njen mlađi kolega redovno postaje starešina, već je prestiže i činovnik sa svršenom velikom, pa čak i malom maturom” (Radojković, 1939: 3).

Slična je bila i situacija sa prijemom žena u diplomatsku službu. Kao argumenti u to vreme navodili su se, između ostalih, i ti da „kod žena osećaj preteže nad razumom”, „da su podložne zaljubljivanju”, „raspikućstvu”, kao i niz razloga u vezi sa „fizičkom prirodom žene”. Zanimljivo je, međutim, da je pravu smetnju, i ujedno najozbiljniju, za stupanje žena u diplomatsku službu predstavljao njihov bračni status, s obzirom na to da su žene bile „obavezne na poslušnost svome mužu” na osnovu tada važećeg Gradsanskog zakona iz 1844. godine. To je zapravo značilo da bi žena koja bi bila diplomatkinja i koja bi dobila službeni premeštaj na koji njen muž ne bi pristao, došla u konfliktnu situaciju. „Ili će ta udata žena kao ispravan diplomatski činovnik otići sa službom na svoje novo opredeljenje u kom će slučaju ako je to protivno muževljevoj volji prekršiti zakonsku obavezu poslušnosti prema svom mužu koji može, radi toga, da traži i dobije razvod braka, ili će žena ostati poslušna svome mužu [...] i ostati i dalje da živi s njim gde on za dobro nađe, u kom slučaju će izgubiti državnu službu i učiniti kraj svojoj diplomatskoj karijeri” (Ćirković, 1928: 27).

Međutim, u isto to vreme, protiv ulaska žena u profesije navodili su se i drugi razlozi: zdravstveni („dokazano je da pozivni rad, naročito za udate žene, sa zdrav-

stvenog gledišta predstavlja opasnost, kako po ženin organizam, tako i po njenu generativnu ulogu u ljudskom društvu”), porodični („jer poziv je od štete po materinstvo, od štete po odnose prema mužu”), moralni („on [poziv M.B.] šta više, često i neudatu i udatu ženu goni u naručje prostitucije”), socijalni („hiljadama muškaraca i u nas nema danas zaposlenja, hiljadama muževa i očeva ne znaju kako će danas da dobave hleb za svoje porodične članove, a hiljadama ženskih, koje bar hleba i krova nad glavom imaju bilo kod svojih roditelja, bilo kod svojih muževa, zarađuju u službama koje su do skoro obavljali muški”) (Kostić: 10, 11, 30). Slični „argumenti” protiv zapošljavanja žena, mada u nešto blažem obliku, još uvek su aktuelni, naročito u kriznim društvenim situacijama, kada je opšta nezaposlenost visoka.

Ključ za odsustvo adekvatnog učešća žena u profesijama ne treba tražiti u njihovoj podeljenosti između porodice i profesije, već u položaju onih koji te profesije obavljaju. Selekcija u pristupu profesijama nerazdvojivo je povezana kako sa **moći** tako i sa **privilegijama** koje profesije u jednom društvu imaju. Moć profesija određena je mestom koje profesionalci zauzimaju u raspodeli materijalnih dobara, i, naročito, njihovim uticajem na donošenje relevantnih društvenih odluka. Iz perspektive 2015. ono što znatno olakšava ulazak žena u profesije jeste upravo urušavanje ugleda profesija, kao i njihovog položaja u celini. Socijalističke zemlje su bile dobar primer smanjivanja moći profesija koje je istovremeno i podsticalo žene da u njih ulaze. Snizavanje uticaja inteligencije u celini, i njeno potiskivanje u donošenju odluka, kako bi se u potpunosti ojačao politički voluntarizam, nesumnjivo su, uz snažan razvoj obrazovnog sistema, znatno olakšali ulazak žena u profesije. Dakako, ulazak žena je bio olakšan i političkom i normativnom podrškom, ali i realnom potrebom za školanom radnom snagom u periodu ubrzane industrijalizacije. I na ovom primeru može se videti da, paradoksalno, **negativne tendencije društvenog razvoja mogu imati pozitivne efekte na poboljšanje položaja žena**. Ali, to ima svoju cenu, jer je ukupan društveni položaj žena nerazdvojivo povezan sa karakteristikama društva u celini.

Privilegije profesija koje ojačavaju moć profesija jesu: pravo na profesionalnu tajnu i imunitet pred javnom kritikom. Tokom vremena, međutim, privilegije profesija su se uglavnom smanjivale. Tako, savremene profesije imaju niže privilegije nego što su ih imale tradicionalne profesije. Razlog leži kako u **deelitizaciji samih profesija**, koja je rezultat i njihove veće „otvorenosti”, tako i u sve većem obrazovanju „kljenata”, dakle korisnika profesionalnih usluga. Dakle, slično kao i kod univerzitetetskog obrazovanja, **povećano učešće žena zapravo korespondira sa realnim smanjenjem privilegija, odnosno moći profesija**. Kako otvorenost profesija u celini zavisi u velikoj meri od mogućnosti zadržavanja privilegija, kao i od količine moći kojom profesionalci raspolažu, jasno je da karakteristike same društvene strukture uslovjavaju, bar delom, i propustljivost profesija za žene. Jedna umetnica u našem istraživanju je položaj inteligencije odredila kao „proleterizovan i bez društvene moći”, a jedna naučnica kao „zapostavljen i nedovoljno materijalno i moralno cenjen” sloj, što jasno ukazuje na dubinske razloge otvorenosti profesija za žene u Jugoslaviji 80-ih godina.

Postepeno „otvaranje“ profesija za žene vezano je, s jedne strane, za proces **profesionalizacije na globalnom društvenom nivou**, a, s druge, za proces **profesionalizacije na nivou samih profesija**. Prvi proces označava povećanje učešća profesionala u strukturi društva, a drugi proces razvoja i stvaranja novih profesija. Sve profesije u razvijenim industrijskim društvima prošlog veka mogle su se podeliti na pet tipova:

1. stare profesije (religija, pravo, medicina, univerzitetska profesura),
2. nove profesije (hemija, inženjerstvo, prirodne i društvene nauke),
3. semiprofesije (farmacija, socijalni rad, bolničarstvo),
4. profesije u nastajanju (biznis, državni poslovi) i
5. marginalne profesije (kombinacija tehničkog i profesionalnog znanja) (Carr-Sanders i Reis, prema: Vollmer and Mills, 1966).

Žene su u najvećem broju koncentrisane u zanimanjima „**ružičastih okovratnika**“ (pink collar workers), na onim poslovima koji su karakteristični za **srednje obrazovanje** (medicinske sestre, učiteljice, daktilografkinje, sekretarice, telefonistkinje, frizerke, konobarice, krojačice). Međutim, žene su u velikom broju koncentrisane i u onim zanimanjima koja imaju status semiprofesija ili marginalnih profesija (razni tehničari).

Postoje shvatanja da profesionalizacija pojedinačne profesije zapravo znači prelaženje **od faze kvazi-profesije na fazu poluprofesije**, da bi tek u sledećoj fazi došlo do stvaranja profesije. Međutim, razvoj jedne profesije može da inicira i stvaranje niza semiprofesija koje će opsluživati određenu profesiju, odnosno koje će omogućavati njeno funkcionisanje. Na kraju, i značaj pojedinačne profesije se menja tokom vremena. Svi ovi procesi unutar i u odnosu na okruženje mogu imati uticaja na kvantitet i kvalitet ulaska žena u profesije. Dobar primer je medicinska profesija, koja je postepeno izrasla do profesije, a zatim razvila čitav niz semiprofesija, niz podzanimanja, u kojima se zapošljavaju „paraprofesionalci“ koji preuzimaju neke manje složene poslove. Unutar jedne profesije se tako rađaju vrlo velike razlike u moći. Sve profesije imaju poslove koji su neophodni za njihovo „opsluživanje“ i imaju niži status. Da bi se osiguralo bavljenje ovim nižim poslovima, one se otvaraju za one za koje postizanje takvog statusa znači napredovanje. Žene su, kao i ostali marginalci, kandidati za obavljanje ovih poslova.

Prijemčivost žena za tradicionalne nasuprot novim profesijama možda se bar delom može objasniti i samim karakteristikama ovih različitih tipova profesija. Jednom reči, može se prepostaviti da su ženama, usled njihove rodne uloge, koja je usko povezana i sa njihovim rodnim identitetom, bliže karakteristike tradicionalnih profesija. Ženama je, kao prvo, bliža aplikacija znanja, ne zbog toga što one same nisu u stanju da stvaraju složene teorijske sisteme, već zato što ih njihova rodna uloga upućuje na to da znanje treba da bude konkretno i upotrebljivo. Ženama, opet zbog rodne uloge, više odgovara primarnost profesionalne etike, a ne primarnost stručnosti. One su sklonije samostalnom radu s obzirom na to da u timskom radu postoji hijerarhija zasnovana na polu. Žene su nezavisnije od spoljašnjih priznanja i sklonije solidarnosti

nego takmičenju. Motivacijski element – usmerenost ka klijentima (drugima) bliži je ženama nego motivacijska usmerenost prema nauci, na primer. Tradicionalne profesije kao što su to pravo i medicina, pa i nastavnički pozivi, verovatno su i zbog toga primamljivi za žene. Međutim, postavlja se pitanje u kojoj meri se radi o ulasku žena u profesije koje im na izvestan način više odgovaraju (u postojećim okolnostima), a u kojoj o oblikovanju tih profesija po ulasku žena, po meri žena, što je normalan proces s obzirom na veliku zastupljenost žena u ovim profesijama.

Karijera i postignuće žena

Jedna od ključnih karakteristika profesije jeste da se ona obavlja tokom vremena i **po obrascu koji se najčešće označava kao karijera**. Karijera se, tako, određuje kao sled događaja koji utiču na napredovanje ili promociju pojedinaca, njegovo širenje i/ili menjanje mogućnosti zaposlenja i njegovo postizanje različitog i obično višeg statusa boljih uslova ili povećanog zadovoljstva poslom (Schein, 1976). U ovakovom određenju karijere **intrinsička i ekstrinsička** obeležja karijere smatraju se u potpunosti usklađenim. U stvarnosti, međutim, moguće su situacije u kojima osećanje zadovoljstva pojedinaca ne korespondira sa nagradivanjem za taj rad, ili sa statusom. U jugoslovenskom društvu 80-ih, na primer, položaj kreativne inteligencije, dakle, vrhunskih profesionalaca, karakterisala je snažna diskrepancija između statusa i zadovoljstva samim radom.

Određivanju karijere kao sleda zaposlenja koja omogućavaju sve bolje plaće, sve prestižniji i sve dominantniji položaj pojedinaca, dakle, u izvesnom smislu **elitističkom konceptu karijere**, suprotstavljaju se određenja karijere sa stanovišta zadovoljenja **unutrašnjih potreba pojedinaca**. U takvom konceptu, karijera zapravo označava: „smisleni sled radnih zadataka koji omogućavaju sve teži i kompleksniji stručni rad“ (Rus i Arzenšek, 1984). Profesionalna karijera, kao i karijera u drugim zanimanjima, vezana je dakle za sam rad, a ne za položaj u radu. Ostvarena je onda kada omogućava svrhovitu akumulaciju znanja i iskustava, smisleno ređanje radnih zadataka i napredovanje u struci, a ne po hijerarhijskoj lestvici. Profesionalna karijera je, prema tome, izrazito radna, a ne elitna, i kao takva je uslov onoga što bi se u marksističkoj terminologiji nazivalo dezaljenjacijom rada.

Ovaj drugi koncept karijere podrazumeva da karijera nije samo pravo „izabran“, već elementarno pravo svakog zaposlenog, koje se u krajnjoj liniji svodi na pravo na „nehaotično odvijanje doživotnog radnog ciklusa“. Suština je, dakle, u individualnom napredovanju kroz rad i putem rada, u usklađivanju sposobnosti radnika sa zahtevima koji se pred njih postavljaju, ili, još bolje, sa zahtevima koje oni sami pred sebe postavljaju. Otuda je karijera u najužoj vezi sa zadovoljstvom koje proizilazi iz rada, iz obavljanja određenog posla. U 70-im i 80-im godinama prošlog veka preovlađivalo je uverenje da će savremena tehnologija biti ključna za promenu organiza-

cije rada koja će voditi promeni rada, ali i povećanju kvaliteta života. Humanistički orientisane društvene nauke su podrazumevale da rad više neće biti samo sredstvo za obezbeđivanje materijalne egzistencije pojedinaca, već da će on sam doprinositi podizanju kvalitetu života. Smatralo se da podređivanje celokupnog života radu za veliki broj ljudi, naročito u razvijenim zemljama, neće više imati smisla. „Umesto toga postalo je mnogo bolje izabrati zanimanje i karijeru koja odgovara kvalitetu života koji neko želi za sebe i svoju porodicu” (Kanawaty, 1976: 3).

Fenomen karijere se može analizirati na različitim nivoima, kao što je to bio slučaj i sa prethodnim posmatranim pojavama, od nivoa konkretnog društva, do nivoa pojedinaca. Osnovni problem u razvoju karijernog sistema jeste usklađivanje individualnih percepcija sa normama o karijeri koje postoje na organizacionom ili društvenom nivou. Na nivou **društva**, posmatrano iz perspektive 70-ih, razvoj karijere, profesija i društva bili su usko povezani iz najmanje tri razloga: 1. izgledalo je da rast produktivnosti organizacije više nego ikada zavisi od efekata koji ostvaruju sami zaposleni, 2. što je zemlja bila ekonomski i tehnološki razvijenija to je postajala ranjivija na manju motivaciju radnika i menadžera, 3. društvene vrednosti su se pomeralе sa viđenja rada kao najhitnije stvari u životu pojedinaca ka balansiranjo slici samorazvoja, porodičnog razvoja i razvoja karijere (Schein, 1976). Svi ovi razlozi, međutim, iz perspektive 2015. pokazuju se samo kao delimično validni. I dok njihova valjanost opada od centra ka periferiji globalnog finansijskog kapitalizma, treba iznova ispitivati zašto se ova očekivanja nisu ispunila i šta su posledice takvog stanja.

Analiza karijere na nivou **organizacije** odnosi se na tzv. **spoljašnju karijeru**, koja podrazumeva, pre svega, poboljšanje položaja individue unutar organizacije. Spoljašnja karijera podrazumeva **objektivne kategorije** (npr. zvanja) koje društvo i organizacije upotrebljavaju da bi opisali progresiju kroz određeno zanimanje. Ideja o stupnjevima progresije ka kulturno definisanim višim nagradama suština je definicije karijere. Organizacioni aspekt razvoja karijere ogleda se u obezbeđivanju „nehaotične karijere”, tj. karijere koja omogućuje **individualno napredovanje putem rada i povećano zadovoljstvo radom**. U pitanju je zapravo optimalno korišćenje ljudskih resursa, dakle maksimalno povoljan efekat po organizaciju. Organizacioni aspekt razvoja karijere ogleda se u potrebi organizacionog razrešavanja, kontrolisanja i uspostavljanja individualnih karijera. Kada je reč o ženama, organizacioni aspekt karijere je u istoj meri značajan kao i aspekt konflikta uloga.

Analiza karijere na nivou **individue**, s druge strane, odnosi se na tzv. **unutrašnju karijeru**, koja podrazumeva skup stupnjeva koji se zasnivaju na **vlastitom konceptu individua o napredovanju u jednom zanimanju**. Ovaj unutrašnji koncept može biti veoma nejasan, npr. postavljen samo u smislu generalne ambicije „da se napreduje”, ili može biti veoma specifikovan (Schein, 1976). Karijeru, dakle, karakterišu određeni stupnjevi. Shematisovano paralelno praćenje stupnjeva na nivou spoljašnje i unutrašnje karijere omogućuje da se uoči specifičnost razvoja karijere žena.

Prvi stupanj spoljne karijere jeste **etapa ispitivanja** (1). U toj fazi se stvara slika o profesiji, na osnovu slika i modela iz okoline ili prihvatanjem modela iz masovnih medija. U ovoj etapi su veoma važni roditelji i njihov uticaj na izbor. To je faza u kojoj se formira profesionalna orijentacija. I na planu ličnosti to vreme obeležava ispitivanje. Stvara se slika o sebi, o tome kakve su vlastite mogućnosti, ali i interesovanja. Razvijaju se ambicije, odabiraju ciljevi, oblikuju se motivi, raste želja da se potvrde sposobnosti kroz rad. U ovoj etapi formiranja karijere devojke su u drugačijem položaju od mladića. Protivrečnosti socijalizacije ženske dece mogu u ovoj fazi dovesti i do odbacivanja karijernog postignuća ili pak snažne orijentacije ka tom postignuću koje je svojevrsna kompenzacija za niži ili nepovoljan društveni status. Ključni problem je **motivacija**, koja ne samo da treba da bude podsticana spolja, pre svega u porodici i u školi, već se formira i na osnovu realne procene mogućnosti da se postigne karijera u nekoj oblasti. Devojke se, za razliku od mladića, suočavaju sa problemom modela uloga naročito ako se radi o oblastima koje su izrazito zatvorene za žene.

Sledeća etapa u karijeri je **etapa uspostavljanja karijere** (2). U njenoj ranoj fazi (a) izvestan broj ograničenja, kada je reč o spoljašnjoj karijeri, vezan je za ograničenja na tržištu radne snage. Za žene su, nesumnjivo, ova ograničenja još više izražena. U ovoj etapi na nivou spoljašnje karijere dolazi do neke vrste profesionalne inicijacije: uvođenja u pravila posla, dobijanja određenih privilegija. To je period učenja i upoznavanja. Na individualnom nivou, ovaj stupanj karijere karakteriše „šok od realnosti”, nesigurnost, pravljenje konačnog izbora posla, želja da se provere vlastite sposobnosti i mogućnosti. Međutim, isto tako, za ovaj period je karakterističan strah od neuspeha. Ovo je period **profesionalne socijalizacije** u kome najbitniju ulogu igraju kolege i šefovi. U ovoj fazi se proverava odanost poslu i organizaciji.

Međutim, ova faza, koja je verovatno i najznačajnija za opredeljivanje za karijeru, ujedno je za žene i **faza veoma velikih promena u privatnom životu**. Upravo ova podfaza ustanovljavanja karijere vremenski korespondira sa paralelnom etapom porodičnog ciklusa, koja se sastoji od zasnivanja porodice, rađanja dece, sređivanja doma. Žene su najčešće izložene **dvostrukim naporima** koji ometaju potpuno predavanje karijeri i „učvršćivanje pozicija”. Istovremeno, dvostruko breme stvara im pojačanu nesigurnost, koja je i inače karakteristična za ovu fazu razvoja karijere. Žene su u ovoj fazi, usled mnoštva porodičnih obaveza, sklone i da prekinu profesionalnu komunikaciju izvan organizacije u kojoj rade, koja je upravo za profesionalce veoma važan činilac uspostavljanja osećanja pripadanja profesionalnoj zajednici i vlastitog profesionalnog identiteta. Međutim, profesionalna socijalizacija žena je otežana i nizom prepreka koje deluju unutar samih organizacija. „Presećene” već na početku karijere, žene mogu definitivno da odustanu od daljih napora u izgradivanju karijere, svesne da vremenski ne mogu da dostignu svoje muške kolege. Gorak ukus inferiornosti osećaće do kraja života.³³

U sledećoj fazi uspostavljanja karijere, **kasnoj fazi** (b), koju karakteriše **napredovanje** u karijeri i **promocija**, na individualnom nivou se preispituju mogućnosti postizanja karijere u odgovarajućoj organizaciji i stvara se odluka da li da se promeni organizacija. Ukoliko se postiže uspeh u karijeri, dobijaju se priznanja i raste samopouzdanje. Žene koje prethodnu etapu uspostavljanja karijere nisu u dovoljnoj meri iskoristile za učenje i uspostavljanje svog položaja u nekoj organizaciji, koje izvesno vreme odsustvuju sa posla usled porođaja i podizanja male dece, ili su nezainteresovane u dovoljnoj meri za posao usled mnoštva porodičnih obaveza, u ovoj fazi očigledno ne izvlače **zadovoljstvo** iz posla koje njihove muške kolege, vršnjaci, upravo tada mogu imati. One su nespremne da promene organizaciju, jer im odgovara izvesna rutinizacija posla i jer su definitivno izgubile poverenje u sebe i u svoje sposobnosti. Pored toga, i njihova mogućnost promene radne organizacije bitno je sužena u odnosu na njihove muške kolege, jer se one u međuvremenu nisu profesionalno afirmisale. U ovoj fazi žene su sklone racionalizaciji svog profesionalnog neuspeha time što svoj osnovni životni smisao pronalaze u porodici.

Sredinu karijere (3) karakteriše očekivanje sredine da pojedinac pruži **maksimum**. U tom periodu nivo odgovornosti je visok, a raste i broj podređenih. Ovaj period na individualnom nivou karakteriše osećanje rasta i realno procenjivanje vlastitih ambicija i potencijala, kao i osećanje sigurnosti, opuštanje. Istovremeno, postoji opasnost od stagnacije. U ovom periodu karijera žena može značajno da se razlikuje od karijere muškaraca. Stabilizovane u privatnom životu, žene mogu novom snagom da uđu u rešavanje radnih zadataka i profesionalnog statusa. Oslobođene i adaptirane na svoje duple uloge, one mogu iznova da postave pitanje svoje karijere i da ga razreše u svoju korist. Međutim, prepreke su veoma velike, pa će samo izuzetne žene uspeti da nadoknade svoje odsustvo iz karijere, odnosno „vegetiranje” u karijeri.

Sledeća etapa u karijeri vezana je za „**krizu srednjeg doba**” (4). U toj etapi javlja se problem motivacije, „držanja koraka”. Kod žena u ovoj etapi može da dođe do novih obaveza vezanih za dobijanje unučića i eventualnu bolest muža (koji je najčešće stariji). Takođe, često veliko opterećenje proizilazi i iz brige i nege generacije roditelja.

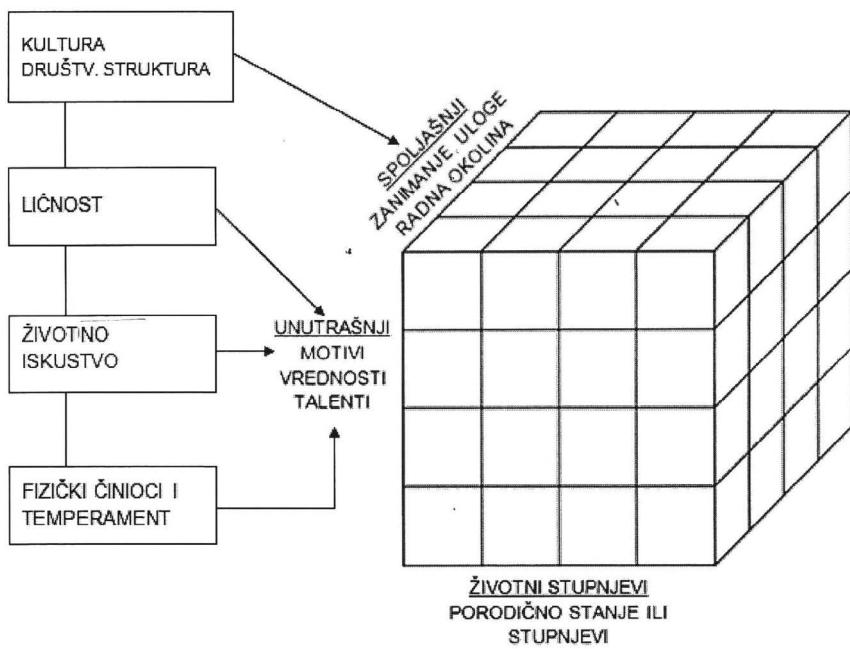
Na kraju karijere ili u **kasnoj karijeri** (5) počinje priprema za penziju. Prenose se znanja na druge, pronalaze se novi izvori zadovoljstava i samorazvoja izvan posla. Na samom kraju karijere su „rituali penzionisanja” i učenje da se prihvate uloge sa manje odgovornosti. Odgovornost žena u ovoj situaciji u njenom privatnom životu ne mora da bude nužno smanjena, jer ona može da ima nove porodične obaveze. Najbitnije obeležje karijere žena jeste da se ona ostvaruje u **diskontinutetu** (shema br. 6). Pri tome, **troškovi tog diskontinuiteta, i materijalni i psihološki, svaljeni su na ženu**. Dominantan obrazac **kontinuirane karijere** zapravo nagrađuje **muški model kontinuteta**, shvaćen kao jednoznačnost posla i interesa (Saračeno, 1981). Rezultat preovlađujućeg obrasca relativne nezavisnosti karijernog postignuća muška-

raca od njihovog porodičnog života jeste, između ostalog, i mogućnost da se karijere muškaraca istražuju nezavisno od porodične sfere. Međutim, karijere žena su, kako je pokazalo jedno istraživanje univerzitetski obrazovanih žena u SAD, još sredinom 60-ih godina prošlog veka (Ginzberg and all, 1966), bile i ostale komplementarne sa njihovim porodičnim ciklusima. Otuda je karijerni obrazac muškaraca relativno jednostavan i prav, dok je onaj kod žena znatno složeniji. Povezivanje unutrašnje i spoljašnje karijere ukazuje na veoma visok stepen međuzavisnosti rada i ostalih oblasti života pojedinaca. Ovo je naročito vidljivo kada je reč o karijeri žena.

Od polovine 70-ih godina, usled promene vrednosti do kojih je došlo u generaciji „bejbubumersa” (baby-boomers) i njihovih emancipatorskih pokreta, postaje vidljivo da su i muškarci podložni preispitivanju svojih prioriteta i posmatranju svojih karijera u kontekstu celine života. Karijere žena imaju drugačije faze od karijera muškaraca. Ipak, „obrasci muških karijera počinju sve više da bivaju oblikovani istim onim stilama koje menjaju ženske karijere” (Schein, 1976:30). Naime, preovlađujući muški model karijere u 80-im godinama je podrazumevao potpunu odvojenost privatnog i poslovног života, da bi od 90-ih naovamo sve više bio zamenjen jednim drugačijim modelom u kome se podrazumeva ne samo da posao ima primat nad porodicom i privatnom sferom već da se unutar posla mogu zadovoljavati gotovo sve potrebe koje su ranije bile vezane za privatnost. Novi model zaposlenosti uspostavljen sa fazom finansijskog kapitalizma počeo je u zemljama centra da podrazumeva onu vrstu odnosti kompaniji koja je isključivala svaku drugu pripadnost, a produžavanje radnog vremena i realni pad cena rada i fizički i faktički je to onemogućavalo. U zemljama poluperiferije i periferije, s druge strane, ustanovljava se onaj model zaposlenosti koji zbog hronično visokog nivoa strukturalne nezaposlenosti forsira potpunu „pripadnost” rukovodiocima, odnosno vlasnicima kompanije, dakle, krajnje **presonalizovan model lojalnosti**. Tako „muški model karijere”, kao jedan patrijarhalan, ali relativno uređen model, u kome su i lojalnost i izvrsnost bili jasno definisani, biva zamenjen haotičnim modelom u kome, usled velike ponude i male potražnje na tržištu radne snage, rastu i alienacija i eksplatacija zaposlenih, sve do nivoa sve većeg gubljenja njihovih prava, ali i apsolutno sniženih očekivanja. Zakoni o radu u zemljama „tranzicije” samo normiraju urušavanje moći svih zaposlenih, pa i profesionalaca.

Shema br. 6

Karijerna kocka

(Shema za analizu interakcija činilaca unutrašnje i spoljašnje karijere i životnih faza u razvoju karijere)

Da bi se izbegao kruti koncept karijere koji je podrazumevao određen niz stupnjeva u karijeri, neki autori su govorili, na primer, o „životnoj karijeri”, koju sačinjava više potkarijera: obrazovna, porodična, profesionalna. Ova „životna karijera” bi se odvijala u četiri etape: prva je ulazak u životnu karijeru, druga je faza dezorganizacije, treća je faza reorganizacije i stabilizacije, vežbanje novih uloga, a četvrta je faza izlaska iz karijere (Fogarty, Rapoport and Rapoport, 1971). Proširen koncept karijere do „životne karijere” je jednodimenzionalan, dok je koncept „karijerne kocke” višedimenzionalan i kompleksniji. Oba koncepta su, ipak, pojednostavljeni analitički modeli, koji su podrazumevali izvesnu „progresiju”, napredovanje pojedinaca u različitim oblastima. Život pojedinaca, međutim, može da sadrži i regresiju i naizmenično smenjivanje pojedinih oblasti, kao i periode lutanja i započinjanje novih uloga. U tom smislu, neophodno je profesionalnoj karijeri prići kao jednoj od uloga u kompleksu uloga koje pojedinac

obavlja. Ovo je naročito važno kada je reč o ženama, jer je upravo njihovim multiplikovanim ulogama, njihovim „dvostrukim prisustvom”, moguće objasniti specifičnosti njihovih radnih i porodičnog ciklusa u odnosu na muške porodične i radne cikluse. Kada je reč o ženama, postoji i veoma visok stepen isključivanja jedne uloge na račun druge, što je u suštini drugačiji kvalitet u obavljanju profesija u odnosu na simultano obavljanje uloga kod muškaraca. Od uvida koji su artikulisani u poslednjim decenijama 20. veka, u 21. veku se došlo do politika „diverziteta” koje zastupaju mnoge organizacije u razvijenom svetu, a koje podrazumevaju da se upravo različitost kultura i supkultura zaposlenih iskoristi za jačanje inovativnih kapaciteta organizacija.

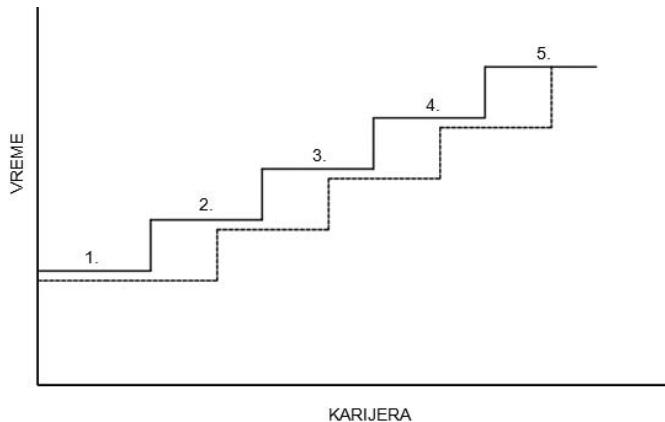
Suštinska razlika između „životnih karijera” muškaraca i žena nije samo ona vezana za različito vreme obavljanja pojedinih faza karijere (shema br. 6) već i razlika u **složenosti životnog modela** žena, koji često podrazumeva da se **istovremeno** i privatnom i profesionalnom životu pridaje veliki značaj. Dakle, životna karijera žena je **suštinski višedimenzionalna**, pri čemu nije uvek jasno određen primat segmenata koji je čine. S druge strane, karijera muškarca, iako višedimenzionalna, najčešće ima jasno određen primat – posao. Dve potpuno različite i podjednako važne dimenzije „životne karijere” kao što su posao i porodica, ženama stvaraju dodatni problem prilagođavanja. S obzirom na to da se radi o dve sfere koje funkcionišu sasvim različito, po **drugačijim principima** i u kojima je uloga žene bitno različita, jedan veliki deo energije žene se gubi u dnevnoj transformaciji kako bi se zadovoljili različiti zahtevi koje postavlja obavljanje jedne i druge uloge. Poseban problem u tom smislu predstavlja, na primer, razlika u vremenu koje postoji kada se obavljaju neki intelektualni poslovi i koje je po svojim karakteristikama nužno „**kontinuirano vreme**”, i vremena koje služi za obavljanje domaćih poslova i porodičnih obaveza i koje je „**diskontinuirano vreme**” (Saračeno, 1981). Ipak, iako su ovi uvidi bili teorijski artikulisani i empirijski potvrđeni još pre nekoliko decenija, problemi ne samo da su ostali aktuelni, čak i u najrazvijenijim zemljama, zemljama „centra”, već je došlo i do svojevrsnog odustajanja od uskladištanja uloga, odnosno retradicionalizacije, čemu naročito pogoduje visok stepen nezaposlenosti.

Proširivanje koncepta karijere odgovaralo je i proširivanju koncepta društvenog položaja, što je bila jedna od osnovnih ideja kada je sprovedeno istraživanje uspešnih žena u Jugoslaviji. Tada je autorka prepostavljala, kao i mnogi drugi u to vreme, da društveni razvoj ide u pravcu elastificiranja životnih obrazaca, tokova, te da druga i treća etapa mogu da se smenjuju, dopunjaju, teku paralelno, u zavisnosti od oblasti života o kojoj se radi, kao i od individualnih karakteristika pojedinaca i sticaja niza konkretnih okolnosti. Iako je nesumnjivo da je u međuvremenu došlo do povećane fleksibilizacije i individualizacije životnih obrazaca žena i muškaraca širom planete, činjenica je i da su ovi procesi mnogo više bili oblikovani prinudom i silama tržišta, a mnogo manje individualnim izborima i povećanjem slobode i zadovoljstva. Naknadne racionalizacije na individualnom nivou, međutim, mogu zamagliti ove pravilnosti, ali upravo zato ponovno iščitanje istraživanja koje leži u osnovi ove knjige ima za

cilj da ukaže na zaokret koji je načinjen, ali koji je u međuvremenu postao normalizovan i interiorizovan kao neminovnost.

Istraživanje o profesionalnim uspešnim ženama, posebno umetnicama i naučnicama, kao poduzorku potvrđilo je snažnu vezu između ciklusa porodičnog života žena i njihovog karijernog pioštignuća. Na pitanje: „Koji period svog života smatraju najplodnijim?”, naučnice su davale raznovrsne odgovore, koji bi se uslovno mogli podeliti u četiri grupe. Prvu grupu sačinjavaju odgovori (kojima su bile sklone mlađe naučnice) da je najplodniji period bio onaj vezan za studije (bilo u Jugoslaviji bilo u inostranstvu). Drugu grupu odgovora, koji su ujedno i najbrojniji, sačinjavaju oni vezani za period posle završetka redovnih studija, odnosno u vreme posledipiomskih studija, za period pre udaje, a naročito pre rađanja dece. Ovo je uglavnom period do 30. godine starosti. I, na kraju, četvrta grupa odgovora vezana je za period posle doktorske disertacije, posle 35. ili čak 40. godine života, kada su i deca već odrasla. Naravno, ovi odgovori su u velikoj meri zavisili od starosti ispitanica. Naime, žene koje su bile starije drugačije su sagledavale svoju karijeru i cikluse u njoj od žena koje su bile mlađe. Otuda je i bilo logično da mlađe naučnice kao najuspešniji period u svojoj karijeri identifikuju onaj period koji je bliži studijama, dakle započinjanju bavljenja naučnim radom, dok starije kao najuspešniji period identifikuju period intelektualne zrelosti. I promene u bračnim obrascima i vremenu rađanja dece, međutim, takođe mogu biti od uticaja na različite odgovore u zavisnosti od starosti. Kod mlađih ispitanica je bilo u većoj meri prisutno odlaganje sklapanja braka i rađanja, pa je najplodniji period života bio do 35. godine. Kod starijih, međutim, koje su u većoj meri sledile tradicionalne obrasce zasnivanja porodice, najplodniji je period onaj po odrastanju dece.

Shema br. 7.

Stupnjevi karijere muškaraca i žena

Uspostavljanje karijere

Sredina karijere

Kriza srednjeg doba

Kasna karijera

Ovi odgovori indirektno ukazuju **na dva sasvim različita modela** karijernog postignuća žena. Prvi, u kome do kraja 20-ih i početkom 30-ih godina starosti dolazi do ustaljivanja karijere, po istovrsnom obrascu po kome to čine muškarci, da bi tek posle 30, 35. godine došlo do sklapanja braka i rađanja dece. Drugi model je tipično „ženski”. On podrazumeva sklapanje braka, rađanje i podizanje dece, do 30, 35. godine života, a zatim izradu doktorske disertacije i ozbiljno bavljenje naučnim radom u kontinuitetu. Prvi model zahteva pojačanu vrstu angažmana kod žena jer podrazumeva stvaranje pozicija, čak u izvesnom smislu postizanje prednosti u odnosu na muške kolege, kako bi se što jednostavnije podnело odsustvovanje iz karijere usled rađanja dece. Međutim, upravo taj pojačani angažman žene u karijeri može da dovede do nesigurnosti u pogledu ženskog identiteta i do smanjivanja šansi za zasnivanje braka, pa i rađanje dece.

Međutim, drugi model znatno defavorizuje žene, jer ih u situaciji postojanja krutih obrazaca napredovanja, kao što je to slučaj sa, na primer, univerzitetskom karijerom, dovodi u nezahvalan položaj „kaskanja” za muškim kolegama. Karijera muškaraca je u ovom slučaju izložena bržem napredovanju, dok kod žena zbog porodičnih obaveza dolazi do izvesnog usporavanja tempa. Posmatrano iz današnje perspektive, 2015. godine, postaje jasno da je drugi model postepeno nadvaladao prvi, u kome se pre svega teži uspostavljanju karijere, a zatim se daje značaj privatnom životu. Iz sociološkog ugla ove su promene bile očekivane, ali i u znatnoj meri podstaknute promenama i u obrazovanju i na tržištu radne snage. Kada je reč o Srbiji i drugim poluperiferijskim društvima „u tranziciji”, ove promene su bile i rezultat odgovarajuće prestrukturacije rodnih režima.

Stagnacija, koja je usled bavljenja porodicom karakteristična za jedan period u karijeri žena, nesumnjivo ima i imala je negativne efekte u samoj karijeri. Duga pauza ne samo što stvara kod žena osećaj nesigurnosti već stvara i **privid o njihovoj nesposobnosti**, o njihovom „gubljenju” za profesiju. Žene su otud sklone i da imaju osećanje inferiornosti koje proizilazi iz njihovog poređenja sa njihovim muškim kolegama.

„Negativ” pitanja o najplodnijem periodu života bilo je pitanje **o najmanje plodnom periodu**. Većina naučnica je navodila period rađanja i podizanja dece. Zanimljivo je, međutim, da je jedna starija naučnica navela i period posle 55 godina života „kada su se deca poudavala”. Značajni su i odgovori koji su tipično „ne-ženski” na primer: „poslednje dve godine zbog funkcije prodeksana za finansije odseka” ili „svaki period (a bilo ih je nekoliko) sa intenzivnim društvenim angažovanjem”.

Ovi odgovori ukazuju na problem usklađivanja privatnih i društvenih obaveza i naučnog rada. Razvod braka može imati i stimulativno i destimulativno dejstvo na profesionalno postignuće. Tako su zabeležena dva potpuno različita odgovora: „period od pet godina kada sam bila udata (sada sam razvedena)” i „posle rođenja deteta i razvoda braka”.

Umetnice su kao i naučnice, kada se radi o **najplodnijem periodu života**, dale dve vrste odgovora: da je najplodnija etapa vezana za **zrelost** (što je češći odgovor), odnosno da su najplodnije etape vreme studija i mladost. Kao najmanje plodna etapa u životu se najčešće navodilo vreme rađanja dece, zasnivanja porodice, ali i vreme započinjanja karijere („posle Akademije sve je išlo ispod mojih očekivanja”). Kao najmanje plodan period jedna mlada književnica je navela period „kada je bila stalno zaposlena, pa spajala tri vrste obaveza: za platu, pisanje i porodične obaveze”. Klimakterijum i starost, kao i period bolesti, takođe su se navodili kao najmanje plodni periodi života, ali od strane starijih umetnica. Iz ovih odgovora se može zaključiti da je postojao veoma složen splet društvenih i privatnih okolnosti koje su, u patrijarhalnom ključu, oblikovale stvaralaštvo žena koje su pripadale stvaralačkoj inteligenciji.

Još konkretnije pitanje o vezi porodičnih obaveza i profesionalnog dostignuća u našem istraživanju bilo je ono o tome u kojoj meri su porodične obaveze ometale i usporavale profesionalno postignuće. Umetnice su u većem broju slučajeva bile sklone da ne vide porodične obaveze kao nešto što je ometalo njihovo profesionalno postignuće (42,2% „nisu ometale” kod umetnica i 23,4% kod naučnica). Najveći broj ispitivanih naučnica (28,9%), odnosno umetnica (22,3%), smatra da su porodične obaveze „osrednje” ometale njihovo profesionalno postignuće. Ovo se, nesumnjivo, može povezati sa podatkom o drugačijim tipovima porodičnog života umetnica i naučnica, jer su prve u manjem broju slučajeva bile u braku i imale su manje dece. Međutim, i nauka i umetnost su bile oblasti koje su drugačije oblikovale same karijere, pa je verovatno „jači i tvrđi” pritisak akademskih normi uticao na ove razlike. Slično je i sa pitanjem u kojoj meri su, ako uopšte jesu, porodične obaveze **usporavale** profesionalno postignuće. Naučnice su daleko više od umetnica bile sklone da veruju da su porodične obaveze „usporavale” njihovo postignuće (66,0% naučnica naspram 40,0% umetnica). Objašnjenje ovih razlika bi se, najverovatnije, moglo tražiti u činjenici da su umetnice ne samo više nagradivane od naučnica već i da su obrasci njihovog „napredovanja” mnogo teže opipljivi, ukoliko se o „napredovanju” uopšte može govoriti. Naime, univerzitetska karijera je primer hijerarhijski strukturirane karijere.

Dakle, može se zaključiti da je **koncept karijere koji počiva na kontinuiranom radu bio u suprotnosti sa realnošću života većine žena** koje su se krajem 80-ih godina bavile naukom ili umetnošću u jugoslovenskom prostoru, te da su one nužno pravile prekide usled određene faze porodičnog života. U tom smislu, već tada je bilo jasno da bi trebalo prevazići samu ideju kontinuiranog rada kao jedinog mogućeg modela

karijernog postignuća. Tada je izgledalo da je rešenje u uspostavljanju obrasca **diskontinuirane karijere**, koji bi bio prijemčiv i za žene i za muškarce. Međutim, u međuvremenu je istorijski tok koji je donosio neoliberalnu globalizaciju uslovio diskontinuitet kao normalan obrazac funkcionisanja na tržištu rada (tzv. fleksibilizacija). Humanističko zalaganje za diskontinuiranu karijeru koja bi zadovoljavala menjajuće potrebe individua i prevazilaženje krutih životnih obrazaca i stereotipa, iz ove perspektive izgleda prilično naivno, iako je tada kada je istraživanje rađeno – izgledalo kao realna mogućnost u okviru visoko razvijenog društva sa razvijenom tehnologijom. Klasičan sled karijernih etapa podrazumevao je i podrazumeva nagrađivanje kontinuiteta u karijeri, dakle, u krajnjoj instanci, muškog pola i starijih generacija. U tom smislu, klasičan obrazac karijere favorizuje upravo onu podelu koja je zasnovana na tzv. biološkim karakteristikama pojedinaca, starosti, polu, i koja znači jačanje patrijarhalnog obrasca.

Organizacija i profesija

Na nivou same organizacije, nezavisno od različitih karakteristika karijernih obrazaca muškaraca i žena, na žene deluju **specifični inhibitorni mehanizmi** koji ometaju njihovu profesionalnu promociju. Međutim, iako značajna, ova oblast socioloških istraživanja kada su u pitanju žene, bila je dugo zanemarena. Najveći broj istraživanja karijernog postignuća žena imala su psihološki pristup i polazile od stavova i vrednosti žena, a ne od njihovog aktuelnog društvenog položaja i prepreka koje u okvirima organizacija ometaju njihovo napredovanje. U tom smislu, bila je zanemarena i činjenica da se **psihološke karakteristike žena ne mogu razumeti izvan društvenog konteksta** u kome se one nalaze, kao i da podređen položaj žena u organizacijama ojačava kompleks patrijarhalnog ustrojstva i izvan organizacije. Žene se, postalo je jasno još 80-ih, zapravo nalaze u zatvorenom krugu svoje nemoći: u organizacijama one imaju nepovoljniji tretman, što se objašnjava njihovim lošijim statusom na tržištu radne snage. Hijerarhija moći u porodici i u fabriči je kongruentna (Acker and Houten, 1978).

U organizacijama postoji **rodno strukturiranje**, slično kao što postoji i klasno strukturiranje. Međutim, jedno i drugo su često u najužoj vezi. Postoji, dakle „polno diferenciranje moći“ (Acker and Houten, 1978). Ovo polno/rodno strukturiranje organizacija neophodno je i za razumevanje funkcionisanja samih organizacija, a ne samo položaja žena u njima. Naime, ono je, pre svega, neophodno za razumevanje **hijerarhijskog ustrojstva** organizacija. Prenaglašavanje konflikta uloga u objašnjanju položaja žena u organizacijama i na tržištu radne snage u celini, doprinelo je **marginalizaciji institucionalne analize organizacija**, odnosno problema tretmana i položaja žena u organizacijama. Ipak, sve više se prihvata činjenica da „unutar organizacija postoji polno strukturiranje koje se sastoji u razlikovanju muških i ženskih poslova u hijerarhiji“. Jednom reči, muškarci u organizaciji imaju više moći nego žene (Acker, Houten, 1978).

Organizacioni aspekt segregacije žena u profesijama vezan je za:

- 1) regrutovanje žena u profesiji,
- 2) mogućnosti napredovanja u profesijama,
- 3) nižu plaćenost žena u profesijama,
- 4) niži stepen integracije žena u organizaciji.

Istraživanja organizacija sprovedena 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, sa stanovišta mogućnosti profesionalne promocije žena, u velikoj meri su se koncentrisala na **neformalnu strukturu** organizacija. Za to su navođena dva razloga. Prvo, neformalna struktura ima veliki značaj za funkcionisanje formalne strukture u celini i, drugo, položaj žena u neformalnoj strukturi je bitno različit od položaja muškaraca. Suština je u tome da se zapravo mimo legalnog izjednačavanja šansi žena u formalnoj organizaciji reprodukuje rodna segregacija, odnosno diskriminacija, putem neformalne strukture. U organizacijama su žene najčešće isključene iz raznih vrsta neformalnih kontakata koji obično imaju ključnu ulogu u promociji. Osim toga, one ostaju izvan bitnih tokova informacija koje se prenose neformalnim kanalima i koje su značajne za proces profesionalne socijalizacije. Rezultat nejednakog učešća muškaraca i žena u neformalnoj komunikaciji jeste „**diferencirajuća distribucija znanja**“ (Smith, 1976), koja ima implikacije na kompetenciju i promociju žena. S druge strane, uspeh u neformalnoj organizaciji vezan je za uspeh u formalnoj organizaciji. U oblastima u kojima su neformalni kanali napredovanja naročito bitni, kao što su to npr. politika ili novinarstvo, ženama će biti teže da napreduju zbog svoje isključenosti iz neformalnih veza (Smith, 1976). S druge strane, u oblastima u kojima postoje jasno određena pravila napredovanja, kao što je to, na primer, univerzitska karijera, žene će, iako teže regrutovane, ipak imati mogućnosti da usled ovih objektivnih kriterijuma napreduju tempom koji je uslovлен pre svega njihovim individualnim postignućem. U tom smislu, **formalizacija kriterijuma napredovanja** doprinosi otvaranju „vrhova“ profesija za žene.

Neformalnu komunikaciju žena sa muškim kolegama otežava posredno jedan specifičan organizacioni činilac. Naime, ljudi teže da neformalno komuniciraju sa onima koji imaju viši status od njihovog sopstvenog. Kako se žene u okviru organizacija nalaze najčešće na mestima sa nižim statusom, jednim delom one su isključene iz neformalne komunikacije samom tom činjenicom. Njihov uticaj na organizaciju je isuviše marginalan da bi bile zanimljive za formiranje neformalnih grupa koje mogu biti od uticaja na funkcionisanje formalne organizacije. Obrasci druženja kolega održavaju različite položaje žena i muškaraca u organizaciji. Tako, muškarci više od žena teže međusobnom druženju. Zanimljiv je nalaz jednog istraživanja sprovedenog u Finskoj 80-ih godina koje je pokazalo da se tokom vremena razlike između muškaraca i žena smanjuju, mada su i dalje preferencije muškaraca za druženje među sobom veće. Žene su, dakle, **više heterosocijalne** (heterosocial), a muškarci **homosocijalni** (homosocial). Rodno heterogena prijateljstva se uglavnom javljaju među profesionalcima, tj. onima koji imaju veću autonomiju posla i veće mogućnosti stupanja u kontakte sa koleginicama i kolegama (Haavio-Mannila, 1986).

Učešće pojedinca u neformalnoj komunikaciji određeno je i njegovom rodnom ulogom i njegovom radnom ulogom, odnosno položajem koji zauzima u organizaciji. U neformalnoj komunikaciji žena i muškaraca osnovni problem leži u „**hroničnoj konfuziji intelekta i seksualnosti**“ (Ruddick and Daniels, 1977). Žene i muškarci teško uspevaju da artikulišu dve uloge žene koje su po društveno definisanim standardima bitno različite, čak suprotstavljene. Rezultat neuspešne artikulacije ovih uloga najčešće je nespretno ponašanje i jednih i drugih,³⁴ ili, međutim, isključivanje žena iz neformalne komunikacije. Zanimljivo je, međutim, da ovo isključivanje nije uvek prinudno. Naprotiv, ono je potpomognuto **samoisključivanjem** (self-exclusion) žena.

Stepen u kome će rodna i radna uloga biti u konfliktu, kada je reč o ženama, zavisi od različitih činilaca. Što je položaj žene u organizaciji viši, **to su i veće mogućnosti da ovaj konflikt postoji**. Međutim, ujedno su i veće mogućnosti žene da ovaj konflikt razreši u pravcu samoaktualizacije. Prenošenje očekivanja seksualno tipiziranog ponašanja zavisi i od **koncentracije** žena ili muškaraca u jednoj oblasti. Na primer, brojčano dominantni muškarci su skloni da vide netradicionalno zaposlenu ženu – pre svega kao ženu, pa tek onda kao nekog ko obavlja radnu ulogu (Gutek and Morasch, 1982 , prema: E. Havvio-Mannila, 1986). Žene u tradicionalno ženskim poslovima se posmatraju pre svega kao žene: radna uloga se svodi na žensku rodnu ulogu. Zanimljivo je, takođe, da i sama rodna uloga zavisi od koncentracije žena, odnosno muškaraca u nekoj oblasti. Ako u jednoj radnoj sredini postoji polna neravnoteža, osobe iz manjinske polne grupe će imati više „polne samouverenosti“ (sexual confidence), jer ima malo onih koji su istog pola i koji bi mogli sa njima da se takmiče (žene inženjeri ili muškarci u dečjim vrtićima) (Havvio-Mannila, 1986).

Integracija žena u neformalnoj strukturi organizacije zavisi od polne strukture zanimanja, odnosno radne sredine. Istraživanje sprovedeno u Finskoj 1980. godine pokazalo je da su žene bolje integrisane u onim zanimanjima u kojima postoji izbalansirana polna struktura, a muškarci su bolje integrisani tamo gde su manjinska grupa. Dostupnost kolega suprotnog pola ključna je za prijateljstva i ljubav među njima. Međutim, mogu postojati i barijere ili činioci koji ubrzavaju ovo stupanje u bliži kontakt. U veoma erotiziranoj atmosferi radnog mesta neki ljudi su nevoljni da se bliže vezuju za kolege, jer se ovo vezivanje bez razloga može okarakterisati kao ertska ili seksualna veza. To može biti prepreka za **erotski neutralne društvene veze** između žena i muškaraca. Ovo često implicira isključivanje žena iz društva muškaraca. Muškarci teže da ostvare bliske kontakte sa kolegincama nezavisno od polne strukture na radnom mestu. Za žene su, međutim, formalni i neformalni kontakti sa muškarcima bliže povezani (Havvio-Mannila, 1986).

S obzirom na odnose između rodova, radne sredine se mogu podeliti na one u kojima vlada „**erotski mir**“ i one u kojima vlada „**erotski rat**“. Erotski rat vlada

³⁴ Primeri ovog nespretnog ponašanja su mnogobrojni: od besmislenog „kavaljerstva“ do udvaranja kao društvene obaveze.

tamo gde su seksualne inicijative i signali anonimni i usmereni ka svakome, dok erotski mir preovlađuje tamo gde su oni selektivni, a ne način komunikacije među polovima (Liljestrom, prema: Havvio-Mannila, 1986). Seksualno i erotski neutralna interakcija se linearno povećava sa mogućnošću uspostavljanja radnih kontakata sa suprotnim polom. Međutim, kako pokazuje istraživanje u Finskoj, što su u radnoj sredini u okolini bile prisutnije osobe suprotnog pola to je bilo verovatnije da će se razviti romantične veze. Što muškarci i žene više dele aktivnosti u formalnom sistemu, više teže da razvijaju neformalne interakcije. U toku života je 56% žena i 52% muškaraca imalo romantičnu vezu na poslu. Čak 3/4 žena i 2/3 muškaraca je imalo romansu sa onima koji su imali isti status. Žene su češće od muškaraca imale romantičnu vezu sa osobom višeg statusa, a muškarci češće od žena sa osobom nižeg statusa. **Privlačenje između kolega je tako sledilo hijerarhijsku strukturu radnog mesta.** Uspešne žene mogu biti privlačnije za svoje kolege od ostalih žena i zato postaju uključene u romantične veze u kojima imaju mogućnosti da sa svojim partnerima razmenjuju ideje o poslu (Havvio-Mannila, 1986).

Karakteristike neformalne strukture i integracije žena u toj strukturi stoje, dakle, u najužoj vezi sa karakteristikama formalne strukture. **Ukoliko je više žena u organizaciji i ukoliko su one raspoređene po hijerarhijskoj vertikali sličnije muškarциma, njihova neformalna integracija će biti veća.** Istovremeno, menjaće se i obrasci neformalne komunikacije, u kojoj će sada dominirati individualna, a ne polna/rodna obeležja pojedinaca.

Igre, predrasude, stereotipi

Distribuciju moći koja sledi liniju roda u organizacijama ojačavaju „pravila igre” koja postoje u formalnoj komunikaciji. Žene koje žele da prodru do vrhova hijerarhije primorane su da uzmu učešće u „igri moći”. Međutim, kako su za „igru moći” potrebne **tradicionalno „muške” osobine**, kao što su: ambicija, takmičenje, agresivnost, samouverenost, objektivnost, žene se mogu osećati frustrirano. Za uspešno učestvovanje u „igri moći” tipične „ženske” osobine kao što su: odanost, briga, osećajnost, postaju hendikepi. Izlaz iz protivrečne situacije u kojoj se žena nalazi može biti ili prihvatanje određenih pravila ponašanja koja mogu bitno ograničiti razvoj njene ličnosti, ili, što je manje verovatno, menjanje samih pravila „igre”. Usamljene žene na vrhovima hijerarhije nemaju pravi izbor – one su često „**veći muškarci**” od samih muškaraca. Tek veća uključenost žena u profesije i upravljanje može doprineti **promeni obrazaca moći** u pravcu stvaranja neautoritarnih, kooperativnih odnosa u organizacijama.

U „igri moći” postoji niz „podigri” koje imaju za cilj da ženu koja je usamljena među muškarcima svedu na njenu „pravu” ulogu. Ženama se, tako, često prebacuje da su u komunikaciji **suviše emotivne**, a njihovi argumenti se odbacuju, ne uz racionalnu

analizu, već prostim prenebegavanjem. Jedna od „podigri” je „igra referentnog okvira”, u kojoj se ono što žena govori tretira kao nešto što je **nebitno** za suštinu nekog problema. Žene su u komunikaciji često **sputane** krutim pravilima govorništva, koje se neretko pretvara u tiraniju predsedavajućeg – naravno, muškarca. U komunikaciji sa muškarcima žena je često izložena prostom **svodenju na seksualni objekat**, pri čemu se u potpunosti ignoriše njena radna uloga, a time i njena kompetentnost i sposobnosti. Takođe, postoji igra „**spuštanja**”, gde se žene naglašeno oslovjavaju ili im se dele komplimenti tipa: „dobro radi za ženu” ili „misli kao muškarac”. Posebno je frustrirajući sindrom „**nevidljiva žena**”, koji se događa na raznim skupovima gde žene iznose argumentovan stav koji se potom ignoriše ili dobija na važnosti tek kada ga ponovi neki muškarac (Reid, 1977). Jednom reči, u radnim situacijama koje kreiraju muškarci žena može lako biti obeshrabrena, ignorisana ili naprsto tretirana kao „žena”, pri čemu njen profesionalizam „bledi” ili se guši. Iako su istraživanja i uvidi postojali još 70-ih godina, njihova aktuelnost u savremenom srpskom patrijarhalnom kontekstu, načito kada je reč o visokim društvenim položajima, gotovo da je ostala nepromenjena.

Hipokriziju muškaraca u tretmanu žena kao „jednakih” delom otkriva i klasično muško kavaljerstvo, koje se ne ogleda isključivo u besmislenim detaljima u svakodnevnom ponašanju. Naime, uspehe žena na profesionalnom planu često prati ona vrsta kavaljerstva koja zapravo ističe različitost žena u odnosu na muškarce, i čini da se žene osećaju nelagodno. O toj vrsti kavaljerstva pisala je i Isidora Sekulić povodom odbijanja Marije Kiri za ulazak u Francusku akademiju nauka. „Rad i umna odlika g-de Kiri priznati su onoliko koliko treba, pa i preko toga. Kao profesor univerziteta i kao Nobelovac ona je već stala u red velikih ljudi; toliko velikih da se na prvi pogled vidi da je ona jedna od manjih, i da prema tome ni taj ženski uspeh nije sasvim bez kavaljerstva. Na prvi pogled se vidi još i to, da je vreme da se prekine sa kavaljerstvima u tako ozbiljnim slučajevima kao što je slučaj g-de Kiri. Da se prekine ne do sutra, ne do na godinu, ne do smrti prvog narednog besmrtnika, nego da se prekine dotele, dok ga više ne budemo ni trebali. To muško kavaljerstvo, ta njihova velikodušnost, u nauci su pomalo ženantne stvari” (Sekulić, 1966: 69).

Javno mnenje, u kome postoje određeni stereotipi o inferiornosti žena, delatno je u i okviru organizacija. Odsustvo žena i na vrhovima profesionalne piramide „argumentuje” se tvrdnjama da su one senzibilnije i racionalnije od muškaraca, da su subjektivne i lojalne grupi, a ne organizaciji. Za žene se, takođe, tvrdi da im nije mnogo stalo do posla ili do karijere, jer im je porodica najvažnija. Slika žene kojoj je stalo do karijere i postignuća obično je vezana za predstavu o ženi koja je izvan braka ili eventualno u braku, ali bez dece. Posebno je bitan stereotip po kome žene više izostaju s posla, iako one de facto više izostaju samo u periodu rađanja i negovanja dece, dakle izostaju zbog dece. Starije žene koje su zaposlene, s druge strane, mogu izostajati i zbog svog lošeg zdravstvenog stanja koje je izazvano prekomernim radom (dvostrukom karijerom), ali i lošim uslovima rada koji su često karakteristični za onu vrstu poslova i industrijskih grana u kojima su pretežno angažovane žene.

Nasuprot tome, **stereotipi o uspešnosti** u skladu su sa stereotipima o tome kakvi treba da budu ili kakvi su muškarci. Za predstavu direktora kao muškarca u organizacijama, na primer, vezan je niz prihvatljivih oblika ponašanja. Ova ponašanja su definisana terminima **adekvatnih ponašanja muškaraca u patrijarhalnoj kulturi** u celini, odnosno vrhovnog patrijarha. Između ovako određenog ponašanja i društveno definisane rodne uloge žene – postoji veoma veliki jaz. Otuda žene direktori mogu imati velikih teškoća u artikulisaju svog autoriteta. Ukoliko se one, na primer, u besu ponašaju na način na koji to čine njihove muške kolege, onda se muškarci koji su im podređeni mogu osećati uvredeno. Jednom reči, ono što je definisano kao kulturno prihvatljivo ponašanje za muškarca direktora u njegovom ophođenju prema podređenima, nije istovremeno prihvatljivo i za žene direktore.

Jedno istraživanje sprovedeno u SAD sedamdesetih godina pokazalo je da između muškaraca i žena nema bitnih razlika u osobinama koje su važne za obavljanje različitih zanimanja. Razlika nije bilo u većini osobina: 1. analitičkom mišljenju, 2. sposobnosti vida, 3. predviđanju, 4. pamćenju oblika, 5. numeričkom pamćenju, 6. objektivnosti, 7. subjektivnosti, 8. razlikovanju tonova, 9. ritmičkoj memoriji, 10. razlikovanju glasova, 11. pamćenju tonova, 12. veštini vladanja pincetom, 13. u poznavanju engleskog jezika. U šest osobina postojale su razlike u korist žena: 1. u veštini vladanja prstima, 2. u graforiji (službenička veština i efikasnost), 3. ideaforiji (brzina nadolaženja misli), 4. opažanju detalja, 5. silogramima (asocijacije između znanih i neznanih reči), 6. apstraktnoj vizualizaciji. Muškarci su bili bolji u dve ispitivane osobine: 1. fizičkoj snazi i 2. strukturnoj vizuelizaciji (trodimenzionalne zagonetke za tehničke profesije) (Durkin, 1978). Rezultati ovog istraživanja mogu se protumačiti, suprotno mnoštvu predrasuda, u korist žena. Na sličan zaključak upućuje i istraživanje stavova menadžera u SAD sprovedeno u vezi sa formalnom i neformalnom organizacijom. Pokazalo se, naime, da žene o formalnoj organizaciji imaju bolje stavove od muškaraca, ali i da izrazito više pažnje poklanjaju odnosima koji su neformalni (Reif Newstrom and Monczka, 1978). Ovo vodi pretpostavci da žene u većoj meri žele da koriste potencijale neformalne organizacije za funkcionisanje formalne organizacije, što je u skladu sa savremenim principima rukovođenja. S druge strane, mnoga istraživanja žena direktora pokazuju i da su žene direktori veoma slične po svojim individualnim karakteristikama muškarcima direktorima (Reif, Newstrom and Moncka, 1987). To upućuje na problem kriterijuma selekcije žena na ove položaje. Naime, moguće je pretpostaviti da su u postojećim uslovima patrijarhalnog društvenog ustrojstva mogle da napreduju upravo one žene koje su bile slične muškarcima.

Prepreke i olakšice

Iako u profesijama deluje niz veoma različitih inhibitornih mehanizama, veliki broj žena **nedovoljno opaža** specifična ograničenja sa kojima su se suočavale, ili se još uvek suočavaju, u postizanju svojih profesionalnih ciljeva, odnosno one nisu

dovoljno senzibilisane da razumeju mehanizme isključivanja zasnovanog na patrijarhalnim principima. U istraživanju naučnica i umetnica čak 3/5 ispitanica je smatralo da u ostvarivanju svojih profesionalnih aspiracija nije nailazilo na prepreke zato što je žena.³⁵ Ovaj rezultat, pre svega, otvara pitanje samog opažanja prepreka, odnosno ograničenja koja su delotvorna u profesijama. Umetnice su češće nailazile na olakšice i ređe na prepreke u odnosu na naučnice. Tako su umetnice skoro 10 puta češće od naučnica smatrале da su zato što su žene imale olakšice u svojoj karijeri (20,0% umetnica naspram 2,1% naučnica). Međutim, kada je reč o preprekama između umetnica i naučnica, razlike su bile mnogo manje. Na prepreke je nailazilo 35,6% umetnica i 40,1% naučnica. U celini uzev, oblast umetnosti se i ovde pokazivala kao otvoreni-ja za žene od oblasti nauke. Zanimljivo je, međutim, da analiza sadržaja odgovora vezanih za „olakšice“ koje su dale umetnice ukazuje na njihova različita izvorišta. Izdvaja se nekoliko odgovora vezanih za „kavaljersko“ ponašanja muškaraca i lakše uspostavljanje kontakta: „Ponekad su me lepše primili, bili malo ljubazniji – ali nema bitnjeg uticaja“; „Dok si mlada, rado te prihvataju“; „Primana sam sa simpatijama i skepsom istovremeno. Ni jedno ni drugo nije bilo odlučujuće“. Žene se u profesionalnim krugovima izdvajaju i svojom malobrojnošću, što im može dati izvestan „specijalni status“ („Nisam jedan u gomili muškaraca, već jedna od retkih žena“). Zanimljivo je, međutim, da su sve vrste „olakšica“ bile vezane zapravo za postojanje patrijarhalnog morala. U tom smislu, njihov uticaj je suštinski ambivalentan. Olakšice postoje, ali se zasnivaju na tretmanu žene kao žene. Naime, iza ovih „olakšica“ kri-ja se specifična hipokrizija muškaraca u patrijarhalnom ustrojstvu. Tu hipokriziju, uz veliku dozu ironije, otkriva sledeći odgovor: „Nisam prinuđena da uvek plaćam piće na maratonskim poslovnim sastancima, koji su uvek kafani – (Balkan!)“ (rediteljka).

Analiza odgovara vezanih za „prepreke“ sa kojima su se suočavale naučnice i umetnice, otkriva širok dijapazon problema. U prvoj grupi odgovara kao „prepreku“ ispitanice su identifikovale **predrasude sredine** vezane za kreativne mogućnosti žena i njihove sposobnosti u celini: „Mišljenje sredine da žena ne može biti kreativna u svom poslu koliko muškarac“ (hemičarka); „Sklonost ka potcenjivanju ženskih mogućnosti u načelu“ (spisateljica). Druga grupa odgovara bila je vezana je za neka „tipično ženska“ **ograničenja**, a ne za prepreke u okviru same profesije: „Nedostatak prodornosti svojstvene muškarcima“ (vajarka) i „Manja fizička snaga od muškaraca“ (vajarka). Treća grupa odgovara otkrivala je mogućnost izvesne **seksualne zloupotrebe** žena koja se javlja u profesijama (više u oblasti umetnosti nego nauke): „Da, uvek se mora neki divljak učiti tome da nisam ženka nego ljudsko biće ženskog pola“ (rediteljka); „Od mlade žene se ponekad očekuje makar i najbezazlenija ljubaznost, osmesi..., a ima ljudi koji svoju moć koriste da bi ženu postavili u položaj koji ona ne želi“ (operska pevačica). Četvrta grupa odgovara ukazivala je na **niže vrednovanje** ženskog profe-

35 Ovaj rezultat je identičan rezultatu istraživanja stavova univerzitetski obrazovanih žena u SAD. Naime, 40% je izjavilo da je osetilo diskriminaciju u poslu, a 60% da diskriminaciju nije osetilo (Ginzberg and all, 1966).

sionalnog postignuća, na drugačije kriterijume kojima je stvaralaštvo žena izloženo: „Nepoverenje, izvesne prepreke u napredovanju” (matematičarka i slikarka); „Sektaški odnos”; „Omalovažavanje, naročito na početku karijere” (lekarka); „Manje ozbiljan tretman”, „Mislim da se žena mora uvek nešto više potvrđivati od muškaraca u svakom poslu, bar u našem društvu” (ilustratorka); „Potcenjivanje naučnih rezultata do kojih sam došla od strane kolega muškaraca” (ekonomistkinja). Prepreka za žene može biti i **nepoverenje** u fizičke i duhovne moći: „Neće istrajati! Neće izdržati! Neće imati ideja! Udaće se,..., (vajarka)”; „U startu mi se manje verovalo i mnogi su se ljudi ljutili što mi do njihove vere i nije baš stalo” (rediteljka). Specifične prepreke su bile i one koje su vezane za ograničene mogućnosti žena da, usled porodičnih obaveza, imaju profesionalne komunikacije: „Nezainteresovanost i nedostatak vremena za druženje iz profesionalnih interesa (izdavači), što čini da se moja knjiga sama svojim kvalitetom uvodi u izdavački plan” (spisateljica). Na ograničenja vezana za ostvarivanje **spontanih neformalnih kontakta** upućivao je i sledeći odgovor: „Umanjene mogućnosti ravnopravnih međuljudskih kontakta, ovde i u inostranstvu” (elektrotehničarka). Na kraju, izvestan broj odgovora ukazivao je na nerazumevanje za porodične obaveze: „Nerazumevanje profesionalne sredine za porodične obaveze” (hemičarka).

U okviru različitih oblasti postojale su različite vrste prepreka sa kojima su se žene suočavale u ostvarivanju svojih profesionalnih aspiracija. Tako, jedna glumica je zapazila da je „ženskih uloga uvek manje – konkurenca je veća”, dok su njene dve koleginice konstatovale da su manje plaćene od svojih muških kolega: „U slučaju potpisivanja ugovora, žene uvek hoće da „zeznu” za „lovu””, i „Plaćena sam manje od muških kolega, uglavnom”. Izgleda da i u oblasti umetnosti na specifičan način deluje segmentirano tržište radne snage.

Iz ovih odgovora, posmatrano iz ove perspektive 2015, može se zaključiti nekoliko stvari. Prvo, mnogo toga je ostalo nepromenjeno, i u smislu senzibilisanosti, i u smislu tipova prepreka. Drugo, to što veliki broj ispitanica smatra da nisu nailazile na prepreke u karijeri „zato što su žene”, ali ni na olakšice, postaje jasnije kada se ima u vidu podatak u kojoj meri ispitanice visoko vrednuju svoj rad i sposobnosti kao činioce profesionalnog postignuća. Na kraju, kako je u međuvremenu došlo do snažnog zatvaranja društvene strukture i urušavanja srednjih slojeva, dakle one grupacije koja svoj položaj zasniva upravo na obavljanju profesija, linije isključivanja su se pojačale i umnogo stručile.

Činioци uspeha

I naučnice i umetnice obuhvaćene istraživanjem su kao činioce svog profesionalnog postignuća najviše vrednovale **sposobnost/talenat i rad/pregnuće** (4,3 na skali 1–5). Zanimljivo je, međutim, da dok su umetnice podjednako visoko vrednovale i svoj talenat i rad, naučnice su više vrednovale rad u odnosu na sposobnosti (talenat – 4,4). Takođe, naučnice su niže od umetnica vrednovale povoljne okolnosti, ali i nepovoljne okolnosti koje su imale uticaja na oblikovanje njihovih karijera. Ipak, prilikom

tumačenja niže ocene nepovoljnih okolnosti u odnosu na povoljne okolnosti, i kod naučnica i kod umetnica treba imati u vidu da je postojala veoma visoka apstinencija na odgovore vezane za nepovoljne okolnosti (naučnice – 38%, umetnice – 47%). Ovaj podatak može se protumačiti na dva načina: da nepovoljne okolnosti nisu ni postojale ili pak da u svetu sadašnjeg postignuća one prestaju da budu važne, jer su prevladane. U celini uzev, i naučnice i umetnice su smatrale da je njihovo postignuće „mnogo” bilo pod uticajem sposobnosti i talenta, „mnogo” bilo pod uticajem rada; „osrednje” bilo pod uticajem povoljnih okolnosti; i „malo” pod uticajem nepovoljnih okolnosti.

Odgovori na pitanja: „Smatraate li da ste pod nekim drugim okolnostima mogli više da postignete u svojoj karijeri?”, pokazali su, ipak, da iako nisko vrednovan, značaj okolnosti je, u krajnjoj liniji, velik. **Skoro 4/5 ispitanica je smatralo da bi pod nekim drugim okolnostima postigle više.** U obrazloženju ispitanice su u velikom broju odgovora navodile problem **uskladivanja** profesionalnih i porodičnih obaveza: „Da sam kasnije zasnovala porodicu i rodila decu”; „Da sam manje opterećena porodičnim obavezama”; „Da je deo brige o porodici bilo moguće sa nekim podeliti”; „Da se nisam udala u momentu u kome sam se udala, već kasnije i da u braku imam bolje uslove za rad”; „Bez porodičnih obaveza”; „Da se nisam udavala”; „Da sam se odrekla porodice i potpuno se posvetila poslu”. Naučnice su u većoj meri bile sklone da porodične obaveze vide kao prepreku, što se može objasniti i bračnim i fertilnim razlikama između ispitanica naučnica i ispitanica umetnica. Izvestan broj odgovora ukazao je na društvene uslove koji onemogućuju da se usklade različite uloge žene: „Pod boljim društvenim uslovima koji bi pomogli da se pomiri uloga majke, domaćice i profesije”; „Bolje organizovanim merama za pomoći porodici i povoljnijim tretmanom žene u društvu”.

Nasuprot ovim „ženskim” odgovorima, veći deo odgovora vezanih za okolnosti zapravo je žestoka kritika društvenih uslova u kojima se nalazila stvaralačka intelektualna elita 80-ih godina, pod uticajem tada započete ekonomске krize, npr.: „Da nismo u kompletu ubogo, oskudno društvo, kome fali materijalni i duhovni standard, sposobnost realne procene mogućnosti, duh solidarnosti, uvažavanje vrednosti, razlika, jasniji ciljevi. Moj individualan put bio bi manje kameran, mnogo spontaniji i sa mnogo više praktičnih posledica”; „U nekoj civilizovanoj sredini”; „Bolji uslovi života i rada”; „Kapitalističkim, mislim na bolje uslove za rad u kulturi, tj. društvo koje više drži do iste. Ne bih, naravno, bila talentovanija, ali više bi mi odgovarala šire polje, jača konkurenacija, plaćenost, dodatna znanja”; „Da sam živila u zemlji u kojoj se do svog instrumenta dolazi na normalan način, da sam plaćena onoliko koliko su plaćene moje kolege u inostranstvu, svakako bi uspesi u karijeri bili veći”; „U okolnostima lišenim buke koju stvara šund (u skoro svim oblastima) ljudi bi čuli poetsku reč, ovako, često ni pesnik samog sebe ne čuje”; „Uz bolje uslove za rad (atelje) i u nekoj drugoj sredini gde je život žene manje komplikovan”; „Da, u okolnostima povoljnijim za kulturu i umetnike”; „Da je društvu više stalno do kulture i prave umetnosti”; „U drugoj državi”; „U adekvatnijim uslovima za naučni rad, boljom materijalnom

pozicijom koja bi omogućila komunikaciju sa vodećim naučnim centrima u zemlji i inostranstvu”; „U sređenjem globalnom sistemu i bez krize moralu”.

Iz odgovora koji preovlađuju može se zaključiti da su žene stvaraoci kao ograničavajuće okolnosti, pre svega, identifikovale one vezane **za položaj sloja kome pripadaju**. To potvrđuje pretpostavku o visokoj integrisanosti žena preko profesionalne uloge u podsloj stvaralačke inteligencije. Međutim, istovremeno to ukazuje i na činjenicu da su žene bile visoko integrisane u podsloj koji je u teškom materijalnom položaju, čiji je doprinos bio nisko društveno vrednovan, a uticaj na donošenje relevantnih društvenih odluka bio prilično mali. Veoma eksplicitni u ovom pravcu bili su i odgovori vezani za „**negativne strane posla**”. Skoro 2/3 odgovora naučnica odnosilo se na problem **nepovoljnog materijalnog položaja naučnika** na univerzitetu i neadekvatnih materijalnih uslova za obavljanje naučnoistraživačkog rada: „Skromni uslovi rada”; „Malo plaćen posao”; „Mali lični dohodak i nemogućnost rešavanja stambenog problema”; „Nemogućnost rešavanja egzistencijalnih problema (stan), što nije negativna strana posla, već posledica stava društva prema vršenju tog posla”; „Nedostatak materijalnih sredstava za rad”; „Nesigurnost egzistencije usled apsurdno niskih ličnih dohodaka”; „Loša materijalna situacija u nauci, teški uslovi eksperimentalnog rada, loša primanja na fakultetu”; „Veoma slabo plaćen posao, loši profesionalni uslovi (knjige, časopisi, računan)”; itd. Za razliku od naučnica, umetnice u nešto manjoj meri kao negativnu stranu posla ističu loše materijalne uslove života i rada. Međutim, kada govore o svom materijalnom položaju, one u prvi plan stavljaju problem „nesigurnosti”: „Materijalna nesigurnost”; „Nesigurnost dobijanja poslova, nesigurnost egzistencije”; „Nesigurnost, nerедовни приходи, итд.”. Nesigurnost o kojoj umetnice govore postaje razumljiva kada se uzme u obzir da je uzorkom obuhvaćen veliki broj slobodnih umetnica.

Pored nepovoljnih materijalnih uslova i umetnice i naučnice su govorile i o relativno **nepovolnjom odnosu društva** prema njihovim delatnostima: „Neodgovarajući i nepovoljan društveni tretman”; „Ravnodušnost sredine”; „Potcenjena društvena pozicija”; „Neodgovarajuće mesto nauke u društву i u celini potcenjivački odnos prema naučno-nastavnom radu u društву”; „Nedovoljno društveno priznanje”; „Neodgovarajuće mesto na društvenoj lestvici vrednosti”; „Društveno slabo cenjen posao”; „Običaj da se nastavni rad malo ceni iako se zahteva da se drži na visini”. Konkretniji odgovori ukazuju na probleme društvene organizacije: „Mnogo instanci koje treba proći pre realizacije, a koje su često nedovoljno stručne i još manje maštovite i kreativne. Kriza u ukupnom stvaralaštvu je pogibeljna”; „Materijalna ograničenja u ustanovi, položaj delatnosti u kulturi i društву, administracija, sastanci, timski rad, pasivnost drugih”; „Neorganizovanost naučnoistraživačkog rada, naročito timskog”.

Svi ovi odgovori očigledno **nisu rodno već slojno determinisani**. Samo manji broj naučnica i umetnica kao negativnu stranu posla navodi problem usklađivanja profesionalnih i porodičnih obaveza: „Obaveze permanentnog usavršavanja,

što ne može ponekad da se sasvim bezbolno uklopi sa porodičnim obavezama, onda trpi ili posao ili porodica”; „Angažuje kompletну ličnost, što može delovati na porodični život”; „Posao ispred ličnog života”; „Nedovoljno vremena za porodicu”; „Angažovanost koja ne ostavlja vreme za porodični i intimni život”.

U izgrađivanju profesionalne karijere veliki značaj imaju kritike i nagrade. Žene su često na samom početku svoje karijere obeshrabrene negativnim kritikama, pogotovo ukoliko se angažuju u „muškim” oblastima. Tako je jedna poznata književnica dobila kao prvu kritiku pitanje: „Zašto je to njoj potrebno?” Specifični mehanizmi selekcije unutar profesija odvijaju se, između ostalog, i putem dodeljivanja nagrada. Žene, **u celini uezv, dobijaju mnogo manje važnih društvenih priznanja od muškaraca**. U ovom istraživanju mogla se uočiti veoma velika razlika u meri u kojoj su umetnice i naučnice dobijale nagrade. Tako je čak 30 ispitanica naučnica izjavilo da nema nikakvih društvenih priznanja. Mlađe naučnice su kao društvena priznanja navodile nagrade na studijama. Samo dve naučnice su se izdvajaju svojim nagradama („Orden zasluga za narod sa srebrnim vencem” i „Zlatna medalja za borbu za mir u svetu”, „Zlatna medalja Svetskog udruženja za međunarodno pravo”). Zanimljivo je da ova druga naučnica, iako je bila svetski renomirana, u zemlji nije dobila nijedno priznanje!

Socijalizacija

Koreni relativno niskog profesionalnog postignuća žena nesumnjivo leže u socijalizaciji žena. Interiorizacija marginalnosti žene, njen društveno definisane inferiornosti, ostvaruje se učenjem polne uloge. „Prirodne” karakteristike rođova (izuzev, naravno, reproduktivnih karakteristika) u velikoj meri su zapravo naučene. Istraživanja još početkom 70-ih godina počinju da nižu dokaze o problematičnosti socijalizacije devojčica. Jedno istraživanje sprovedeno u Italiji pokazalo je da je „prosečno vreme dojenja devojčica 12 meseci, a dečaka 15 meseci. Trajanje samog dojenja do drugog meseca je 25 minuta za devojčice, dok je za dečake 45 minuta. U slučaju davanja hrane iz boćice, devojčice se hrane prosečno 8 minuta, a dečaci 15 minuta” (Belotti, 1973, prema: Mlađenović, 1984: 26). Postoji mogućnost da se ovi podaci protumače i sa sledećeg stanovišta: devojčice su prilagodljivije, jednostavnije za podizanje, manje zahtevaju. Ipak, s obzirom na činjenicu da formiranje „ženske prirode” kao trpeljive, strpljive, spremne na odricanje i sl. započinje ipak u najranijem detinjstvu, teško je da se mogu odbaciti tvrdnje da upravo različito ponašanje majke prema muškoj i ženskoj deci leži u korenju diferencijacije polnih uloga. Ponašanje majke je, naravno, i samo društveno kanalisan, na šta ukazuju i stereotipi da „muško dete ne treba ostaviti da plače jer se može iskilaviti”, dok je za žensko dete dobro da plače, jer „širi pluća”. Stvaranje „ženske prirode” započinje, dakle, još u kolevcu. „Majka je započela oblikovanje čerkinih budućih vrlina smerna, krotka, povučena, mirna, stidljiva, skromna koje će se kasnije nazvati njenim prirodnim osobinama njenom normalnošću. Za to vreme majka će nastojati da sinu što više udovolji, da

njegove inicijative, zahteve, volju, podstakne, ili ga čak i prisili na muške „vrline” – nepokolebljivost, takmičarstvo, ambicioznost, itd.” (Mlađenović, 1984: 26, 27).

Procesom socijalizacije se u devojčici razvijaju zavisnost, nespremnost na prihvatanje rizika, okrenutost ka drugima, podređenost, nesigurnost. S druge strane, kod dečaka se razvijaju motivacija za postignućem, nezavisnost, radne navike. Još u ambulatornoj fazi detinjstva, u fazi „igre i infantilne genitalnosti”, formira se motiv „postizanja”, koji za dete zapravo znači postizanje materijalnog uspeha. Dečaci i devojčice će još u ovoj fazi ciljeve „postizanja” ostvarivati različito. „U dečaku akcenat ostaje na postizanju putem frontalnog napada; u devojčici se ono može pretvoriti u „hvatanje” ili agresivnim grabljenjem ili pridobijanjem ljudi dopadljivošću i umiljatošću. Dete tako stvara preduslove za mušku ili žensku inicijativu, a pre svega, neke seksualne predstave o sebi koje će postati bitni sastojci u pozitivnim i negativnim aspektima njegovog budućeg identiteta” (Erikson, 1976: 99).

Nesumnjive razlike koje postoje između ponašanja dečaka i devojčica bar delom se mogu tretirati kao „urođene”. To, međutim, nikako ne znači i opravdanje njihovog kasnijeg nižeg društvenog vrednovanja. Tako su, na primer, devojčice, kako pokazuju istraživanja u različitim zemljama, manje agresivne od dečaka. One su, naime, više verbalno agresivne, dok su dečaci fizički agresivniji (Maccoby and Jacklin, 1975). Devojčice reaguju na stvari oko sebe živahnije i sa više ličnog odnosa, sa većim saosećanjem. Devojčice su podložnije dodirivanju i dodirljivije su (Erikson, 1976). U zapadnoevropskoj kulturi dečaci imaju tendenciju da pokažu prkos smanjivanjem kontrole impulsa, dok devojčice pokazuju prkos preteranom kontrolom (Barron, 1971, prema Astin (ed), Parelman and Fisher, 1975). Navedene kao i druge osobine koje su najverovatnije jezgro stvarne „ženske prirode” – imaju za posledice i razlike u ponašanju odraslih muškaraca i žena.

Diferencijacija polnih uloga nastavlja se i u **obrazovanom procesu**: kroz različito podsticanje dečaka i devojčica, sadržaje koji se prenose putem obrazovanja, ili, na primer, tipizacijom uloga u kojoj je nastavnik žena, a direktor muškarac. U osnovnoj školi devojčice postižu bolji školski uspeh od dečaka. Istraživanje sprovedeno u Kanadi 70-ih godina pokazalo je da testovi inteligencije, perceptivne zrelosti i konceptualni testovi motornih mogućnosti favorizuju devojčice. Nikakve razlike u školskom uspehu nisu pronađene pomoću intervjua. Zato su razmatrani faktori ličnosti. Devojčice su bile poslušne i zavisne, trezvene i tihe, praktične i realistične. Dečaci su bili puni pouzdanja i nezavisni, razdražljivi, senzitivni i slobodnomisleći. Rezultati pokazuju da razlike u ličnostima među rođovima mogu biti rezultat boljeg školskog postignuća devojčica (Lester, Dudek and Muir, 1972, prema: Astin, Parelman and Fisher (eds.), 75).

Međutim, zahtevi koji se postavljaju pred učenike, odnosno studente, razlikuju se na različitim nivoima. Dok je poslušnost ključ za školski uspeh devojčica u

osnovnoj školi, na višim nivoima se u većoj meri vrednuju usmerenost na postignuće, smelost, samouverenost, samostalnost. U fazi „psihogodruštvenog moratorijuma”, u kojoj dolazi do odlaganja funkcija odraslih, devojke mogu pokazati radoznanost koja može izgledati kao „hermafrodiska” ili „muškobanjasta” (Erikson, 1976). Otuda se devojke u periodu adolescencije nalaze u veoma ambivalentnoj situaciji sa stanovišta prihvatanja rodne uloge. One u školi mogu biti nagrađene upravo za onu vrstu poнаšanja koja je društveno definisana kao „muška”, dok, istovremeno, njihova slika o njima samima može, pre svega, biti vezana za potvrđivanje njihove ženstvenosti. U tome leže korenji konfuzije polnog identiteta koja, kao što je pokazalo jedno istraživanje, može dovesti do toga da devojke koje imaju bolji uspeh u srednjoj školi imaju negativniju sliku o sebi od devojaka koje imaju lošiji uspeh. Kod mladića je situacija, naravno, obrnuta (Hollander, 1972, prema: Dipboye 1978).

Ova konfuzija vezana za polne uloge u kasnijem životu žena može biti dramatična. Ona naročito predstavlja problem za žene koje teže „vrhu” i koje se nalaze „na vrhu”. Mnoge profesionalno uspešne žene dileme identiteta razrešavaju krutom podelom ponašanja „na poslu” i „kod kuće”, pri čemu svoju ženskost izražavaju isključivo u drugoj sferi. Povlačenje ženskosti u privatnu sferu ipak predstavlja svojevrsno otuđenje. Otuđenost se u ovom slučaju ispoljava kao podeljenost na privatno i na javno, pri čemu je u sferu privatnosti gurnut senzibilitet žena, dok je sfera javnog podložna sasvim drugim pravilima funkcionisanja pojedinca. Činjenica je, međutim, da je ova vrsta podvojenosti sa stanovišta zdrave ličnosti neodrživa.

U klasičnoj psihijatriji i psihologiji, problem ostvarivanja uspešne rodne identifikacije jedan je od uobičajenih kriterijuma za razlikovanje normalne i zdrave ličnosti od neurotične. S obzirom na preovlađujuće stereotipe o sadržaju ženske rodne uloge, žene koje iz svoje tako definisane rodne uloge „iskakač” uglavnom se smatraju devijantnima. To „iskakanje” može biti u pravcu pojačane potrebe za samoaktualizacijom, kreativnošću ili jednostavno vlastitim identitetom nezavisno od rodnih stereotipa.³⁶ Jasno je da žena koja teži nekom postignuću ovu svoju „devijantnost” mora da nosi uprkos svim otporima okoline, što prouzrokuje neproduktivno trošenje njene energije. Naravno, određivanje „devijantnosti” se veoma mnogo menja u zavisnosti od različitih društvenih uslova. Tako je verovatno da u našim okvirima „devijantnost” više nije, na primer, visoko obrazovanje žena, od koga u krajnjoj liniji zavisi porodič

36 Nažalost, čini se da jedan veliki broj psihijatara ne uspeva da podrži ovo odsakanje, već ga smatra neurotičnim, a ne oslobadajućim, čime se ženama pruža podrška isključivo za podređivanje rodnog ulozi bez obzira na otudenost koju ona sa sobom nosi, a ne za negiranje te otudenosti. Za ovakav stav psihijatara zaslužna je, pre svega, psihoanaliza. Erikson to objašnjava na sledeći način: „Mislim da je pravo reći da je na psihoanalitički pogled na ženu i ženstvenost vrlo snažno uticala činjenica da su prva i osnovna zapažanja načinili kliničari čiji je zadatak bio razumevanje bolesti, davanje lijeka, i da su oni po nuždi moralni žensku psihu shvatiti muškim sredstvima za empatiju i pružiti joj ono što je etos prosvjećivanja diktirao, naime „prihvatanje realnosti”” (Erikson, 1976: 226).

ni budžet. Međutim, vrlo je verovatno da „devijantnost” predstavlja naučna karijera kao izbor ili karijera vrhunske umetnice. Izlaz iz odbačenosti ka kojoj takav izbor nesumnjivo vodi može se najlakše pronaći u sužavanju kruga ljudi sa kojima se stupa u kontakt. Tako se, međutim, jedna vrsta prinudne odbačenosti koja je rezultat neprihvatanja različitosti, zamenjuje drugom vrstom koja ima privid slobodnog izbora, a u suštini označava strah od suočavanja sa mišljenjem i stavovima većine.

Ipak, na menjanje tradicionalnog koncepta rodnih uloga ne utiče samo promena društvenog položaja žena. Dok su u tradicionalnom društvu kao vrsta normiranog društvenog ponašanja rodne uloge pojedincima koji su ih prihvatali pružale osećanje sigurnosti, uštedu energije, i predvidljivost životnih ciklusa, dotle u savremenim društvima one u velikoj meri gube svoje ranije funkcije. U vremenu koje ubrzano menja životne cikluse i koje dovodi u pitanje smisao jedinstvenog modela za različite ljude, suprotstavljajući mu ideju o **pluralizmu različitosti** kao vrednosti, postojanje jedinstvenih uloga postaje anahrono. Tradicionalni koncept rodne uloge žene u potpunoj je suprotnosti sa zahtevima savremenog društva. Tipično žensko ponašanje se zapravo sve više tretira kao patološko, pa i necivilizovano. Slično je i sa tipično muškim ponašanjem.

Visoka tehnologija ima zahteve koji su u potpunosti izvan klasično definisanih rodnih karakteristika onih koji je opslužuju i koriste. Rodna identifikacija olakšana je u onim društvima u kojima postoji relativno jednostavno privređivanje i jasna podela polnih uloga koja iz njega sledi. Međutim, tamo gde je podela rada razvijena, gde postoji izražena specijalizacija i gde veoma veliki deo proizvodnje počiva na rodno „neutralnim” zahtevima, odnosno onim zahtevima koji se ne baziraju na goloj fizičkoj snazi – koncept rodnih uloga biva snažno poljuljan. Identifikacija pojedinca u skladu sa stereotipnim rodnim ulogama predstavlja snažan izvor osećanja alieniranosti za individue obliku u skladu sa nekim apstraktnim obrascima, umesto u skladu sa njenom ličnošću i individualnom različitošću. Rešenje leži u **redefinisanju, odnosno dekonstrukciji rodnih uloga**. Od 60-ih godina prošlog veka javljaju se ideje o prevazilaženju tradicionalnih rodnih uloga, bilo putem stvaranja „androgine koncepcije polnih uloga” (Rossi, 1964) bilo formiranjem jedne šire grupe ljudi koji sadrže istovremeno i „tipično ženske” i „tipično muške” odlike (roletranscenders, Bernard, 1975). Elastificiranje rodnih uloga je, sociološki posmatrano, logična posledica, s jedne strane, velikog raspona individualnih razlika unutar rodova, i, s druge strane, potreba za prilagođavanjem u razvijenom i dinamičnom društvu.

Tradicionalno definisana polna uloga žene snažno je povezana sa negativnim stereotipima o ženi. Ti negativni stereotipi su svojevrsna racionalizacija za postojanje i objašnjenje stvarne inhibicije žena za prodor na više društvene položaje. Stereotipi nisu delatni sami po sebi, naprotiv, njihova osnova je **konkurenčija** za ograničeni broj prestižnih mesta u društvenoj hijerarhiji. Interiorizacija tih stereotipa, koja je sastavni deo socijalizacije, formira kod žena negativnu sliku o njima samima. **I mu-**

šarci i žene su skloniji da niže vrednuju postignuće žena od postignuća mušaraca (Weitzman, 1975). Žene često same sebe nedovoljno ozbiljno shvataju kao radnike, što onda može imati efekta na njihovo stvarno postignuće. S druge strane, usled diferenčirane socijalizacije, mušarci su manje od žena naučeni da vole, što kod njih otvara problem emotivnog vezivanja. Kako su mnogobrojna istraživanja utvrdila da žene imaju negativniju sliku o sebi nego mušarci (Gove and Tudor, 1973), postaje značajno pitanje efekata ove negativne slike. Pre svega, žene su više nego muškarci podložne depresiji, koja je rezultat osećanja nemoći, nemanja kontrole nad vlastitim životom (Bernard, 1975). Osim toga, negativna slika o vlastitim mogućnostima na njih deluje inhibitorno. Inhibitornost žena, na primer, uočava i Erikson kada kaže da „neke žene koje jasno opažaju i misle duboko kao da nemaju hrabrosti urođene inteligencije, kao da se nekako plaše da će u nekoj finalnoj konfrontaciji pokazati da u stvari ne poseduju „pravu inteligenciju”” (Erikson, 1976: 224).

Model uloga

S obzirom na **inherentnu protivrečnost između tradicionalne ženske uloge i profesionalne uloge**, problem modela u socijalizaciji profesionalno uspešnih žena jeste svakako jedan od ključnih za razumevanje njihove motivacije: njihovog postignuća; iako tradicionalna identifikaciona teorija pretpostavlja da je roditelj istog pola važniji za formiranje polnog identiteta deteta, kada je reč o profesionalno uspešnim ženama – proces polne identifikacije obično je mnogo složeniji. Tako, veoma često upravo otac igra važniju ulogu u socijalizaciji čerke. Posebno jak stimulans za postignuće, jaku motivaciju, imaju one žene koje su u odnosu otac–čerka bile ohrabrivane, kod kojih je čak ljubav oca bila uslovljena postignućem. Međutim, većina očeva pokazuje neuslovnu podršku svojim čerkama, bez obzira na to da li one uspevaju, jer većina očeva ne smatra žensko postignuće bitnim za uspeh u životu (Weitzman, 1975). Profesionalno uspešne žene će se verovatno više identifikovati sa ocem nego sa majkom. Istraživanje sprovedeno 1965. godine u SAD, pokazalo je da je otac bio model u 46,4%; majka u 28,0%, a u 17,6% - i jedan i drugi roditelj (Ginzberg, 1966).

Ipak, pored očeve uloge u socijalizaciji neosporno ostaje i veoma važna uloga majke. Pošto identifikacija sa ocem može biti otežana usled moguće konfuzije rodnih uloga, identifikacija sa majkom je u izvesnom smislu neizbežna. Ta identifikacija počiva, pre svega, na biološkoj sličnosti. Međutim, identifikacija s majkom nosi latentnu opasnost od prihvatanja **kulturnog modela ženstvenosti, dakle, interiorizaciju svesti o vlastitoj različitosti, marginalnosti, submisivnosti, pasivnosti**. Upravo zato je uloga majke u socijalizaciji veoma bitna. Od toga da li je majka zaposlena ili nije, kao i od toga u kojoj meri je ona predana poslu koji obavlja izvan kuće, veoma mnogo zavisi odnos devojčice i, kasnije, devojke prema radu. Istraživanja su potvrdila vezu između profesionalnih aspiracija žene i zaposlenosti majke (Weitzman, 1975). Kada majka nije domaćica, devojka zapravo svoj život i ne sagledava kao izbor između modela oca

i modela majke. Jedini model u tom slučaju jeste rad izvan kuće, a samim tim i podsticaj za postignuće. Međutim, i majka koja nije zaposlena izvan kuće može predstavljati u izvesnom smislu negativan model, nešto od čega treba pobeći i što treba izbeći da bi se izbegla famozna ženska materijalna zavisnost – koja najčešće vodi potpunoj zavisnosti i potpunoj određenosti – kao i neminovno osećanje promašenosti i frustriranosti.

Problem modela u procesu socijalizacije ne iscrpljuje se u okviru porodice. Na protiv, u procesu školovanja, pa i u početnim stadijumima karijere, izrazito je bitna uloga ličnosti koje mogu pružiti intelektualnu podršku i eventualno usmeriti profesionalne aspiracije. Otuda se kao modeli uloga veoma često, pored roditelja, pojavljuju profesori, mentorji, starije kolege. Za ženu koja je među prvim ženama u nekoj oblasti, koja se probija u nekoj „muškoj“ oblasti, uticaj upravo ovog izvanporodičnog modela može biti dominantan, naročito ukoliko je i sam model – žena.

I u istraživanju naučnica i umetnica dominantan uticaj na formiranje profesionalnih aspiracija naučnika imao je otac (25,2%). Nešto manji uticaj imao je profesor (22,0%), a još manji majka (19,5%). Jedan veliki broj odgovora o „ključnom“ uticaju i kod naučnika (22,0%), a naročito kod umetnica (36,0%) odnosi se na uticaj „nekog drugog“. Kao „nekog drugog“ naučnice navode, na primer, „opštu porodičnu atmosferu“ ili čitav niz povoljnih okolnosti: „To je proisteklo iz međusobnog dejstva povoljne atmosfere u kući i stečenih navika i znanja, odličnih profesora i njihovog stava prema nauci i životu, kako u gimnaziji tako i na fakultetu“. Karakterističan je bio odgovor žene profesora univerziteta stare 55–59 godina, poreklom sa sela, koja je smatrala da je ključni uticaj na formiranje njenih profesionalnih aspiracija imalo „naše socijalističko društvo u kome svako ima mogućnosti za školovanje“. Institucionalna podrška je vidljiva i u odgovoru jedna naučnica da je takmičenje u okviru pokreta „Nauka mladima“ imalo izvestan uticaj. **Kod umetnica su i očevi i majke i profesori imali manji uticaj na formiranje profesionalnih aspiracija nego kod naučnika.** Najčešći odgovor među umetnicama jeste da je „neko drugi“ imao najveći uticaj (36,0%). Veliko učešće odgovora „neko drugi“ otkriva širok dijapazon raznovrsnih mogućnosti. Pored prijatelja, muževa, amaterskih društava, navode se relativno najčešće odgovori tipa „niko, ja sama“. Svaka peta umetnica smatra da je sama na sebe imala ključni uticaj, što nesumnjivo ukazuje na izvesnu prepuštenost samoj sebi, ali i na rešenost da se u vlastitom izboru koji je zasnovan na izraženom afinitetu – istraje.

Socijalno poreklo

Profesionalno postignuće žena u velikoj meri zavisi kako od opšte atmosfere u porodici tako i od objektivnih karakteristika porodice u kojima one odrastaju. Otvorenost ili zatvorenost društvene strukture postaje delatna upravo preko porodice. Međutim, **inhibitorni mehanizmi društvene strukture koji se ostvaruju preko porodice**

deluju više restriktivno na žensku nego na mušku decu. Istraživanje univerzitetski obrazovanih žena u SAD 60-ih godina prošlog veka pokazalo je da je 68% žena imalo roditelje koji su i sami rođeni u SAD, a bar jedan od roditelja je imao univerzitetsku diplomu u 60% slučajeva. Samo 23% ispitanica je bilo poreklom iz „donje klase”, a 33% iz „gornje”, odnosno 44% iz „srednje” klase. Ispitanice su rasle u malim porodičnim zajednicama ili su imale samo jednog brata ili sestru. Čak 3/4 majki ispitanica bilo je zaposleno bar jednom u životu. Radno iskustvo svojih majki ispitanice su smatrali pozitivnim. Opšta porodična atmosfera je bila povoljna i roditelji su podržavali crkve i njihove odluke. Većina ispitanica je svoje ideje o radu pre oblikovala na osnovu iskustva očeva nego majki (Ginzberg, 1966).

I istraživanje naučnica i umetnica u Jugoslaviji potvrdilo je **vezu između profesionalne uspešnosti žena i socio-profesionalnog porekla**. Tako su i ispitivane naučnice i ispitivane umetnice rasle uglavnom u malim porodicama. Preko 1/5 ispitanica su bile jedino dete u porodici, a preko 2/5 su imale jednog brata ili sestru. Prosečna veličina porodice u kojima su odrasle umetnice veća je od prosečne veličine porodica u kojima su odrasle naučnice, što se verovatno može objasniti činjenicom da su ispitane umetnice bile u proseku mlađe od ispitanih naučnica. Većina ispitanica je bila gradskog porekla, čak preko 2/3. Zanimljivo je, međutim, da je postojala uočljiva razlika u veličini mesta rođenja umetnica i naučnica. Kod naučnica je u daleko većoj meri izraženo gradsko poreklo (1,3 puta više), a daleko manje poreklo iz manjeg grada ili sa sela. Ovi podaci su obrnuti od očekivanih, s obzirom na to da su umetnice u proseku bile mlađe od naučnica. **Izrazito gradsko poreklo naučnica** ukazuje na značajne razlike koje mogu postojati u pogledu porodičnih materijalnih uslova i kvaliteta porodične podrške. Međutim, isto tako, ove razlike mogu ukazivati i na činjenicu da je nauka u celini uzev „zatvorenija” oblast za postignuće žene nego što je to umetnost, ili pak mogu potvrđivati pretpostavku o jačini sistemske inhibicije u nauci. Pored veličine porodice i veličine mesta rođenja, značajan pokazatelj socio-profesionalnog, odnosno slojnog porekla ispitanica jeste **obrazovanje roditelja**. I ovo istraživanje je potvrdilo visoku povezanost koja postoji između profesionalnog postignuća žena i obrazovanja njihovog oca. Skoro polovina ispitanica imaju očeve koji su visokoobrazovani. Međutim, između naučnica i umetnica postoje značajne razlike. Učešće visokoobrazovanih očeva kod naučnica je više od dva puta veće nego kod umetnica, kod kojih je veoma visoko učešće očeva sa završenom višom školom.

Imajući u vidu da su umetnice obuhvaćene istraživanjem bile u proseku mlađe od naučnica, kao i da dezagregiranjem pojedinih obrazovnih grupa po godinama stariji ispitanica nisu dobijene uočljive razlike, mogu se zaključiti dve stvari: prvo, da generacijska pripadnost ispitanica nije bila bitno povezana sa obrazovanjem roditelja, i, drugo, **da oblast umetnosti i u ovom slučaju predstavlja otvorenije područje društvene promocije za žene od oblasti nauke**. Prvi zaključak je veoma zanimljiv, s obzirom na to da se moglo očekivati upravo obrnuto – da će podizanje ukupnog obrazovnog nivoa stanovništva uticati na to da u mlađim generacijama profesionalno

uspešnih žena bude zastupljen veći procenat onih čiji očevi imaju više obrazovanje. Međutim, **u suprotnom pravcu je delovao celokupni proces demokratizacije obrazovanja** (povećane mogućnosti školovanja usled stipendiranja, kreditiranja, veća otvorenost obrazovnog sistema, veća dostupnost škola, veće mogućnosti upisa...). I kada su u pitanju majke, obrazovanje je relativno visoko. Srednje obrazovanje ima preko 2/5 svih majki ispitanica, a više ili visoko obrazovanje skoro 1/3. Jasno je da su u poređenju sa opštom populacijom **majke ispitanica mnogo obrazovanije**. Zanimljivo je da razlike u obrazovanju majki umetnica i naučnica nisu toliko značajne kao razlike u obrazovanju očeva.

Podrška

Za razumevanje procesa formiranja i razvoja profesionalnih aspiracija značajan problem, pored modela, predstavljajuju **podrška i podsticaj okoline**, pre svega porodice. Suština podrške je ne samo podsticanje na postignuće, već i **pridavanje značaja** onome što neko radi. Podrška je naročito bitna za ljude koji se bave kreativnim radom i koji su po prirodi stvari prepuni sumnje u vlastitu vrednost i u vrednost svog dela. Kada se toj „**stvaralačkoj** nesigurnosti doda „ženska” nesigurnost, koja je ugrađena u žensku polnu ulogu, postaje jasan smisao i značaj podrške ženama u njihovom izgrađivanju karijere. Podrška koja je neophodna za svako postignuće, kada je reč o ženama, često izostaje. U patrijarhalnom društvu ona češće izostajati kada su u pitanju žene nego kada su u pitanju muškarci. Podrška izostaje, prvo, zato što se postignuće žena smatra manje bitnim od postignuća muškaraca, i, drugo, zato što su uglavnom žene te od kojih se očekuje podrška. S obzirom na to da su istraživanjem naučnica i umetnica bile obuhvaćene žene koje su već završile svoj profesionalni izbor i koje već imaju uspeha u profesiji, ostalo je nepoznato u kojoj meri je nedovoljna podrška, pre svega roditeljska, a zatim muževljeva u slučaju udatih žena, bila uzrok odustajanja od karijere.

Kada je reč o majkama umetnica (tabela br. 9), odnos prema obrazovanju čerki bio je stimulativniji kod majki koje su bile nedomaćice, u odnosu na majke koje su bile domaćice. Kod majki naučnice, međutim, nije postojala razlika u odnosu prema obrazovanju čerki – majke domaćice i majke nedomaćice bile su visoko stimulativne u jednakoj meri. Značajno je da su **majke naučnica**, i domaćice i nedomaćice, **imale stimulativnije stavove** od majki umetnica. Dok je 61,7% majki naučnica bilo veoma stimulativno, dotle je samo 42,1% majki umetnica imalo takve stavove prema obrazovanju čerki. Prosečna ocena stavova majki umetnica iznosila je 4,1, što znači da su one u proseku imale stimulativne stavove, dok je prosečna ocena majki naučnica iznosila 4,5, što znači da su stavovi bili između stimulativnih i veoma stimulativnih. **Veoma stimulativne ili stimulativne stavove ima čak oko 4/5 majki svih ispitanica.** Podrška majki, dakle, može se smatrati veoma značajnim činiocem postignuća čerki. Bitno je uočiti i prilično visoko učešće majki nedomaćica u obe ispitivane gru-

pe, pri čemu je bilo više majki nedomaćica kod umetnica (55,6%) nego kod naučnica (40,4%). To ukazuje na činjenicu da je **zaposlenost majki** predstavljala **sama po sebi važan činilac** profesionalne mobilnosti čerki, mada ona nužno ne podrazumeva izrazito podsticajan stav prema obrazovanju i postignuću čerki. Ono što se, međutim, može pretpostaviti jeste da će čerke zaposlenih majki i same biti zaposlene, kao i da će njihovi stavovi o mogućnostima postignuća i konfliktima uloga biti daleko realističniji. Time će one, možda i uz manju eksplicitnu podsticajnost roditelja, biti više sposobljene za prihvatanje, pa i menjanje vlastitog položaja.

I kada se posmatraju stavovi očeva, može se uočiti razlika između umetnica i naučnica. **Očevi naučnica su bili podsticajniji.** Ovo se moglo, delom barem, objasniti i razlikama u obrazovanju očeva naučnica i očeva umetnica, ali i mogućom rezervom roditelja prema umetničkim zanimanjima. U svetu ovih podataka postaje jasnija i činjenica da su umetnice kao osobu „ključnu“ u formiranju svojih profesionalnih aspiracija relativno često navodile „niko, ja sama“. U celini uzev, stavovi očeva i umetnica i naučnica zajedno bili su podsticajni. **Oko 2/3 očeva imalo je prema obrazovanju čerki veoma stimulativne ili stimulativne stavove**, što je manje nego kada su u pitanju majke. S obzirom na to da su očevi imali u proseku više obrazovanje od majki, trebalo je i da njihovi stavovi prema obrazovanju čerki budu stimulativniji. Međutim, ističući značaj samostalnosti žena u životu, majke su veoma verovatno de-lovalne podsticajnije na čerke.

Tabela br 9.

**Odnos majki i očeva prema obrazovanju čerki
(prosečna ocena skala 1–5)**

	majke		
	domaćice	nedomaćice	ukupno
umetnice	3,9	4,1	4,1
naučnice	4,5	4,5	4,5
ukupno	4,3	4,3	4,3
	očevi		
umetnice		4,2	
naučnice		4,3	
ukupno		4,2	

Ovaj podatak o manje stimulativnim stavovima očeva od stavova majki povezan sa „ključnim” uticajem na profesionalne aspiracije – ukazuje na još jedan problem. Može je, naime, da je socijalizacija profesionalno uspešnih žena bila obeležena **diskrepancijom** između činjenice da se profesionalni izbor i aspiracije odvijaju pod uticajem oca i činjenice da otac pruža manju podršku za profesionalno postignuće od majke.

Umetnice su, dakle, manje od naučnica svoje aspiracije formirale zahvaljujući porodici. One su nezavisnije od porodične podrške jer njihov izbor ne nailazi na razumevanje u meri u kojoj taj izbor nailazi na razumevanje i podršku u porodicama naučnica. Ovi podaci se mogu dvostruko tumačiti. Prvo, da je naučnicama potrebna i veća istrajnost s obzirom na to da se opredeljivanje za naučni rad potvrđuje radom po završetku studija. Opredeljivanje za umetnički poziv, s druge strane, završeno je uglavnom već upisom na određeni fakultet (akademiju). Ova razlika verovatno utiče i na nivo podsticaja okoline potreban za realizaciju profesionalnih aspiracija pojedinca. Drugo, i ovi podaci indirektno ukazuju **na veću „otvorenost” umetnosti od nauke kada su u pitanju žene.**

Izbor

Formiranje motivacije za postignućem započinje u detinjstvu. Kada je reč o profesijama, lična interesovanja za određenu oblast nesumnjivo predstavljaju osnovni pokretač za postignuće. U istraživanju je 67,2% naučnica i 74,0% umetnica svoju profesiju odabralo na osnovu **ličnih interesovanja**. Porodična tradicija, procena mogućnosti postizanja uspeha u određenom području i slučajnost i u odgovorima naučnica i u odgovorima umetnica relativno su malo zastupljene. Karakterističan je bio odgovor jedne žene profesorke univerziteta koja je navela presudan uticaj na izbor svoje profesije: imala je želju da bude advokat i brani „ugrožene žene i majke, naročito vanbračne”.

Navedeni nalazi o činiocima koji su imali „presudan” uticaj na izbor profesije ukazivali su na jednodimenzionalnost tumačenja koja je osnov motivacije za postignućem traže u interpersonalnim odnosima u porodici. Tako se kao izvor profesionalnih aspiracija u literaturi tog vremena često navodilo nekoliko karakterističnih porodičnih situacija: zategnuti odnosi majke i ēcerke, a bliski odnosi sa ocem; postojanje porodičnih konflikata; činjenica da se radi o najstarijem detetu u porodici koje je naviklo na autoritet i obaveze (Fogarty, Rapoport, Rapoport, 1971). Ekstremni odgovor na određenu porodičnu situaciju, smatrano je, može biti kompulzivna uspešnost, kao forma kompenzacije i način da se osigura osećaj sopstvene vrednosti, da bi se nadvladao nedostatak ljubavi (Kitvud, 1984). Međutim, „lično interesovanje” kao najviše vrednovan činilac izbora profesije u istraživanju naučnica i umetnica, potvrdilo je pretpostavku o **dominantno intelektualnoj osnovi formiranja profesionalnih aspiracija**.

Zanimljiv nalaz u ovom istraživanju, koji je bio suprotan polaznoj pretpostavci, jeste da je donošenje odluke o profesionalnom postignuću, pre svega, vezano za **period adolescencije**, a ne detinjstva. Većina ispitanica je odluku o obavljanju određene profesije donosila u srednjoj školi, dakle onda kada je usled konačnog usmeravanja na univerzitet neophodno odlučiti se za izbor. Kada je reč o umetnicama, čak dva puta više njih donosi odluku o profesiji u periodu srednje škole, u odnosu na one koje su tu odluku donele u periodu osnovne škole. Znači, opredeljivanje naučnica se događa ranije od opredeljivanja umetnica. To se, možda, može povezati sa izraženijom porodičnom podrškom u slučaju naučnica, kao i sa relativno povoljnim socio-profesionalnim poreklom. Relativno kasno opredeljivanje za profesiju pokreće **pitanje otkrivanja talenta i sposobnosti kod ženske dece**, odnosno adekvatnog reagovanja i podrške okoline. Zbog nemogućnosti poređenja sa muškarcima u pomenutom istraživanju koje je bilo fokusirano na žene, ostalo je nejasno da li se radi o kasnom otkrivanju talenata kada je reč o ženama ili je period adolescencije podjednako karakterističan za donošenje odluka o profesionalnom izboru i za žene i za muškarce, što je uslovljeno samom institucionalnom osnovom obrazovanog sistema.

Na donošenje odluke o profesionalnom postignuću uticali su veoma različiti **povodi**. Tako, umetnice pored nabranja određenih događaja (posmatranje pozorišne predstave, rad u sekocijama, uspeh u školi ili na takmičenju, pohvale nastavnika), navode i ličnu potrebu za stvaranjem. Povod za donošenje odluke o postignuću često je vezan za spoznaju vlastitih sposobnosti, što pokazuju sledeći odgovori: „Kada sam shvatila da imam sposobnosti da dočaram svet” (slikarka) ; „Kada sam uspela da nađem reči za ono što mislim i osećam” (književnica). Jedan od tipično „ženskih” odgovora je sledeći: „Donošenje odluke o postignuću je ometalo nepoverenje u vlastiti talent.” Na različite pravce delovanja sredine ukazuju sledeći odgovori: „Povod je bio inat prema sredini koja me je negirala”, ali i „podržavanje oca” i „podstrek roditelja u školi”. Zanimljiv i atipičan slučaj za naše društvo jeste slučaj umetnice koja je posle troje rođene dece, donela odluku da se u 36. godini života bavi profesijom želeći da nešto „sama uradi”. Naučnice, koje su u manjoj meri odgovarale na ovo pitanje, kao povode su navele, na primer: knjigu „Vasiona” (astronom), bolest majke (lekar), ili „znatiželju i želju za otkrivanjem istine”.

Motivi

Ispitivanje motivacije za obavljanje profesije pokazuje da u **hijerarhiji motiva** i kod umetnica i kod naučnica postoji identičan redosled (tabela br. 10). Apsolutno najviše vrednovan motiv jeste **kreativnost** (3,0), a zatim slede: nezavisnost u životu, samostalnost u poslu, korisnost za zajednicu, kontakti sa drugima. Najniže vrednovani motivi jesu: **novac, mogućnost napredovanja, ugled i slava i moć**. Umetnice u odnosu na naučnice pokazuju nešto izraženiju motivaciju kada se radi o nezavisnosti u životu, samostalnosti u poslu, kontaktu sa drugima, ugledu i slavi, pa

i moći. S druge strane, naučnice imaju nešto jače izraženu motivaciju kada se radi o korisnosti za zajednicu i novcu.

Tabela br. 10.

Hijerarhija motiva za obavljanje profesije

motiv	umetnice	naučnice	ocena
1. ispoljavanje kreativnosti	3,0	3,0	
2. nezavisnost u životu	2,9	2,7	
3. samostalnost u poslu	2,8	2,7	
4. korisnost za zajednicu	2,5	2,6	
5. kontakt sa drugima	2,5	2,4	
6. novac	2,1	2,3	
7. mogućnost napredovanja	2,0	2,0	
8. ugled, slava	1,9	1,6	
9. moć	1,3	1,1	

Napomena: Ocene su bile: „mnogo”, „srednje”, „malo” važno

Pored navedenih motiva, značajnim motivima umetnice smatraju: „radost u toku rada”, „afinitet”, „ljubav prema poslu”, „realizovanje svojih potencijala”, „potpuno lično zadovoljstvo”, „sreću da radiš ono što voliš”. Osim ovih, navode se i altruistički motivi: „ispunjavanje dužnosti i duga prema ljudima” i „potreba, ljubav i želja da se menja i poboljša čovekov životni pejzaž”. Jedna naučnica sasvim eksplicitno govori o potrebi da se sama razvija obavljajući svoj posao: „Motivi vezani za profesiju kod mene su do sada bili u drugom planu. Značajniji mi je rad na sebi kao ličnosti, kao osobi. Istraživanje i oslobađanje mojih potreba i mogućnosti tek odnedavno se usklадilo i sa formalnim spoljašnjim očekivanjima u profesiji.”

Hijerarhija motiva i umetnica i naučnica, dakle, pokazuje **da intrinsička motivacija ima za žene veći značaj od ekstrinsičke**. Sličan je bio i nalaz istraživanja sprovedenog 1967. godine u Velikoj Britaniji, kojim je utvrđeno da žene u profesiji smatraju kreativnost izuzetno važnom, dok se od muškaraca razlikuju po manjoj odanosti vertikalnim aspektima postignuća u karijeri, i, sledstveno tome, po većem interesovanju za društvene vrednosti (saradnja sa drugima i pomoć ljudima) (Fogarty,

Rapoport, Rapoport, 1971). Profesionalno uspešne žene, dakle, **manji značaj pridaju upravo onim činiocima koji se u određivanju klasično definisanog društvenog položaja smatraju značajnim**. Ovaj nalaz o specifičnoj motivaciji žena stvaralaca nesumnjivo otvara i pitanje promena osnovnih principa funkcionisanja birokratskih organizacija, koje bi neminovno usledilo po većem uključivanju žena. Međutim, posmatrano iz perspektive 2015, dogodilo se nešto suprotno. Umesto da ulazak žena promeni organizacije i institucije koje se bave naukom i umetnošću, on je promenio same žene, tj. te organizacije i institucije su izvršile selekciju u prilog ženama koje su prihvatile ranije pisan „muški model karijere”. Ovo je najverovatnije trend koji je još i više bio izražen u postsocijalističkim zemljama poluperiferije, u kojima je „frančizija” u neoliberalnom ključu pojačala konkurenčiju za sve ograničenije resurse i u velikoj meri humanističku tradiciju na kojoj su počivale nauka i umetnost u socijalističkim zemljama – obesmisnila novom logikom profita.

Kreativnost kao dominantan motiv za bavljenje profesijom i „lično interesovanje” kao ključni činilac izbora profesije, ukazuju na to da su profesionalne aspiracije i želja za postignućem u krajnjoj instanci bile, kod ispitanica iz druge polovine 80-ih godina prošlog veka, uslovljene **težnjom za samoaktualizacijom, za vlastitim razvojem**. To je nesumnjivo osnov dosezanja individualiteta. Ili kako to kaže Agneš Heler: „Ako moja motivacija postane da oblikujem sebe i svoj svet, da menjam svoje sposobnosti – onda sam krenula putem pretvaranja u individuu” (Heler, 1978). Stvaralački rad se, tako, u punom smislu potvrđivao kao **uslov za odupiranje otuđenju, prevazilaženje svakidašnjice** u kojoj žena obitava u repetitivnim i obesmišljenim ciklusima trivijalizacije vlastitog života. **Bavljenje profesijom bilo je subjektivna pobuna žena protiv otuđenja njihovih generičkih moći**. Mera samoaktualizacije je bilo osećanje zadovoljstva, koje je najdirektnije bilo pozitivno povezano sa očekivanjima od profesionalnog i od ličnog života.

Očekivanja i realizacija

Relativno kasna odluka o izboru profesije podrazumevala je određenu zrelost onih koji je donose, što znači i realistična očekivanja. Ipak, kako podaci pokazuju, čak kod 1/3 svih ispitanica **очекivanja** u toku školovanja su **bila veća** od kasnijeg **postignuća**. Samo kod 1/5 ispitanica profesionalno postignuće je premašivalo očekivanja, što upućuje na zaključak o rano definisanim visokim profesionalnim ciljevima, ali i o različitim inhibirajućim činiocima. Naučnice i umetnice su se prilično razlikovale po svojim očekivanjima vezanim za profesiju. Postignuće umetnica je bilo više u skladu sa njihovim očekivanjima, dok je čak **46,8% naučnica imalo očekivanja veća od postignuća**. Umetnice su bile nešto zadovoljnije izborom svoje profesije u odnosu na naučnice (tabela br. 11). Ipak, u celini uzev, i naučnice i umetnice su smatrale da je „u svetu dosadašnjeg iskustva” izbor njihove profesije bio dobar (84,8%). Međutim 1/10 naučnica je smatrala da nisu načinile dobar izbor profesije, što se verovatno

može povezati sa odgovorima vezanim za „negativne strane posla” i ograničavajućim okolnostima u postizanju karijere.

Ovi podaci mogu se povezati i sa podacima o **oceni profesionalnog postignuća** (tabela br. 12). Umetnice su imale nešto više ocene svog postignuća od naučnica. Isto tako, one su procenjivale i ocenu stručne javnosti (3,3) kao znatno višu od naučnica (2,2). Moguće je da je uverenje umetnica u pozitivan stav stručne javnosti prema njihovom postignuću direktno bilo povezano sa učestalošću dobijanja nagrada. Zanimljivo je, međutim, da su i naučnice i umetnice imale **niže lične ocene** postignuća od ocena koje prijatelji, porodice kolege ili stručna javnost imaju o njihovom postignuću. Žene očigledno svoje postignuće vrednuju sa stanovišta svojih mogućnosti, koje delom nisu realizovane usled raznovrsnih prepreka, dok okolina njihovo postignuće vrednuje sa stanovišta postignuća žena u celini, pa je otud i sklona višim ocenama u konkretnim slučajevima.

Tabela br. 11.

Ocena profesionalnog postignuća

	umetnice	naučnice
lična ocena	2,5	2,4
ocena prijatelja, porodice	3,3	3,4
ocena kolega	3,2	3,1
ocena stručne javnosti	3,3	2,8

Lična ocena profesionalnog postignuća bila je povezana i sa zadovoljstvom profesionalnim životom (tabela br. 12). Umetnice su, opet bile više zadovoljne svojim profesionalnim životom od naučnica (3,7 naspram 3,6). Međutim, naučnice su bile zadovoljnije životom u celini od umetnica (4,0 naspram 3,7) i zadovoljnije svojim ličnim životom od umetnica (3,8 naspram 3,6). Jasno je da postoji razlika između naučnica i umetnica u kompleksu primarnih veza, te da je nezadovoljstvo ličnim životom kod umetnica vezano za problem njihove usamljenosti, nemanja dece i slično.

Tabela br. 12.

Zadovoljstvo životom (ocena)

	umetnice	naučnice
životom u celini	3,7	4,0
ličnim životom	3,6	3,8
profesionalnim životom	3,7	3,6

Napomena: Ocene su bile školske – od 1 do 5.

„Cena emancipacije”

Zadovoljstvo koje proizilazi iz profesionalnog života ima svoju „cenu”. Tako, upitane o tome što je po njihovom mišljenju „cena emancipacije”, umetnice i naučnice su dale mnoštvo prilično „sumornih” odgovora. Prva grupa odgovara ukzivala je na problem **pronalaženja adekvatnih partnera** – muškaraca i problem **usamljenoštiti** koji odatle proizilazi. Emancipacija se, smatrala je jedna književnica, plaća usamljenošću. Identičan je i odgovor slikarke stare 35–39 godina, neudate i bez dece. Temu usamljenosti varira i sledeći odgovor: „Ima malo pravih prijatelja (neverovatno je koliko je svet zloban), teško je naći muškarca koji nije inferioran pred ženom koja veoma uspešno radi, tj. stvara.” Sličan je bio i odgovor da se „cena emancipacije” „ogleda u sferi muško-ženskih odnosa. Muškarci se boje pametnih žena, komotnije im je da se vežu za ‘gusku’, što bih i ja uradila da sam na njihovom mestu. ’Gusan’ se teže nalazi i na njega se teže pristaje.” „Cena” se ispoljava u težem pronalaženju odgovarajućeg bračnog ili vanbračnog druga”, smatra mlada muzičarka (30–34 godine) koja je neudata i ima dete. Problem specifične vrste marginalnosti žena profesionalaca jezgrovito je odredila jedna poznata glumica (55–59 godina, razvedena, sa jednim detetom) koja je konstatovala: „Mislim da jaka žena nije mnogo popularna, ni društveno, ni privatno.” U vezi sa ovom prvom vrstom odgovora su i odgovori vezani za „cenu” u smislu **odricanja od porodičnog života**: „Nauštrb privatnog života” (slikarka, neudata, bez dece); „Da u sredini i uslovima u kojima živim, po mom mišljenju, ostane neudata i bez dece” (kostimografkinja, udata, bez dece); „Žrtvovanjem privatnog života” (glumica, razdvojena, bez dece).

Druga grupa odgovora vezanih za „cenu emancipacije” uglavnom se koncentrisala **na problem fizičkih i psihičkih napora žene**, koja želi da „funkcioniše” u **dve sfere**: „Prevelika angažovanost, ugroženost zdravlja, naročito nervnog sistema” (muzičarka, 40–44, razvedena, jedno dete); „Da, u mnogim odricanjima. Odražava se na

nervnom sistemu”; „Kao snažan pritisak na psihičko i fizičko stanje ličnosti (nervna napetost, fizička premorenost)” (filmadžija, udata, jedno dete); „Nedostatak vremena, lišavanje” (književnica, razvedena, jedno dete); „Više obaveza, manje vremena za sebe” (modna kreatorka, udata, jedno dete); „Ogroman rad.” „Uvek prisutan strah: neću stići!” (glumica, udata jedno dete); „Žena je rastrzana, pred velikim zadacima i odgovornostima” (muzičarka, vanbračna zajednica, bez dece). Iz ovih odgovora je bilo jasno da na **problem premora** ukazuju upravo one umetnice koje su (bile) u braku ili vanbračnoj zajednici i koje imaju decu.

Karakterističan „ženski” odgovor koji otkriva problem **suštinske nemogućnosti razrešenja konflikta uloga** u ondašnjim društvenim okolnostima i ondašnjem patrijarhalnom okruženju – bio je sledeći odgovor: „Celog života se borim sa nekakvim osećajem krivice, pitaj Boga kad i kako usađenim” (glumica, 50–54 godina, udata, jedno dete). Vrlo razvijen i samosvestan odgovor koji potvrđuje da su žene „na vrhu” imale svest o težini situacije u kojoj su se nalazile jeste sledeći: „Veći napor u usklađivanju svih životnih obaveza (ali takođe, uz veće osećanje zadovoljstva). Teže nalaženje životnog partnera i veća mera energije da se brak održi. Spremnost na kompromise u dnevnom životu, ali i spremnost da se odbrane svoja prava po skupu cenu. Zato upravo ‘uspešne’ žene često žive same. Veća izloženost agresivnom reagovanju okoline” (književnica, 30–34, udata bez dece).

Za razliku od umetnica, naučnice su kao „cenu emancipacije” od usamljenosti mnogo više isticale **preopterećenost**, što se može objasniti različitim obrascima njihovog privatnog života. Ukratko, moglo bi se reći da su uspešne žene **imale izbor između „dva zla”: preopterećenosti ili usamljenosti**. Karakteristični odgovori umetnica su bili sledeći: „Cena se ispoljava radom od 0 do 24 časa” (hemičarka, udata dvije dece); „Velikim ličnim žrtvama, umorom, odricanjem od zadovoljstva, hobija, zabave, opuštenosti. Da bi postigla što želi, savremena žena živi u grču napregnutosti i nervozni, zbog čega je i njeni uspesi ne raduju koliko bi trebalo” (filološkinja, udata, dvoje dece); „Velika samoodricanja” (ekonomistkinja udata, jedno dete); „U vidu prevelikih žrtava, čestog raubovanja zdravlja” (filozofkinja, udata, dvoje dece); „Mnogo, mnogo više obaveza” (matematičarka, udata, dvoje dece); „Stalna borba i veliko psihičko i fizičko trošenje” (pravnica, udata, troje dece); „Moja cena je veliki zamor iz koga se ponekad javljaju manje depresije – malodušnost” (pravnica, razvedena, jedno dete); „Većim angažovanjem žene u odnosu na muškarca u svakom pogledu” (tehnološkinja, udata, jedno dete); „Povećanjem obaveza i dužnosti, što automatski produžava njen radni dan” (elektrotehničarka, 40–44, neodata bez dece). Neki odgovori ukazivali su na cenu u smislu neophodnosti da profesionalno potvrđivanje i angažovanje bude veće i izraženije nego što bi to bilo u slučaju da se radi o muškarcima: „Mnogo više napora da određeni uspeh ili kvalitet budu priznati” (inženjerka građevine, udata, jedno dete) i „Za isti posao koji radi muškarac, žena treba da radi bar dva puta više da bi mu se približila” (lekarka, udata, jedno dete).

Nekoliko odgovora naučnice su vezivale za **decu**: „U izvesnom smislu trpi porodica, a posebno deca” (geografska, učiteljica, jedno dete); „Mislim da je cena emancipacije najveće zanemarivanje dece, odnosno gubitak dovoljno žive emotivne veze između dece i majke” (gradevinska inženjerka, učiteljica, dvoje dece). Na problem razrešenja konflikta uloga ukazuje i sledeći odgovor: „Žena u našim uslovima može da bude samo parcijalno majka, supruga i poslovna žena. Ako želi uspešnu karijeru, prethodne dve uloge neminovno moraju biti zanemarene” (stomatološka, učiteljica, dvoje dece).

Značaj okoline, odnosno **podrška okoline**, ističe se u nekoliko odgovora: „Žena je veoma opterećena, mada cena ne mora da bude visoka. Zavisi od okolnosti pod kojima živi i razumevanja, odnosno nerazumevanja kojim je okružena” (lekarka, neuchitljiva, bez dece) i „Treba uskladiti kompletan život, porodicu, svoje želje u vezi sa tim i profesionalnim radom i upornošću; ukoliko se ne nađe na razumevanje okoline, žena koja je sasvim mlada uzletela ubrzo će odustati od svojih želja; profesiji i uspehu treba posvetiti dane i noći, ako nema okoline koja to razume, uskoči u pravom trenutku, pričuva decu, ostavi osobu dok stvara na miru – nema uspeha”.

Ipak, i pored opšte pesimističke slike koja se na osnovu pitanja o „ceni emancipacije” može steći, ostaje činjenica da su **ispitanice u celini uzev bile prilično zadovoljne svojim životom**. Osim toga, može se pretpostaviti da najveći broj njih misli da je tu cenu vredelo „platiti”. U protivnom bi, kao uostalom i većina žena, odustale. Optimistični odgovori vezani za „cenu” ubedljivo pokazuju da je uspešnim ženama koje su izabrale put nauke i umetnosti 80-ih godina bilo jasno da je **emancipacija žena jedini pravi izbor**: „Smatram da sam emancipacijom i samostalnošću samo dobila. Međutim, moj život se odvijao u malo neuobičajenim okolnostima. Znam mnoge žene koje nemaju povoljne materijalne i porodične uslove i danas plaćaju visoku cenu emancipacije i samostalnosti” (književnica, 72 godine, razvedena, jedno dete). Samouveren je i nedvosmislen sledeći odgovor: „Ne, ako i postoji cena, ona se opet nalazi u ženi. Sve je pitanje ambicije i spoznaje sebe” (glumica, učiteljica, dvoje dece). Sličan je bio i odgovor da: „**Cena emancipacije nije ništa prema ceni neemancipacije, samo što to mnoge žene, nažalost, ne shvataju**” (rediteljka, vanbračna zajedница, bez dece). Zanimljiva su bila dva odgovora koji problem „cene” emancipacije univerzalizuju, proširujući ga na problem svih, i žena i muškaraca: „**Da, isto kao i kod muškaraca**” (modna kreatorka, učiteljica, dvoje dece), i „Postoji cena za svako ljudsko biće. Pitanje je da li se pristane na cenu. Pitanje je da li se ne pristane na cenu” (rediteljka, neuchitljiva, bez dece). Suštinu izbora koji „cena” sadrži, čini se, veoma suptilno, promišljeno i filozofska objašnjava sledeći odgovor: „Cenom nazivamo ono što je nužno **doživeti, odlučiti se**; Cena je uslov dobijenog, a to znači biti odgovoran za samostalno izabran put, neprekidno održavanje, usavršavanje „Penelopinog tkanja” ženskog bića. Samostalnost je preduslov i slobode i stvaralaštva. Ona daje šansu ženi da oseti svoje ja, dostigne svoju zrelost i celovitost, odmeri i prihvati ideo drugih ljudi u njenom životu. Samostalnost je osnova za **susret, zavisnost** od drugih, saradnju i

život sa drugima, za komunikaciju. Bez samostalnosti, distance, ne postoji ni istinski susret, kontakt, dodir, ljubav, uzajamnost” (sociolog, razvedena, jedno dete).

Posmatrano iz perspektive 2015, malo toga se promenilo, „cena” je ostala visoka, naročito u osiromašenoj Srbiji, koja je hronično „u krizi”, čija „tranzicija” traje une-dogled, i koja funkcioniše u veoma izmenjenom i nepovoljnem globalnom okruženju. U takvoj Srbiji, naravno, pitanje emancipacije žena se, više nego ikada, tretira kao nebitno i izmišljeno pitanje koje na dnevni red stavljuju neke „sebične” i „razmažene” žene, najčešće „strani plaćenici”. Malo ko razume da je propuštena šansa da stvari krenu „napred”, koja se naslućivala 80-ih, zapravo bila, na lokalnom nivou, preduslov trajnog pada koji se od tada odigravao, a na globalnom, simptom ozbiljnog urušavanja onih principa na kojima je počivao humanistički koncept društvenog razvoja.

5. KREATIVNOST ŽENA

O „kreativnoj inferiornosti” žena

U sklopu problema koji se odnose na žene u profesijama nesumnjivo najkompleksniji i najteže „uhvatljiv” problem predstavlja odnos kreativnosti i rodne pripadnosti. Kao prvo, nameće se pitanje u kojoj meri je uopšte moguće istraživati društvenu uslovljenošć kreativnosti.³⁷ Ipak, sociološki pristup u izučavanju kreativnosti žena neophodan je iz bar dva razloga: **kreativnost žena predstavlja društveni fenomen u meri u kojoj je i sama kreativnost društveni fenomen, ali i u meri u kojoj su žene posebna društvena grupa sa specifičnim društvenim karakteristikama.** S obzirom na to da je kreativnost vezana za individualne karakteristike pojedinaca koje su u najužoj vezi sa kolektivnim/grupnim/rodnim psihičkim karakteristikama žena, ona dobija značenje sociološkog problema par excellence. Ipak, treba naglasiti da razmatranje društvene uslovljenošći kreativnosti ne podrazumeva vulgarnu sociološku demistifikaciju kreativnosti, jer ona bez obzira na sve pokušaje razumevanja i objašnjavanja ostaje i dalje najtajanstvenija i najfascinantnija ljudska osobina.

Analiza društvene uslovljenošći kreativnosti često je sputana kratkovidim empirizmom koji se zaustavlja na problemu društvenog porekla stvaralaca ili društvenih uslova u kojima stvaraoci rade. Takav pristup ne može da objasni niti omogući razumevanje na prvi pogled nelogične istine o velikim umetničkim i naučnim ostvarenjima nastalim u veoma nepovoljnim društvenim uslovima ili pak istine o prerastanju društvene klime, nadvladavanja društvenih prepreka, od strane izuzetnih pojedinača. Problem je još veći kada se radi o stvaralaštvu marginalnih grupa. Pozitivistički

³⁷ Odgovor na ovo pitanje je utoliko relevantniji ukoliko se ima u vidu da su psihološka istraživanja kreativnosti izvojevala legitimitet i ekskluzivitet koji preti da ugroze značaj pristupa drugih nauka.

pristup onemogućuje da se u društvenoj stvarnosti traže i pronađu oni inhibitorni mehanizmi koji uslovjavaju odsustvo ili minimalno prisustvo stvaralaca pripadnika marginalnih grupa.

Da bi se prevazišla pomenuta ograničenja postojećeg sociološkog empirizma, bilo bi potrebno u daleko većoj meri koristiti analizu slučajeva i biografski metod, preko kojih bi se sagledali različiti **stimulativni i destimulativni društveni uslovi** koji u sprezi sa određenim individualnim karakteristikama dovode **do uspešne realizacije kreativnih potencijala pojedinaca**. Međutim, takav zadatak u velikoj meri prevazilazi ciljeve ovog rada.

Svaki pokušaj sociološke analize kreativnosti žena suočen je prvenstveno sa čijenicom da su **tokom istorije** ženama osporavane kreativne sposobnosti. Najradikalniji negativni stav o **kreativnoj inferiornosti žena** svakako je stav Weiningera, koji zastupa tezu o „muževnosti svih genija”. Pored toga, on tvrdi da „ni jedna jedina među svim (pa i najmužanstvenijim) ženama u istoriji duha in concreto ne može istinski da se upoređi ni sa muškim genijima petog ili šestog reda” (Weininger, 1986: 126). Pored ovog tipa argumentacije koji u osporavanju kreativnih potencija žena insistira na **minornosti kreativnih dometa** žena stvaralaca, uobičajena je argumentacija koja se zasniva na **brojčanoj nadmoćnosti** muškaraca stvaralaca, odnosno na tvrdnji o odsustvu ili minimalnoj zastupljenosti žena stvaralaca tokom istorije. Kao dokaz se navode klasične istorije umetnosti ili istorijske nauke, u kojima skoro da nema žena.³⁸ Suštinsku povezanost i jedne i druge vrste argumentacije čini **neistorično shvatanje žene i muškarca, ljudske prirode u celini**. Međutim, shvatanjima o kreativnoj inferiornosti žena u okviru tri pravca kritike stavljaju se i niz konkretnijih primedbi.

Najčešći pravac kritike shvatanja o kreativnoj inferiornosti žena, koji je bio socijalistički ili levičarski vrednosno i politički orijentisan, ukazivao je na nejednake društvene položaje žena i muškaraca tokom istorije i na ograničene mogućnost žena da se bave stvaralaštvom. Levo orijentisani autori **izjednačavaju osućećivanje izražavanja talenta i sposobnosti žena sa analognim osućećivanjem eksplorativnih slojeva**. Primer ovakvog shvatanja je stav da je „društvena” bespravnost žena urodila isto tako teorijom o njenoj inferiornosti, kao što su postojanje i razvoj proletarijata nužno doveli do teorije o natčoveku, o izabranim pojedincima, nasuprot „tupe nesposobnosti raje”, koja živi samo da „služi tim izabranicima”. U tom vidu je uloga žene u kulturnom i umetničkom životu samo jedna od najočitijih posledica kulturne ekskluzivnosti vladajućih elita. Ekskluzivnost se, kako to tumači Markovac 50-ih godina prošlog veka, očituje prema čitavim socijalnim slojevima, koji se manje ili više nasilno drže po strani od kulturnog života, pa se tu tvrdi da su oni nesposobni za sudelovanje u kulturnom životu i stvaranju (Markovac, 1957, 63–64). Ovakav tip protivargumentacije karakterističan je **za prvu polovicu prošlog veka** i shvatanja koja pokušavaju da budu **marksistički**

38 O kreativnosti žena se ipak mnogo više raspravlja uz navođenje primera iz umetnosti nego iz nauke.

utemeljena, ili bar socijalistički orijentisana. Unutar ovog pravca kritike naglasci mogu biti na nedovoljnom obrazovanju žena ili na eksploataciji jeftine ženske radne snage. Zanimljivo je, međutim, da u okviru marksističkog feminizma ovakav pristup oživljava u 70-im i 80-im godinama prošlog veka, pri čemu se o ženama govorilo kao o „marginalnoj grupi” koja, slično ostalim marginalnim grupama, biva isključena iz prestižnih profesija i šire, stvaralaštva u celini.

Drugi pravac kritike shvatanja o kreativnoj inferiornosti žena svoje korene nalaže u **romantizmu**. Žensko stvaralaštvo se vezuje za **narodno**, kao što se i **očuvanje narodne tradicije**, pa i identiteta naroda vezuje za žene. Na našim prostorima ovaj pristup karakterističan je za period pre I svetskog rata i za period između dva rata, koje odlikuje svojevrsna euforija nacionalnog oslobođenja. Primer ovakvog shvatanja jeste sledeći stav: „Gotovo sve što vidim od odela na seljaku i seljanci, sve je ženin rukotvor; košulje, ječerme, tozlući, gunj, opanci, čarape, kićanke, pojasevi. Žena prede, tka, šije, veze. One ukusne srpske šare umelo je samo ženino srce tamo da upiše“ (Đorđević, 1912: 36). Žena se u kontekstu ovakvog shvatanja javlja i kao konzervator tradicije i kulture jednog naroda, o čemu svedoči i sledeći citat: „Srpsku patrijarhalnost podržavala je upravo žena i njenom energijom čeličilo se u teškim danima Srpstvo u svojim narodnim osobinama. Da je žena popustila u svom držanju, Turstvo bi za četiri veka pregazilo Srpstvo, kao što je pregazilo srpske njive i srpska sela. One lepe srpske običaje o svecima, uz post, u svatovima, o gozbini, o slavama i raznim prilikama, nisu ljudi zapamtili nego su ih žene u tom podučavale“ (Đorđević, 1912: 37). Poseban aspekt tradicije ispoljava se kroz **prenošenje narodnih pesama**, u čemu učestvuju i žene (kao slepe pevačice, na primer): „U prošlosti naša žena svojim neuromnim radom u čisto porodičnom krugu održava svest o narodnoj veličini i snazi i kroz narodne pesme koje ona zna napamet održava viteški duh naših sinova“ (Jovičić, 1926: 13). Ipak, ostaje činjenica da žene guslari i pesnici ni u kom slučaju nisu tako poznate i priznate kao muškarci, iako se čitavi pesnički rodovi (npr. lirske pesme) mogu vezati skoro isključivo za narodno stvaralaštvo žena. Međutim, stvaralaštvo žena koje se odvijalo unutar doma pridavan je još početkom ovog veka i drugačiji smisao od onog vezanog za tradiciju i jačanje nacionalne samosvesti. Utoliko, takva shvatanja zvuče neverovatno savremeno: „Uz demokratsko shvatanje kulture ide i slično shvatanje umetnosti. Neke vrste ručnih radova probijaju se danas među istinske umetnosti, pod imenom umetničkih zanata... Ovakvi radovi znače unošenje umetnosti u našu svakodnevnu potrebu, znače estetiziranje doma i života i zato ih mi tako ceni-mo. Time i ženski ručni rad sve više dobija svoje mesto u estetici“ (Slijepčević, 1923).

Na kraju, treći pravac kritike stanovišta o kreativnoj inferiornosti žena zasniva se na tvrđenjima o postojanju **androcentričnih kriterijuma** u procenjivanju umetničkih vrednosti, pri čemu je stvaralaštvo žena dosledno marginalizovano u društвima različitog tipa, bilo da se radi o stvaralaštву unutar priznatih umetničkih medija bilo o stvaralaštву unutar nepriznatih. Kada je reč o savremenoj epohi, naglasak ove kritike je pre svega na nepriznavanju umetnicu. Stavovi o neadekvatnom vrednovanju

kreativnog rada žena zasnivaju se ili na tvrdnji o diskriminaciji žena unutar postojeće organizacije umetničkih i naučnih delatnosti, ili, kada je reč o umetnosti, na tvrdnji o postojanju kvalitativnih razlika između muške i ženske umetnosti. Tako kriterijumi ostaju zapravo ambivalentni: umetnicama se kao poseban kvalitet često pripisuju epiteti vezani za muškarce, a u drugom slučaju ti isti kvaliteti mogu biti tretirani upravo kao nedostatak, jer je u pitanju autor ženskog pola. Na primer, ženama vajarima ili slikarima može biti prebačeno od strane kritike da imaju „suviše agresivne“ skulpture „za ženu“ ili da su slike „suviše snažne za ženu“, dok će se ženama piscima često zamerati njihova „ženska sentimentalnost“.

Ako se prihvati stanovište o postojanju kvalitativnih razlika između muškog i ženskog umetničkog stvaralaštva, koje je sve prisutnije u savremenoj feminističkoj literaturi i koje ženskom stvaralaštvu želi da prida dignitet jednak muškom, onda sledi i odgovarajuća implikacija: **prevredovanje celokupne istorije umetnosti**, unošenjem onih kriterijuma u procenjivanje umetničkih ostvarenja koji bi bili aplikabilni na specifične oblike ženskog stvaralaštva, kao i na njegove specifične karakteristike. To bi značilo da je i pored svih nepovoljnih okolnosti koje su delovale, odnosno pored svih mehanizama sistemske inhibicije, moguće dobiti sasvim drugačiju sliku o stvaralaštvu žena tokom istorije. „Muški“ i „ženski“ kriterijumi kreativnosti, međutim, ne bi smeli da se u nekoj novoj epohi apsolutizuju. Njihovo uspostavljanje u savremenosti i njihovo primenjivanje na prošlost treba da doprinesu da se i jedni i drugi demistifikuju i da se **umetničko delo osloboodi opterećenja rodne pripadnosti svog autora**. To će, naravno, biti moguće u meri u kojoj je i sam autor, kao društveno biće, oslobođen pritiska svoje društveno definisane polnosti.

I tako, dok u osnovi shvatanja o kreativnoj inferiornosti žena leži neistorično shvatanje „ženske prirode“, u osnovi kritika ovakvih shvatanja leži upravo **istorično shvatanje „ženske prirode“**, ali i drugačije shvatanje same kreativnosti. Iz levičarske perspektive 80-ih godina izgledalo je da će stvari ići u pravcu **deelitizacije kreativnosti**, pri čemu kreativnost više neće biti vezana isključivo za vrhunska umetnička ili naučna dostignuća, već će podrazumevati i niz različitih kulturnih ostvarenja, različitog nivoa, u različitim oblastima i različite „dubine“. Ovakav koncept je podrazumevao i **proširenje dijapazona sa retkih „kreativnih pojedinaca“ – genija, na veći broj ljudi kod kojih je kreativnost prisutna u različitom stepenu i izražena na različite načine**. Tako kreativnost „biva obuhvaćena u svom gradacijskom silasku sve do svakodnevne inicijative, do usputne improvizacije, gde se zajednički potvrđuju uobrazilja i moć suđenja sa znanjem i odlučnošću“ (Aler, 1983: 15). Kreativnost time postaje opšta odlika čoveka. „Ispred takve pozadine umetničko više nije izolovano. Ono gubi svoju ekskluzivnost ukoliko stvara specifičan i hipertrofiran način nastupanja opšteliudskih snaga u njihovoj produktivnoj međusobnoj igri. Tu stiče rang modela za samoostvarivanje čovekovo u njegovom oblikovanju života“ (Aler, 1983: 16). Proširivanju pojma kreativnih moći pojedinca odgovara i tretiranje **stvaralaštva kao immanentno ljudskog, univerzalnog prava**: „Stvaralaštvo više nije monopol koji

se traži isključivo za sebe” (Difren, 1983: 24). Stvaralaštvo postaje pravo svakog pojedinca, jer je uslov njegove individualizacije, uslov njegovog dosezanja slobode. Posmatrano iz perspektive 2015, bez mogućnosti da ovde ulazim u šire razmatranje, izgleda da su se istovremeno, i paradoksalno, na globalnom nivo, ali i na nivou Srbije, dogodile dve suprotne stvari: sfera stvaralaštva je postala ekskluzivnija nego ikada, a istovremeno i otvorenila nego ikada.

Kreativnost i društvo

Kreativnost žena se kao društveni fenomen, kao što je to bio slučaj i sa ostalim istraživanim oblastima u prethodnim poglavljima, može analizirati na tri nivoa: 1. na nivou određenog društva, 2. na nivou određenih podsistema u kojima je stvaralačka delatnost u klasičnom smislu i najprisutnija, i 3. na nivou individue.

Analiza kreativnosti žena na društvenom nivou polazi od određenja društvenog položaja žena kao **marginalnog**. Marginalnost žena za sobom povlači:

1. isključenost žena iz različitih oblasti stvaralaštva i
2. marginalizovanje, minorizovanje, stvaralaštva žena.

I jedno i drugo može biti objašnjeno upravo ulogom žena kao marginalne grupe koju one imaju u funkcionalanju globalnog društvenog sistema. Stvaralaštvo kao princip slobode sadrži negaciju ne samo marginalnog položaja pojedinca ili grupe već negaciju sistema u celini. U tom smislu, stvaralaštvo marginalaca je suštinski „subverzivno“. U ovoj negaciji društvenog sistema od strane stvaralaca, negaciji koja je verovatno uslov samog stvaranja, leži tradicionalan sukob između stvaralaca, bez obzira na njihov rod, i onih koji sebe proglašavaju nosiocima interesa određenog društva, odnosno političke klase. Međutim, dok stvaraoci, koji po (društvenoj) definiciji ne pripadaju marginalcima, svoj položaj marginalaca zadobijaju samim stvaralaštвом, dotele žene, koje po (društvenoj) definiciji jesu marginalci, svojim stvaralaštвом se uzdižu iznad marginalnosti. To ne znači da stvaranjem prestaju biti marginalci. To, međutim, znači da prinudnu marginalnost u čijoj osnovi leži društveno definisana inferiornost njihovog roda zamjenjuju marginalnošću proizašlom iz stvaralaštva, čime se povećava krug njihove individualne slobode. I dok je za sistem stvaralaštvo u principu „subverzivno“ na „idejnem“, vrednosnom nivou, dotele se stvaralaštvo marginalaca javlja kao opasnost pre svega u smislu podrivanja materijalne osnove egzistencije društva, jer marginalci reprodukuju sistem. Tako je izraz straha od ove opasnosti dobro poznat „argument“ o nespojivosti biološke reproduktivne uloge žena sa stvaralaštвом. U određenom društvu, marginalne grupe imaju jasno određenu i ekonomsku i političku ulogu. Međutim, da bi se i jedna i druga ostvarile, neophodna je **kontrola kreativnih potencijala marginalaca**. Slobodan tok kreativnih potencijala ugrožava establišment, dovodi u pitanje i samo postojanje marginalaca, a time i funkcionalisanje sistema. Kontrola se zato uspostavlja **rigidnom sistemskom inhibicijom**, koja deluje na različitim nivoima i u različitim oblastima, ali sa istim ciljem. Tako se u krajnjoj instanci „propu-

šta” manji ili veći broj kreativnih marginalaca, dozvoljava im se da se uzdignu iznad svoje marginalne grupe, pri čemu se ne menja suštinski položaj te grupe u celini. U osnovi ove **negativne selekcije** koja u startu eliminiše marginalce, leži strukturalna nećoć i/ili nespremnost društvenog sistema (odnosno, svih dosadašnjih istorijskih oblika društava) da iskoriste kreativne potencijale pojedinaca – svojih pripadnika.

Međutim, **kreativnost ne mora biti društveno priznata da bi postojala.** „Umetničko delo, kad je stvoreno, može nesumnjivo postojati samo u privatnoj sferi umetnika” (Pavićević, 1978: 153). Umetnička dela mogu, dakle, imati svoju **objektivnu egzistenciju** i nezavisno od javnosti ili priznatosti autora. Kada je reč o stvaralaštву marginalaca, nepriznatost na globalnom nivou može rezultirati **potkulturom ili kontrakulturom** ili jednostavno „**privatnim**“ **stvaralaštvo**m. Tako se kod žena kreativnost potisnuta u javnoj sferi često ispoljava u privatnoj sferi, kojom je upravo i određen njihov marginalni položaj. Ova vrsta stvaralaštva se odvija izvan zvaničnih umetničkih medija ili škola i često ima upotrebnu vrednost. Ipak, čak i kad je zvanično nepriznata, što je najčešće slučaj, stvaralaštvo ovog tipa ne samo da bitno doprinosi **estetiziranju svakodnevice** u porodičnom krugu, već pomera granice zatupljujućih svakodnevnih poslova. Ono dakle ima jasnu emancipatorsku funkciju.

Pripadnost individue marginalnoj grupi, u ovom slučaju žena, može biti u izvesnoj meri **neutralizovana** drugim „nemarginalnim” svojstvima. Tako će žene koje su pripadnice viših društvenih slojeva moći ostalim karakteristikama svog društvenog položaja da kompenzuju „nedostatak” koji proizilazi iz njihove rodne pripadnosti. To dokazuje činjenica o tzv. elitnom poretku naučnica i umetnica, koja je potvrđena i našim istraživanjem. Suprotno ovoj „kompenzaciji” jeste „**kumuliranje**” marginalnih svojstava pojedinaca. Kakve efekte mogu imati ova dva suprotna procesa na vrednovanje umetničkog rada žena, pokazuje sledeći primer:

„Ivana Brlić Mažuranić došla je iz vrlo ugledne sredine, moglo bi se reći da je bila pripadnica književne dinastije. I svi kritičari, razumljivo u prvom redu muški kritičari – pisali su o njoj s velikim poštovanjem i uvažavanjem. Poznata je kritika A. G. Matoša o knjizi Ivane Brlić Mažuranić; „Čudnovate zgode šegrt Hlapića”. On je tu knjigu izuzetno pozitivno ocjenio i onda, prirodno, kritika je tu njegovu ocjenu, taj mit o njoj podržavala dalje. Ukratko, ona je bila dvaput kandidirana i za Nobelovu nagradu, bila je prva članica Jugoslavenske akademije za znanost i umjetnost. Za svoje književno djelo dobila je sva priznanja. Time, dakako, ne želim reći da to njezinu književno đelo nije vrijedno, ali želim povući paralelu s osobom koja dolazi iz sasvim druge socijalne sredine, sirotinjske, iz miljea za koji nije bilo nikakvog uvažavanja. To je bila Marija Jurić Zagorka. Vrlo je zanimljivo čitati kritike o njezinu djelu.

Njezino djelo bilo je proglašeno totalnim šundom, ali ne samo sa književnog stajališta – ne bih sad razglabala o tome – nego čisto sociološki. Nije bila udana, čak je i njezin izgled bio, može se reći, neugledan itd. Osim toga, bavila se nećim što

muškoj kritici nikad nije bilo simpatično, bavila se novinarstvom. Osim što je pisala te pučke romane, što je uživala golemu popularnost, što su je ljudi manjački čitali, pa čak i intelektualci koji su to krili, osim svega toga imala je nešto što se muškoj kritici nikako nije svidjelo i oni nisu priznавали njezinu vrijednost kao novinara. A možemo reći da je doista bila izvanredan novinar” (Škrinjarić, 1987: 30).

U želji da ostvari svoje ciljeve, a u nemogućnosti da apsorbuje i mobiliše kreativne potencijale svih svojih pripadnika, društveni sistem kontroliše putem svojih institucija one oblasti društvenog života u kojima je stvaralaštvo i najprisutnije: umetnost i nauku. Veze između ovih podsistema i društvenog sistema u celini su veoma složene i promenljive, a rezultat im je veća ili manja autonomija ovih podsistema i pojedinaca koji se bave stvaralaštvom. Na primer, „uticaj društvenog sistema na organizaciju saznajnih delatnosti sastoji se u odlučivanju (1). o programima rada ovih organizacija; (2). o raspolažanju materijalnim sredstvima; (3). o izboru, unapređivanju i otpuštanju stručnjaka, naročito onih na vodećim položajima; i (4) konačno, o pravu učešća u ocenjivanju ne samo saznajne vrednosti već i društvene prihvatljivosti pojedinih idejnih stanovišta i dostignuća. Autonomija neke organizacije saznajnih delatnosti je tim veća što profesionalne grupe koje u njoj rade imaju više uticaja na navedene vrste odluka” (Milić V., 1996b: 554–5). U umetnosti se uticaj društva, odnosno političke elite koja ga predstavlja, ostvaruje preko **institucija posredovanja** koje stoje **između umetničkog dela i javnosti**, i koje se javljaju kao presudan faktor javnog života dela, otuda i kao faktor stvarnog postizanja slobode stvaralaštva (Pavicević, 1978). Te institucije dobijaju ulogu kontrole stvaralaštva. Preko njih, a u skladu sa zvanično proglašenim ciljevima društva, odnosno sa strukturalnim sistemom nejednakosti u društvu, ostvaruje se i deo sistemske inhibicije žena. Može se pretpostaviti da povećanje autonomije ovih institucija, pre svega u smislu smanjivanja njihove funkcionalizacije, podređivanja ciljevima sistema, onako kako ih vladajuće grupe odrede i definišu, doprinosi i adekvatnijem tretmanu stvaralaštva marginalaca. Kontrola stvaralaštva i stvaralaca postaje po prirodi stvari naročito intenzivna u periodima konzervacije jednog društvenog sistema, u periodima status quo-a ili involucije. Tada se stiče utisak da je „društvo”, kako je to definisala jedna žena slobodan pisac iz Hrvatske, „pričljivo neprijateljski raspoloženo prema svojim umjetnicima, da se protiv njih prikriveno boriti. Animožitet je osobito izražen prema ženama i tzv. neinstitucionaliziranim kreativnim snagama. Ako su pak ta dva aspekta združena u egzistenciji slobodne umjetnice, problem ne poprima zabrinjavajuće obilježje kako smo se već privikli i upotrebljavati tu frazu, nego čak i tragične obrise” (Lukšić, 1987: 26). Najefikasniji i najčešće primenjivan vid društvene kontrole stvaralaštva ostvaruje se **neadekvatnim materijalnim nagradivanjem stvaralaca**, koje ne samo da ugrožava njihovu vlastitu egzistenciju već bitno ugrožava mogućnosti i domete samog stvaralaštva. Kako je rekla jedna vajarka iz Zagreba na okruglom stolu održanom povodom nalaza istraživanja o kome je reč: „Plaćamo atelje kao i limari, što znači da društvo nije izdiferenciralo što je umjetnost. Jer, ako umjetnosti oduzmem eksperiment, onda više nije umjetnost. Znači, onda se izjednačavamo sa obrtnikom” (Dajht-Kralj,

1987: 25). I u istraživanju umetnica i naučnica, kao što je već pokazano, i jedne i druge su ukazivale kako na svoj nepovoljni materijalni položaj tako i na materijalna ograničenja sa kojima se susreću prilikom obavljanja svog posla.

Međutim, bez obzira na sva evidentirana ograničenja, 80-ih godina je izgledalo da će i u Jugoslaviji preovladati trend koji se već osećao u „centru”, a koji je podrazumevao rast korišćenja kreativnih potencijala svih, pa i žena, usled nove razvojne etape i novih tehnologija. U vremenskoj perspektivi omeđenoj posmatranim kontekstom, izgledalo je da će usled promene razvojne paradigme nužno doći i do pojačane profesionalizacije, pa i poboljšanja položaja kreativne inteligencije. Nije moglo da se nasluti ono što se u međuvremenu dogodilo, i lokalno, na tlu bivše Jugoslavije, ali i u drugim poluperiferijskim društvima, kao i u samom centru – urušavanje položaja profesionalaca i statusa i položaja različitih kreativnih profesija, osim nekolicine koji su najdirektnije postali povezani sa medijima i medijskom manipulacijom. Tada je izgledalo da će, opet u skladu sa humanističkim principima unutar kojih je većina društvenih naučnika razmišljala o razvoju, doći do proširivanja sloboda i kreativnosti. Ali dogodilo se ono što su manipulativne globalne i lokalne elite izabrale kao model razvoja, a što je umesto humanizma, afirmisalo konzumerizam. I u ovoj sferi, kao i u ostalim koje su već obrađene u prethodnim poglavljima, veće uključivanje žena više nije označavalo povećanje emancipatorskog potencijala, već, mnogo češće, potvrđivanje vulgarnih patrijarhalnih vrednosti. U srpskom i postjugoslovenskom kontekstu svakako najubedljiviji primer je neofolk, odnosno turbo-folk.

Nauka i umetnost kao društveni podsistemi

Iako je zastupljenost žena među stvaraocima, odnosno obim stvaralačke aktivnosti žena, u najvećoj meri uslovljena njihovim položajem marginalne grupe u okviru globalnog društvenog sistema, jedan deo determinanti kvantitativnih, a naročito kvalitativnih svojstava stvaralaštva žena, pripada nivou umetnosti i nauke kao posebnim,

relativno autonomnim sferama društvenog života. Pritom, povećanje autonomije ovih sfera nesumnjivo utiče i na povećanje njihove „otvorenosti” za žene. Inhibitorni mehanizmi na nivou umetnosti i nauke ispoljavaju se u:

težem „regрутovanju” žena za obavljanje stvaralačkih zanimanja,
nižem vrednovanju njihovog stvaralačkog rada (napredovanje u profesiji, nagrade, priznanja, zvanja, počasti...);
osporavanju prava na specifičnost njihovog stvaralaštva;
hijerarhijskom ustrojstvu institucija u kojima se stvaralaštvo odvija, putem koga se prenose vrednosti patrijarhalne kulture.

Umetnost i nauka 80-ih godina prošlog veka nisu bile podjednako otvorene za žene, kao što su rezultati istraživanja pokazali. **Umetnost je za žene bila „otvorenija” od nauke**, jer je percipirana kao „bliža ženskoj prirodi”, a i jer je u celini predstavljala

područje u kome je, kada je reč o dostizanju uspeha i odgovarajućeg statusa, postojaо veći individualni rizik. Područje nauke je izgledalo kao privilegovaniјi i sigurniji put za ambiciozne i talentovane pojedince, naročito one koji su imali talenat i sposobnosti, a nisu želeli da se bave politikom. Zbog veće otvorenosti nauke za žene, kako je pokazalo istraživanje, umetnice su se u ostvarivanju svojih profesionalnih aspiracija: češće susretale sa olakšicama, a manje sa preprekama u odnosu na naučnice; imale su nepovoljnije socijalno poreklo od naučnica; njihovi očevi i majke su pružali manju podršku od očeva i majki naučnica; umetnice su bile zadovoljnije izborom svoje profesije i profesionalnim životom od naučnica.

Međutim, zanimljivo je da su i same umetnice smatrале umetnost „otvorenom” za žene u istoj meri u kojoj su to i prirodne nauke i medicina. Ova činjenica o većoj „otvorenosti” umetnosti od nauke kada je reč o ženama može se objasniti na više načina: umetnost je tradicionalno više „otvorena” (još u antici žene su se bavile umetnošću); mnoge oblasti umetnosti nastale su iz kreativnih zanata kojima su se žene tradicionalno bavile (tkanje, keramika, pripovedanje...); umetnost je manje institucionalizovana (odnosno, veći deo umetnika stvara izvan institucija), pa je kao takva manje podložna društvenoj kontroli; nepovoljan položaj „slobodnih” umetnika olakšava ulazak žena u profesiju.

Ipak, ne samo da su umetnost i nauka, u celini posmatrane, bile različito „otvorene” za žene već je i u okviru njih postojala **profesionalna segregacija**, odnosno zadržavala se koncentracija žena na pojedinim područjima. Tako se i na nivou najkreativnijih zanimanja potvrdila pravilnost da se povećanje učešća žena ostvaruje putem njihove koncentracije u okviru određenih „specijalnosti”. Naravno, koncentracija je najčešće povezana i sa visokim učešćem žena u pojedinim oblastima. Dok se u nauci ovo izražava kroz koncentraciju žena magistara i doktora nauka u pojedinim naučnim oblastima (medicina, hemija, biologija, ekonomija, književnost...), dotle se u umetnosti ova koncentracija izražava kroz različite umetničke medije. Tako, na primer, u okviru likovne umetnosti vajarstvo je tradicionalno zatvoreno za žene od slikarstva. S druge strane, tapiserija je tipično „ženski” medij. U primenjenoj umetnosti situacija je bila slična: kada se posmatrala polna struktura pojedinih sekcija ULUPUDS-a, moglo je da se zapazi potpuno odsustvo žena u fotografskoj sekciji, a veoma veliko prisustvo u keramičkoj, kostimografskoj i scenografskoj sekciji.

U umetnosti, više nego u drugim oblastima, ova koncentracija žena i njihova visoka zastupljenost u pojedinim oblastima otvaraju **pitanje sklonosti**, odnosno specifičnih sposobnosti žena koje mogu ležati u osnovi njihovih stvaralačkih izbora. Dakako, postojanje pomenute pravilnosti ukazuje na objektivnu uslovљенost ovakvih izbora. Ipak, ne može se osporavati činjenica da u patrijarhalnim društvenim okolnostima specifično oblikovana „ženska priroda”, uslovjava i subjektivne karakteristike autora, a time i njihove sklonosti, interesovanja, usmerenja. Tako, na primer, objašnjenje za to što je tapiserija tipičan „ženski” medij verovatno se ne

može naći isključivo u činjenici postojanja tradicije tkanja kao ženskog zanata. Vrlo je verovatno da mekoća oblikovanja materijala, transparentnost, mogućnost kreiranja prostora stvaranjem ambijentalnih tapiserija i sl. – čine ovu vrstu medija bližim ženskom senzibilitetu, ali i lakšim za obradu, s obzirom na razlike u fizičkoj snazi između žena i muškaraca. Međutim, pored određenih sklonosti žena koje mogu ležati u osnovi izbora određenog medija, na njihovo opredeljenje može uticati i niz činilaca koji su **izvan same umetnosti**, izvan njihovih ličnosti, ali povezani sa njihovom društveno definisanim ulogom. Na primer, fleksibilnost radnog dana domaćice može se uklopiti sa pisanjem u slobodnom vremenu. Međutim, diskontinuirano radno vreme domaćice uslovjava književni oblik, pa će žene pre biti pisci pesama i novela nego npr. romana. Materijalna ograničenja, kao što primećuje Virdžinija Vulf, mogu usloviti da se žene više bave pisanjem nego komponovanjem, jer su im „sredstva literarne proizvodnje” dostupnija (Woolf, 1978).

Prepostavljena sklonost žena ka bavljenju određenim umetničkim medijima u najužoj je vezi sa pitanjem: „U kojoj meri je njihova umetnost „ženska”?” Ili, preciznije: „Postoje li specifično „ženske” karakteristike umetničkih dela čiji su autori žene?” Same umetnice o ovom problemu, 80-ih godina u bivšoj Jugoslaviji, imale su potpuno različite stavove. Neke su svoju žensku prepoznatljivost smatrala posebnim kvalitetom. Na primer, jedna vajarka iz Zagreba je tvrdila: „Kaže li netko ženska umjetnost, smatram da to nije sramota. Dapače! Jer, kao što svaki čovjek ima svoj rukopis, tako umjetnica ima svoj stil. Zašto se u mojoj kiparstvu ne bi osjetilo da sam žena? Ne mislim da je to nešto loše” (Dajht-Kralj, 1987: 34). Druge su, međutim, smatrali da pripisivanje „ženskih” kvaliteta, odnosno insistiranje na posebnosti „ženske” umetnosti, vodi njenom proglašenju za drugorazrednu, manje vrednu. Tako, na primer, jedna žena pisac je smatrala da se „insistiranje na tzv. ženskoj umjetnosti zapravo iskorištava za minoriziranje uloge (rada) žene u svekolikoj umjetničkoj proizvodnji. Nedavni pokušaji traženja poetičkih specifičnosti ženskog pisanja više su naštetili nego koristili književnicama. Žene su strpane u zasebne odjeljke, za njih su smisljeni drugačiji kriteriji vrednovanja umjetničih djela, a tako ih se udaljavalo iz opće nacionalne povijesti književnosti i slagalo u drugu, sekundarnu povijest nacionalne književnosti” (Lukšić, 1987:34).

Očigledno je da je ovakva vrsta osporavanja „ženskih” karakteristika umetničkog dela polazila od negativnog efekta koje je priznavanje tih karakteristika moglo imati po autoru, odnosno delo, a ne od osporavanja mogućnosti postojanja samih tih karakteristika. Međutim, već tada, u 80-im, bilo je jasno da **problem i nije u postojanju ili nepostojanju „ženske umetnosti”** već u njenom vrednovanju. Naime, kriterijumi vrednovanja su i tada, ali i sada, još uvek u velikoj meri izgrađeni na androcentričnom shvatanju vrednosti i patrijarhalnoj hijerarhiji moći. „Muški” kriterijumi vrednovanja umetničkog stvaralaštva žena postaju delatni putem raznovrsnih mehanizama (nagrade, priznanja...), pri čemu je presudna uloga kritike. Ili, kako problem definiše jedna žena pisac: „Kritiku pretežno pišu muškarci i može se reći, kad govorim o povijesti

književnosti, uglavnom su je pisali muški kritičari. Zbog toga ovdje ima prilično rupa i vjerovatno bi trebalo načinuti revalorizaciju. Tad bi mnoge stvari isplivale na površinu, mnogi pisci dobili bi manje vrijedno mjesto i njihov ugled ne bi bio tako velik kao što je sad” (Srinjarić, 1987: 29–30). Dakle „muške” karakteristike dela koje su u skladu sa „muškom” kulturom u celini, još uvek predstavljaju viši kvalitet. Međutim, ovi kriterijumi imaju svoju istorijsku dimenziju, oni nisu večni i neprolazni.

Postojanje „muških” kriterijuma kao dominantnih pored nižeg vrednovanja stvaralaštva žena, može imati i druge implikacije. Na primer, prihvatanje „muškog principa arhitekture” vodi rastu konflikata između ljudskih potreba i izgrađenog ambijenta. Dok su „ženski principi” u arhitekturi skloni da budu orijentisani prema korisniku, fleksibilni, društveno orijentisani, polaganog rasta i ograničenog reda, dотле „muški principi” pokazuju sklonost ka: orijentaciji prema kreatoru, monumentalnosti, fiksiranosti, apstraktnoj sistematizaciji, specijalizovanosti, jednodimenzionalnosti, orijentaciji na profit i brzoj izradi. Problemi modernizma u arhitekturi rezultat su dominacije „muških” principa kao što su: uvažavanje želje projektanta, a ne korisnika; monumentalnost umesto prilagodljivosti; jedinstvenost umesto šarolikosti (Sekulić-Gvozdenović, 1983).

Kriterijumi za procenjivanje stvaralaštva žena, naravno, prilično se razlikuju kada se radi o naučnicama. Oblast naučne delatnosti podleže „čvršćim” kriterijumima procenjivanja, odnosno kriterijumima koji su više standardizovani i više operaciona-lizovani, pa je otud i procenjivanje značaja naučnog doprinosa žena podložnije većoj objektivnosti. Naravno, ni u kom slučaju se ne radi o apsolutnoj objektivnosti, za šta je dokaz, između ostalog, i već navedeni primer odbijanja Marije Kiri za ulazak u Francusku akademiju.

Veliki deo stvaralačkih potencijala žena sputan je upravo prinudnim izborom predmeta bavljenja. Sam izbor je često uslovjen, bilo da se radi o umetnosti bilo nauci, vrednostima patrijarhalne kulture. Zato veliki broj naučnica ukazuje na to da su suočene sa tim da im se „stalno govori da su problemi koje mi želimo da ispitamo trivijalni, neučenjački i nepostojeći” (Ruddick, Daniels, 1977). Snažan izvor inspiracije u umetnosti, kada je reč o umetnicama, predstavlja njihovo žensko iskustvo, doživljavanje sveta iz ugla žene. Takav izbor predstavlja ujedno i pobunu protiv trivijalizacije i marginalizacije ženskog iskustva, koje upravo putem oblikovanja u umetnosti ima šansu da dobije dignitet. Različitost tematske orijentacije muškaraca i žena u umetnosti, naročito je vidljiva u okviru istog medija. Neki kritičari su još 70-ih godina, na primer, zapazili su da rediteljke imaju drugačiji pristup ženskim likovima od reditelja. Tako se Anješ Varda i Marta Mesaroš u svojim filmovima bave konkretnim ženama, realnim situacijama. Njihovi ženski likovi nemaju oreole heroizma i nisu idealizovani. S druge strane, Felini i Bergman imaju junakinje čiji problemi transcendiraju sva-kidašnje i obično. Oni se nisu bavili toliko konkretnim okruženjem junakinja, već su se usmerili na njihove ličnosti, njihovu bit. Kod režiserki, međutim, junjakinja čvrsto stoje na zemlji i njihovi problemi proizilaze iz konkretnog života (Frelih, 1976: 48).

Na kraju, kao što promene u razvoju društvenog sistema uslovjavaju i promene u odnosu prema kreativnim potencijalima marginalnih grupa, tako, može se prepostaviti, i promene u nauci i umetnosti utiču manje ili više stimulativno na ispoljavanje kreativnih potencijala žena. Ako se pode od toga „da postoje periodi u istoriji umetnosti, analogno periodima normalne nauke u nauci, kada umetnici imaju nepodeljeno mišljenje o tome koji su to zadaci koji stoje pred umetnikom i na koji način te zadatke treba rešiti” (Herman, 1983: 139), onda je otvoreno pitanje koji je od ova dva perioda pogodniji za stvaralaštvo žena i da li uopšte ima nekih bitnijih razlika. Jer ako je prvi period **period kanona**, a drugi **period eksperimenata**, postavlja se pitanje imaju li žene podjednako hrabrosti da iskorače iz kanona kao što to čine muškarci? Imaju li one snage za suštinske preokrete u nauci i umetnosti kada su vaspitane da veruju u svoju nemoć? Da li su žene opterećene svojom društveno definisanom ulogom sklonije konvencijama i u nauci i u umetnosti kako bi smanjile otpor sredine kome su izložene tokom ostvarivanja svojih kreativnih ciljeva? Po sebi se razume da ovo nisu „večna pitanja” na koje je moguće dobiti „večne” odgovore. Jedino ispitivanje konkretnih perioda u istoriji umetnosti i nauke, naročito u savremenom dobu, može da osvetli i ovaj značajni, ali u potpunosti neistraženi aspekt problema kreativnosti žena.

Kreativnost i individua

Društvena dimenzija kreativnosti žena na individualnom nivou takođe je uslovljena marginalnim društvenim položajem žena. Žena je, pre svega, određena svojom grupnom pripadnošću i, kao i ostalim marginalcima, uskraćena joj je individualnost. Ona je **u svojoj marginalnosti deo opštosti**, priznata je samo kroz svoju opštost, kroz svoj pol konkretizovan rađanjem. Tu započenje lična drama žene stvaraoca.

Iskustvo pokazuje da su za velika postignuća potrebni ljudi koji su snažne individue. Oni imaju mnogo više od sposobnosti neophodnih za postizanje značajnih rezultata. „Za otkrivanje novih oblasti istraživanja, novih rezultata, novih metoda istraživanja potrebne su (ako se izuzmu slučajna otkrića) po pravilu i karakterne osobine koje daleko prevazilaze stepen „sposobnosti” potrebnih za nauku i usvajanje visokog stupnja naučnih saznanja. Jačina karaktera, sposobnost da se prihvate porazi, gradička hrabrost, odbacivanje tradicionalnog, to su one datosti kojima se karakteriše ljudsko biće koje se uzdiže do individualnosti” (Heler, 1978: 191). Dakle, da bi bila kreativna, žena mora da se izdigne do individue. A individualnost je u suprotnosti sa njenom društveno definisanom ulogom. U ponoru ove protivrečnosti gube se mnogi talenti, sposobnosti, stvaralački nagoni.

Između kreativnih potencijala i kreativnih ostvarenja žena na individualnom nivou, stoje mnoge institucije sistema koje imaju ulogu **inhibitornih mehanizama**. Pre svih, na žene destimulativno deluje roditeljska porodica. Upravo visoka podrška roditelja, koja je neophodna za postignuće žena, što je potvrđeno i našim istraživanjem, ide

u prilog tezi da je realizacija kreativnih potencijala nemoguća bez te podrške. Može se pretpostaviti da ukoliko je položaj pojedinca više marginalan, utoliko je značaj ove podrške veći. Međutim, čak i kada nije u pitanju eksplisitna podrška ili nepodrška, sam proces vaspitanja bitno utiče na razvoj kreativnih sposobnosti dece. Devojčice naviknute na poslušnost teško odrastaju u beskompromisne borce za nove prodore u umetnosti ili nauci. Ovome doprinosi i nedostatak adekvatnih modela kreativnih žena. Kako pokazuje jedno istraživanje sprovedeno u SAD, zasnovano na „životnim pričama” žena umetnica i naučnica, većina ispitanica je prošla kroz period „duhovne izolacije” zbog nepronalaženja svog mesta u bilo kojoj ženskoj tradiciji (Ruddick, Daniels, 1977). Inhibicija ispoljavanja kreativnih potencijala žena nastavlja se u školi. Ustrojstvo obrazovnog sistema **ne deluje u pravcu razvoja kreativnosti, već u pravcu prihvatanja autoriteta**. Ocenama se nagrađuju nesamostalnost, neoriginalnost, tačna interpretacija. Tako i škola nagrađuje poslušnost, koja kasnije postaje osnov nekreativnosti. Sputavanju razvoja kreativnosti u školi izloženi su i dečaci i devojčice. Međutim, devojčice koje su već u roditeljskoj porodici naviknute na poslušnost lakše će prihvati inhibirajuće (kad je reč o kreativnosti) ustrojstvo škole, što između ostalog potvrđuje i bolji školski uspeh devojčica od dečaka na nižim nivoima obrazovanja. Međutim, njihove mogućnosti odupiranja školskom ustrojstvu i razvijanje kreativnih potencijala biće ograničeni činjenicom da obrazovanje za njih predstavlja osnovni kanal društvene promocije, i upravo dobrim školskim uspehom one stvaraju mogućnosti za oslobođanje od svog društveno određenog marginalnog položaja.

U čitavom procesu socijalizacije žene su oslobođene društvene „prinude” da budu kreativne i da svoju kreativnost izražavaju. Od njih se ne očekuju „velika dela”. Njima niko neće prebaciti ako ne iskoriste svoje talente, ako „trule” u vlastitoj, pa ipak nametnutoj inhibiciji. Nikada se neće saznati koliko je genija u „obliku žene” odustalo na samom početku ili nije ni pokušalo da svoj talent realizuje. Socijalizaciju žena, dakle, označava proces **demotivacije žena za stvaralaštvo**. Rezultat ovakve socijalizacije jesu **niže aspiracije** žena. Tako su, na primer, dva istraživanja sprovedena u Hrvatskoj i Sloveniji, 80-ih godina prošlog veka, pokazala da su žene sklonije od muškaraca da svoj rad tretiraju kao „kreativan” čak i kad obavljaju radnička zanimanja (Kodrnja, 1987), odnosno dva puta češće od muškaraca smatraju da u svom radu mogu da izraze vlastite sposobnosti i ideje (Jogan, 1983).

Ipak, ovakva socijalizacija sadrži u sebi protivrečnost. Iako ona ne deluje podsticajno na razvoj sigurnosti, hrabrosti, prodornosti, nezavisnosti, neposlušnosti i sl., ona podstiče razvoj senzibiliteta. Senzibilitet žena, koji složenom društvenom manipulacijom prerasta u izvor njihovog porobljavanja, može biti i osnov njihovog umetničkog stvaralaštva. Otud, ne začuđuju teze po kojima su muškarci stvaraoci po svom senzibilitetu bliži ženama nego ostalim muškarcima. Erikson, na primer, smatra da je „„unutrašnji život” koji karakteriše neke umjetnike i stvaraoce svakako i kompenzacija za to što su oni biološki gledano, muškarci, jer im pomaže da se specijalizuju u introvertnosti i senzitivnoj intimnosti koja se obično pripisuje ženama” (Erikson, 1976:

239). Dakle, protivrečnost zahteva kojima su devojčice izložene tokom socijalizacije, u porodici i obrazovnim ustanovama, može imati pozitivne efekte na podsticanje kreativnosti kroz subjektivno doživljavanje tih protivrečnosti.

Kasnije, inhibitorni mehanizmi nastavljaju da deluju preko profesije, o čemu je već bilo reči, i preko porodice. Porodica, pre svega, onemogućuje „**stvaralački beg**“ žene, ne dopušta joj izolovanost, mir, samoću, koji su neophodni za stvaranje. Kako kaže Virdžinija Vulf, ženama su za kreativan rad potrebni „guineas and locks“, odnosno materijalna nezavisnost i prostor u kome će moći da se osame u toku dana. „Vlastita soba“ (A Room of One's Own) simbolizuje odvajanje od sveta porodičnih i društvenih obaveza i okretanje sebi, svom stvaralačkom radu (Woolf, 1978). Pored fizičke, ali i psihičke nemogućnosti da se izoluje, ženu u velikoj meri inhibira i ne-promenljiv ritam njenih svakodnevnih obaveza, koje njen vreme pretvara u diskontinuirano vreme u kome je nemoguća „predanost“ intelektualnom radu. Kreativnost žene ubija pragmatičnost svakodnevica. Ta pragmatičnost, ritualizirana do detalja, zarobljava je svojom predvidljivošću i rutinom. Ona omeđava njen svet, iz koga kreativno iskoračenje postaje gotovo nemoguće.

Kada je reč o psihičkoj energiji koju žena troši u okviru porodice, onda u fokus dolazi pitanje odnosa biološke funkcije žene – rađanja – i njenog kreativnog rada. Da povezivanje ove dve aktivnosti žena nije besmisленo, potvrđuje i činjenica da su mnoge žene stvaraoci u istoriji bile bez dece. Tako su, na primer, skoro sva velika književna dela u prošlom veku stvarale žene koje nisu imale decu: Gertruda Štajn, Virdžinija Vulf, Ketrin Mensfield, Doroti Parker, Lilijan Helman. Objašnjenje se verovatno može tražiti u činjenici da u patrijarhalnom svetu ženski stvaralački poriv, koji se tretira kao anomalija, može da se ispolji samo prihvatanjem „muškog“ obrasca uspešnosti, odnosno žrtvovanjem privatnog života. Osporavanje vlastite polnosti žena stvaralaca može biti ključ za njihovo napredovanje u patrijarhalnom svetu. Međutim, moguća je još jedna vrsta objašnjenja. I poriv za rađanjem i poriv za kreacijom u suštini predstavljaju jedan isti poriv: za stvaranjem, produžavanjem sebe u vremenu i prostoru, prevazilaženjem sopstvene smrtnosti. Jer, „stvaralaštvo je jedan poriv čoveka u večnom postojanju... Stvaralaštvo je oblik čovekove osvete, velike osvete čoveka smrti, dokaz njene prividnosti i sredstvo njene poruge. Stvaralaštvo se čovek sveti svojoj prolaznosti što nije večan. I svojoj večnosti što je prolazan“ (Pavićević, 1978: 283). Međutim, u osnovi ista „osveta prolaznosti“ leži i u produžavanju vrste. Otuda se već realizacijom jednog od ova dva poriva žena uzdiže iznad svoje prolaznosti. Muškarac pak, koji u biološkoj reprodukciji ima mnogo manje značajnu ulogu, raspolaže samo jednom mogućnošću – da bude kreativan.

Ipak, kako je pokazalo istraživanje naučnica i umetnica 80-ih godina, najveći deo žena stvaralaca smisao svog života nije pronalazio u isključivanju jednog od ova dva poriva već upravo u njihovom **harmonizovanju**. Tako su one u odgovorima smisao života uglavnom određivale prema uspehu u porodičnom i profesionalnom životu ili

kao njihovo uspešno usklađivanje: „Sklad mog ličnog i profesionalnog života” (glumica); „Da realizujem potencijale za koje verujem da ih posedujem, ne samo intelektualne, već i emocionalne – uspeh na poslu, ali i zadovoljavajući odnosi u užoj i široj porodici i sa prijateljima” (književnica); „Moje dete i moj posao” (glumica); „Sreća deteta, uspešan intiman život, zadovoljstvo i uspeh u radu” (književnica); „Kreativno angažovanje – rad, potvrđivanje na profesionalnom, porodičnom, društvenom planu” (književnica); „Da uspostavim ravnotežu između profesionalnog i privatnog života i da osnujem porodicu kojoj ču ja i koja će meni pružiti maksimalno moguću sreću” (muzičarka); „Dete i posao” (kostimografkinja); „Porodica i posao” (glumica); „Moj rad, dete” (slikarka); „Rad i porodica” (slikarka); „Ljubav i rad” (rediteljka); „Da od svoje dece stvorim ljude, stvaralaštvo” (primjenjena umetnica); „Da podignem zdravo dete i da radim posao koji volim” (sociološkinja); „Da radim svoj posao najbolje što mogu, da odgajim decu u dobre ljude, da sačuvam ljubav svoje porodice i da u svemu tome sačuvam svoje samopoštovanje” (biološkinja); „Porodični i profesionalni uspeh istovremeno” (inženjerka); „Rad u struci i angažovanost u porodici” (hemičarka); „Ljubav prema porodici i rad” (matematičarka); „Zdrav i skladan porodični život, vaspitanje, obrazovanje i profesionalni put” (filološkinja); „Što potpunije življenje u kome bih kao žena, majka, čerka, drugarica, profesor i naučnik bila podjednako uspešna i samosvojna ličnost” (filozofkinja); „Podizanje dece, pomoći roditeljima, plodan profesionalni rad” (hemičarka); „Pošten odnos prema svemu oko sebe i sebi samoj, sreću i zadovoljnu porodicu, veselu decu koja će uz nas zadovoljne onim što radimo i kako se ponašamo međusobno i prema društvu, shvatiti rano lepotu života” (biološkinja); „Harmonija u porodičnom životu, unutrašnja ravnoteža, zadovoljstvo u poslu” (hemičarka); „Sređen porodični život, dostizanje određenog nivoa na profesionalnom planu” (biološkinja); „Veliki profesionalni uspeh i skladan porodični život” (geografskinja); „Porodica i rad” (lekarka); „Rad i ljubav” (pravnica); „Uspešnu profesionalnu karijeru (bez preteranih ambicija) i skladan porodični život” (matematičarka); „Svoju decu – stvaranje nezavisnih i sposobnih za život, svoj posao – pošten i korektni rad u profesiji, ljubav – prema deci, muškarcu, prijateljima, roditeljima” (sociološkinja); „Pre svega da odgajim dete kao poštenu, obrazovanu i samostalnu ličnost, da na profesionalnom planu i u ličnom životu postignem najviše s obzirom na moje sposobnosti i uslove u kojima živim” (pravnica), itd.

Nasuprot ovoj velikoj većini odgovora, u manjem broju odgovora se kao osnovni smisao života navodio upravo rad; „Vidljivi rezultati u poslu koji ostavljaju tragove i uticu na nove generacije” (muzičarka); „Kreativni rad” (kostimografkinja); „Posmatranje života i njegovo otkrivanje sebi i drugima kroz rad i život” (slikarka); „Rad” (slikarka); „Svoj posao” (inženjerka); „Da ostavim za sobom trag: u nauci doprinos razvoju, u nastavi da omogućim mlađima da produže gde ja stanem, da ostanem ljudima u lepom sećanju” (astronomkinja); „Rad i iskreno prijateljstvo” (etnološkinja); „Rad i stvaralaštvo” (matematičarka). Na kraju, u nekoliko odgovora smisao života pronalazio se u razvoju sopstvene ličnosti: „Realizacija sopstvene ličnosti, uz rad” (ekonomistkinja); „Da radim posao koji je kreativan, da stvorim uslove za bogat unu-

trašnji život, da čitam, slušam muziku i upoznajem stare kulture, civilizacije” (hemičarka); „Da radim ono što volim, da uživam, da putujem i stalno saznam nove i interesantne stvari” (hemičarka); „Da osetim, doživim, prihvatom i potvrdim vrednosti života: avanturu razlike, stvaralašva, osetim radost i tugu, prihvatanje i davanje, usavršim svoje mogućnosti, zadovoljim svoje potrebe, višak da velikodušno poklonim drugima, a pre toga da budem prisutna u životima drugih ljudi, na način pošten, uzajaman i učitiv u srcu” (sociološkinja).

Može se zaključiti da čak i kad su **se uspešno bavile kreativnim zanimanjima, naučnice i umetnice su smisao svog života retko videle isključivo u svojoj profesiji**. One uglavnom ostaju podeljene na način koji su izabrale i za koji veruju da im obogaćuje život, određujući sebe i svoje ciljeve kroz relaciju sa drugima: detetom, muškarcem, roditeljima, prijateljima. Samo izuzetno retko smisao svoje egzistencije redukuju isključivo na kreativan rad. Međutim, isto tako, najveći deo žena stvaralaca **smisao svoje egzistencije ne vidi izvan kreativnog rada**. To je sasvim suprotan nalaz onome što je, na primer, tvrdio Weininger da „žene sa svojim velikim darom za podražavanje počinju da studiraju, pišu, itd., čak i ako nikada nisu imale urođenu potrebu za tim” (Weininger, 1986:127). Nema sumnje da se žene stvaraoci ne bi složile sa tim da se njihova potreba za stvaranjem može poistovetiti sa „darom za podražavanje”, jer onda ne bi upravo u kreativnosti pronalazile smisao svog života, kao što su pokazali njihovi odgovori u kojima je upravo kreativnost bila viđena kao osnovna „pozitivna strana posla”. Određujući bliže „pozitivne strane posla”, ispitnice su navodile sledeće: **traganje za novim i otkrivanje novog** („uvek rad na novom”; „stalno radiš nešto novo, praviš nešto što inače ne postoji”); „stalno nova problematika koja daje podstrek”; „stalno otkrivanje novih saznanja i činjenica”); **slobodu izbora** („sloboden izbor posla”; „inicijativa izbora”; „sloboda u izboru vrste posla mesta i vremena”; „mogućnost izbora”); **lično usavršavanje** („stalno sticanje znanja”; „neprekidno lično usavršavanje”; „stalno dokazivanje”; „mogućnost daljeg usavršavanja”; „stalno praćenje novih dostignuća u nauci”); „mogućnost stalnog sticanja znanja”, „mogućnost za proširivanje ličnog obrazovanja, učenja, napredovanja”; „mogućnost stalnog evoluiranja, testiranje, ali i razvoj intelektualnih i drugih svojstava, mogućnost stalnog saznavanja i sve dubljeg pronicanja u razumevanju određenih prirodnih pojava”; „intelektualno napredovanje”; „uzdizanje sopstvenog duha, njegovo oplemenjivanje”); **slobodan raspored vremena** („sloboden raspored rada”; „nevezanost za radno mesto”; „dosta slobodnog vremena, radno vreme nije fiksirano”; „fleksibilno radno vreme”; „slobodno radno vreme”...). Pored navedenih, veoma često su pominjale i **samostalnost, nezavisnost, dinamičnost** kao „pozitivne strane posla”. Zanimljivo je da su naučnice koje su zapravo univerzitetski radnici često kao „pozitivnu stranu posla” isticale **kontakt sa mladima i pedagoški rad**. Umetnice su, međutim, bile više sklone poetičnom određenju kvaliteta svoje profesije. Tako, neke od njih govore o duboko **terapeutskom smislu** kreativnog rada („ventil”; „lečenje uznemirenosti”), **mogućnosti samospoznanje** putem rada („samospoznanja”; „bivanje sa sobom i bavljenje sobom”), **slobodi** („unutrašnja sloboda”, „nema ograničenja,

osim sopstvenih u znanju i umeću”, „neograničeno polje rada, neiscrpne mogućnosti ostvarenja i eksperimenta”). Veliki broj odgovora umetnica govorio je i o **radosti stvaranja**: „radost ako uspem”; „trenuci prave sreće”; „zadovoljstvo u toku rada, osećanje potpune sreće”; „ispunjava me radošću”; „uživanje u radu”; „uživam u muzici na poseban način”; „zadovoljstvo od stvaranja”; „zadovoljstvo stvaralaštвom”; „radost stvaranja (retki, ali nebeski trenuci)”; „zadovoljstvo u radu”; „uživanje”. Svi ovi odgovori pokazuju da **kreativnost ne samo da je bila osnovni motiv za obavljanje naučnih i umetničkih profesija već je bila i smisao života, ali i osnovni izvor zadovoljstva za žene stvaraocе.**

6. PORODICA I PROFESIJA

Porodica i društvo

Sistematska inhibicija, koja se u odnosu na žene ispoljava u sferi rada (izvanporodičnog), obrazovanja, profesije, pa čak i same kreativnosti, **u porodici dobija svoje najjače uporište**. Upravo porodična uloga žene, čije izvorište su **biološka reprodukcija i neplaćeni domaći rad**, predstavlja osnovu postojanja marginalnosti žena kao grupe, a time i odgovarajućih mehanizama sistema inhibicije. Otuda, inhibitorno delovanje porodice i nije moguće razumeti iz nje same, već pre svega iz njene veze sa okruženjem, odnosno sa društvenim sistemom. Slično, i na individualnom nivou, nivou žene kao pojedinke, porodica ostvaruje svoju inhibitornu ulogu upravo u skladu sa zahtevima funkcionalisanja društvenog sistema. Zato uobičajeno svodenje problema odnosa žene prema radu na tzv. konflikt uloge (porodične i radne) ostaje izvan razumevanja dublje društvene uzročnosti, pa time i izvan adekvatnih programa promene. Uticaj porodice na profesionalno postignuće žena moguće je, kao što je to učinjeno i u prethodnim oblastima, analizirati na tri nivoa:

1. na nivou odnosa društvenog sistema i porodice,
2. na nivou same porodice i
3. na nivou individue – žene kao člana porodice.

Odnos porodice i društvenog sistema može se posmatrati kao odnos između **društvenog razvoja i razvoja porodice (dinamički odnos)** i kao odnos između **društvene strukture i porodice (funkcionalni odnos)**. Oba ova odnosa značajno određuju šanse i domete profesionalnog postignuća žene. Ono što leži u osnovi transformacije porodice jeste činjenica da je određen oblik porodičnog života funkcionalan i duboko povezan sa karakteristikama društvenog sistema, pre svega sa njegovom proizvodnom osnovom. Ako se društveni razvoj posmatra kao razvoj od agrarnog preko industrijskog do informacijskog tipa društva, onda se može pretpostaviti da su ovim tipovima društva primereni i različiti tipovi porodice. Tako bi agrarnom tipu društva odgovarala tradicionalna porodica, industrijskom – nuklearna, a informacijskom –

skom – postmoderna porodica.³⁹ Pri tome je jasno da su i tipovi društva i tipovi porodice samo „idealni tipovi”, analitički modeli, čija je vrednost nužno ograničena, ali koji omogućavaju da se bolje sagleda veza između društvenog razvoja i razvoja porodice. U savremenim društvima sistemska inhibicija žena u oblasti rada ostvaruje se pre svega preko njene porodične uloge. Međutim, i sama ta uloga, koja proizilazi iz osobina tipa porodice ali i iz osobine njene povezanosti sa društvenim sistemom, podložna je promenama. Ako se pođe od pomenutog unilinearog modela razvoja, može se uočiti da od agrarne, preko industrijske, do informacijske etape postoji veoma različita povezanost radnih i porodičnih uloga (shema broj 9).

U agrarnoj etapi porodična i radna uloga su neizdiferencirane i isprepletene, što je uslovljeno proizvodnom osnovom domaćinstva. Članovi porodice imaju svoje jasno određene položaje, uloge, funkcije i odnose u zavisnosti od svog mesta u srodničkoj mreži, starosti i pola. Biološka reprodukcija članova domaćinstva obezbeđuje kontinuitet proizvodnje. U **industrijskoj etapi** postepeno se smanjuje obim nove funkcije domaćinstva, pa se radna uloga članova domaćinstva, pre svega muških članova, odvija izvan porodice. Istovremeno, porodična uloga obezbeđuje i daje biološku reprodukciju članova porodice, kao i dnevnu reprodukciju članova koji svoje radne uloge obavljaju izvan porodice.⁴⁰ Radna uloga se dominantno vezuje za muškarca, porodična za ženu. One se među sobom isključuju, što između ostalog potvrđuju i razlike u stepenu aktivnosti udatih i neudatih žena. U drugoj podetapi industrijske etape, sa povećanim učešćem žena u radnoj snazi dolazi do spajanja radnih i porodičnih uloga. Međutim, kako se to spajanje odvija u uslovima neprilagođenog društvenog miljea, odnosno kako različite društvene institucije nisu prilagođene ovim promenama, spajanje uloga se vrši uz konflikt. Konflikt je naročito dramatičan za žene koje bitno ne uspevaju da redukuju svoje porodične uloge, a dobijaju nove radne uloge, mada se postepeno pojavljuje i kod muškaraca koji su prinuđeni da postepeno preuzimaju određene porodične obaveze. Na kraju, u **informacijskoj etapi razvoja**, povećana raznolikost oblika porodičnog života, kao i radnih i karijernih obrazaca, doprinosi stvaranju mnoštva različitih mogućnosti povezivanja radne i porodične uloge pojedinaca. Pritom, one postaju komplementarne, što znači otvaranje mogućnosti i za konačno prevazilaženje konflikta. Intenzitet obavljanja jedne i druge uloge menja se u zavisnosti od porodičnih ciklusa i individualnog razvoja pojedinca. Ove uloge kao zadati okviri društvenog ponašanja postepeno gube represivnu karakteristiku dozvoljavajući pojedincu da bez obzira na rod vrši uskladištanje različitih oblasti svog života polazeći od svojih želja, potreba i očekivanja.

39 Šire o ovim tipovima porodice vidi u radu: Marina Šijaković Blagojević: Porodica koja se rađa, u zborniku: „Otvaranje budućnosti”, IIC RK SSO, 1988.

40 Sadržaj porodične uloge žene takođe je rad. Distinkcija između radne i porodične uloge ne počiva, dakle, na samom radu, već na podeli rada na plaćeni i neplaćeni, javni i privatni.

Shema br. 8.

Analitički model odnosa porodične i radne uloge

Etapa društvenog razvoja ODNOS PORODIČNE I RADNE ULOGE

1. Agrarna etapa	Radna i porodična uloga su neizdiferencirane, isprepletane
Prva podetapa	
2. Tranziciona industrijska etapa	Radna i porodična uloga se diferenciraju, odvajaju i suprotstavljaju jedna drugoj.
isključuju se međusobno
kod različitih polova/rodova
Druga podetapa
Radna i porodična uloga se spajaju izazivajući konflikt
(naročito kod žena)	
3. Informacijska etapa	Radna i porodična uloga se diferenciraju u mnoštvo varijeteta i postaju komplemetarne

Paralelno sa menjanjem odnosa porodične i radne uloge menja se i odnos privatne i javne sfere društvenog života. Dok je u agrarnoj etapi društvenog razvoja privatno isto što i javno, budući da je okruženje jedne porodice izvestan broj drugih porodica (srodnicičkih grupa) te da se najveći deo društvenog života odvija zapravo u porodici, dotele u industrijskoj etapi dolazi do jasnog odvajanja privatnog i javnog. Ovo odvajanje, koje je uslov postojanja građanskog društva, duboko podvaja samu ličnost pojedinca. U prvoj etapi privatna sfera još uvek dominira javnom sferom, između ostalog i zato što porodica i dalje ostaje uslov društvene proizvodnje. Međutim, u podetapi razvijenog industrijskog društva, javna sfera dominira privatnom. Javna sfera nameće uslove funkcionisanja privatne sfere, jer je u sve većoj meri nezavisna od reprodukcije članova porodice koja se odvija u domaćinstvu i počiva na ženskom radu. Nova tehnologija, osim toga, omogućuje i dosad najveći stepen nezavisnosti proizvodne sfere od biološke reprodukcije. Na kraju, u informacijskoj etapi, može se pretpostaviti da će doći do novog spajanja privatne i javne sfere. Iz perspektive 80-ih i u tradiciji humanističkog razmišljanja o društvenom razvoju, izgledalo je da će to otvoriti nove emancipatorske potencijale. Međutim, iz perspektive 2015. postaje jasno da se događa upravo suprotno: fleksibilizacija radnih uloga je otvorila „Pandorinu kutiju“ pojačane nesigurnosti, a time i pojačane eksplatacije, i žena i muškaraca, širom planete, pa i na postjugoslovenskim prostorima.

Odnos privatnog i javnog upućuje na razmatranje odnosa porodice i njenog institucionalnog okruženja. Opšti trend institucionalizacije društva (rasta broja institucija i umnožavanja njihovih funkcija) stvara osnovu za izvesnu deinstitucionalizaciju porodice, odnosno za oslobođanje od onih njenih funkcija koje su vezane upravo za njenu institucionalnu prirodu. Istovremeno, ova deinstitucionalizacija **jača porodicu kao zajednicu**. Međutim, preuzimanje određenih funkcija porodice od strane drugih društvenih institucija ne odgovara ni po tempu, ni po karakteru menjajućim potrebama porodice u celini ili pojedinih njenih članova. Suština ovog raskoraka se može objasniti upravo činjenicom da se u određenoj etapi društvenog razvoja preko porodice omogućuje jeftina reprodukcija radne snage.

Tempo i kvalitet razvoja institucionalnog okruženja u različitim etapama društvenog razvoja – porodici nameću različite probleme. Iz jugoslovenske perspektive 80-ih i u tradiciji humanističkih principa na kojima je počivala ondašnja sociologija, problem adekvatne institucionalizacije porodičnih funkcija bio je izrazito složeno pitanje. Međutim, naglasak je bio na adekvatnom „podruštvljavanju“ u smislu adekvatnog zadovoljenja potreba porodice kao celine ili pojedinih njenih članova, a mnogo manje na ideji da su problemi dobrog funkcionisanja porodice, kada je reč o jugoslovenskom društvu, nešto što treba u potpunosti skinuti sa dnevног reda razvojnih pitanja. Problemi nesporazuma između porodice i društva pre su bili viđeni kao problemi koji proizilaze iz neznanja i siromaštva (usled ekonomske krize), nego kao uspostavljanje obrasca koji je de facto stupao na scenu, i lokalno i globalno, a koji je prema realnim potrebama i pojedinaca i porodica imao ciničan odnos eksplatacije, a,

naravno, ne emancipacije. Ipak, već tada je bilo vidljivo, kao što je autorka istraživanja napisala, da „institucionalna ekspanzija teži da formira represivno okruženje u kojem reprivatizaciju, jačanje tradicionalnih porodičnih obrazaca i okretanje privatnoj sferi, pojedinac može videti kao jedino rešenje“. Ovo identifikovanje reprivatizacije kao nečega što može uslediti usled nezadovoljavajućih institucionalnih odgovora na potrebe porodice, bilo je početak procesa koji od tada do sada, 2015, neprestano jača.

S druge strane, humanistička inteligencija, kojoj je pripadala i sama autorka, bila je snabdevena analitičkom dioptrijom koja joj je omogućavala da vidi i kritikuje represivnost socijalističkih institucija koje su forisrale uniformnost i nepromenjivost potreba porodice, kao i njihovo podržavanje de facto patrijarhalne porodice. Bilo je, međutim, vidljivo i to da su u datom momentu razvoja i druge zemlje, mnogo razvijenije od Jugoslavije, putem institucija zaštitnog zakonodavstva u velikoj meri konzervirale tradicionalne uloge u porodici. Iz jugoslovenske perspektive 80-ih, kada je već narasla kritička svest o nepostojanju demokratije, izgledalo je i da će povećanje demokratije biti rešenje za menjanje patrijarhalnih društvenih obrazaca svugde, pa i u poorodici. Iz današnje perspektive pak, u suštini izgleda dirljivo upisivanje različitih očekivanja u demokratski projekat koja su imale različite manje ili više potpisnute grupe, uključujući žene. Kakofonija očekivanja prerasla je u unisonost apatije 2015.

Ipak, bez obzira na moguće negativne aspekte institucionalnog preuzimanja određenih porodičnih funkcija ili sudelovanja u obavljanju tih funkcija, zapošljavanje žena i problem usklajivanja radne i porodične uloge vršili su u jugoslovenskom socijalističkom društvu „pritisak“ na društveni sistem u pravcu **pojačanog „podruštvljavanja porodice“**. Treba, međutim, napomenuti da do promene u procesu institucionalizacije porodičnih funkcija od strane izvanporodičnih intitucija ne dolazi isključivo pod uticajem ovih zahteva već, pre svega, pod uticajem **potreba društva da kontroliše biološku i društvenu reprodukciju** pojedinca, odnosno stanovništva, čime obezbeđuje svoju ekonomsku i ideološku stabilnost. Svest o tome da unutarporodične promene treba da prati i odgovarajuće preuzimanje porodičnih funkcija od strane društvenih institucija, najpre se javila i bila je najjače izražena na nivou viših društvenih slojeva, dakle onih u kojima su žene i češće bile zaposlene i češće okrenute profesionalnom postignuću. Istovremeno, kako je pokazalo jedno istraživanje odnosa porodice i društvenog sistema u Srbiji sprovedeno 1980. godine, **upravo je kod srednjih i viših slojeva postojao najviše izražen (mada još uvek veoma nizak) stepen podruštvljavanja porodičnih funkcija** (Burić, O., 1980: 381). Međutim, zadovoljstvo stepenom podruštvljenosti porodičnih funkcija nije zavisilo isključivo od realnog stepena te podruštvljenosti, već i od njenog kvaliteta, ali i od svesti o međuzavisnosti pojedinca i društva. **Podruštvljavanje izvanporodičnog rada zahtevalo je i podruštvljavanje unutar porodičnog rada.**

U istraživanju žena koje pripadaju podsloju kreativne intellegencije ovaj problem nedovoljne podruštvljenosti porodičnih funkcija bio je veoma izražen, kako zbog re-

lativne ograničenosti materijalnih resursa njihovih porodica, koja je proizilazila iz niske plaćenosti kreativnog rada, tako i zbog izraženog stava da je posao koje one obavljaju društveno značajan, iako nema adekvatan društveni status. Upitane kakva **politika društveno-ekonomskog razvoja** i koje **specifične mere** bi pomogle većem i uspešnjom profesionalnom angažovanju žena, **skoro 1/3 ispitanica je ukazala na problem nedovoljne i neadekvatne „društvene brige” o deci**, koja se ogledala, pre svega, u nedostatku odgovarajućih dečijih ustanova, ali i u neodgovarajućoj nezi dece u tim ustanovama: „Efikasnija zaštita majke i deteta: jaslica, obdaništa, dečji vrtići. Svega toga nema dovoljno”; „Bolja organizacija društva u pomoći ženi (radno vreme, vrtići, servisi, prihodi)”; „Mnogo bolje organizovano obezbeđenje dece od obdaništa do škole, sa programima koji bi majku maksimalno rasteretili (kod školske dece naročito)”; „Šira društvena briga o deci”; „Veći broj jaslica i vrtića”; „Regulisanje čuvanja dece”; „Za žene je veoma bitno veće angažovanje društva u boljem funkcionsanju ustanova za brigu o deci koje su na izuzetno niskom nivou (loši kadrovi, higijenski uslovi...)”; „Bolje organizovanje brige o deci (više obdaništa, manje dece po skupinama zbog sprečavanja infekcije dece itd.)”; „Razviti, poboljšati kvalitet i povećati broj predškolskih ustanova”, itd. U velikom broju odgovora „društvena briga” o deci povezana je sa potrebom **rasterećenja žene od kućnih poslova**, pri čemu se rešenje traži ili u **formiranju odgovarajućih servisa**, što je češće, ili u **ravnopravnoj podeli rada** u domaćinstvu, što je ređe: „Veća pomoć ženi u podizanju dece i u domaćim poslovima”; „Kada bi se žena rasteretila svojih porodičnih obaveza (bolja organizacija čuvanja dece, pomoć u kući) itd.”; „Promena u vaspitanju dece u smislu duha ravnopravnosti žena i muškaraca, organizovanja dobre, kvalitetne i jeftine društvene ishrane i pomoći u čuvanju i vaspitanju dece”; „Ženu po pravilu sputavaju u razvoju brak i porodica, odnosno obaveze koje joj se nameću ovim institucijama. Njeno rasterećenje od ovih obaveza (kuvanja, pranja) omogućilo bi joj da svoja 24h organizuje kao i lice bez ovih obaveza”; „Rasterećenje porodice (dečje ustanove, društvena ishrana, jeftinije usluge servisa)”.

Obrazovanje ispitanica uslovilo je na samo njihovu **kritičnost** već i **realističnost**. Tako one često problem „podruštvljanja” porodice vezuju za **društveni standard u celini**: „Pomoći porodici od strane društva je svedena na minimum. Zasad, u doba ekonomske krize i inflacije, nema nade za radikalno rešenje”; „Viši životni standard u celini (materijalno-finansijske pretpostavke, pomoći domaćinstvu, bolji saobraćaj i mnogo čega...)”; „Podizanje opštег standarda života, superiornija organizacija života u zajednici – bolja briga o deci i starcima, kvalitetno servisiranje domaćinstva – uključujući i organizaciju ishrane na pristojnom nivou”; „Bolja organizovanost u ukupnom odnosu prema problemima položaja porodice, zaustavljanja pada standarda, jeftina pomoći porodicu”.

Međutim, pored odgovora koji se odnose na materijalnu sferu društvenog života, brojni su i odgovori u kojima se **menjanje društvene svesti** vidi kao dominantan uslov izjednačavanja profesionalnog postignuća žena i muškaraca: „Pomeranje

ukupne društvene svesti o tome da je žena isto tako sposobna za obavljanje mnogih poslova, kao i muškarac, ako ne i više. Mi živimo u društvu koje organizovano i vaspitano po muškoj meri”; „Veće poverenje u mogućnosti i sposobnosti žene od strane društva”; „Mislim da je pre svega potrebno promeniti mentalitet naših ljudi, a za to treba vremena”; „Smatram da je došlo do potiskivanja žena usled primitivizma, jedne krajnje primitivne klime koja je ovladala našim prostorom”. Srođno shvatanjima o potrebi promene društvene svesti, prerastanja ograničenja patrijarhalne kulture, jeste i **stanovište o potrebi vaspitanja dece u duhu jednakosti između polova:** „Ne verujem da bi ikakve mere i „preko noći” bilo šta izmenile. Naš svet treba iz temelja prevaspitati – jednakost poštovanje i muškog i ženskog doprinosa u nauci, umetnosti i društvu uopšte, treba da počne od porodice, pa preko dečijih vrtića do najviših škola, upornim dokazivanjem da su i muška i ženska pamet iste težine”; „Znam samo da bi svi mediji trebalo da budu u službi stvaranja svesti o postojanju tih problema, da kuća i deca moraju biti jednakata briga ova roditelja, da škole i fakulteti treba tim pitanjima da se bave, da se ukazuje stalno na negativne strane tradicionalnih odnosa muškaraca i žena”; „Pomogla bi jedino korenita promena u vaspitanju mladih pri čemu bi se promenio tradicionalni odnos među polovima. Međutim, tu promenu treba da izvrše upravo žene, koje tom zadatku, izgleda, nisu dorasle”; „Ne praviti razlike u polovima od najranijeg detinjstva”; „Promene u vaspitanju dece, u smislu duha ravnopravnosti žena i muškaraca”; „Sistem obrazovanja koji bi smanjio razlike između muških i ženskih poslova, eliminacija seksizma u svim oblastima”.

Neke ispitanice profesionalno postignuće žena nisu vezivale isključivo za promene porodice ili pojedinih segmenata društva, već su bile sklone da upravo u sveobuhvatnoj **društvenoj promeni** vide rešenje. „Da što više ličimo na, recimo, Švedsku, a manje na Aziju. Da se u bitnim statistikama (sapun, nepismeni, smrtnost beba...) popnemo iznad drugog mesta, iza Albanije. Da se prosvetimo i da se civilizujemo, da savladamo primitivizam na svim nivoima, od pljuvanja po ulicama do iracionalnih investicija; od biranja („evidentiranja”) samih sebe, ispod žita, a mimo kompetencije, na mesta sa kojih se pokreću poluge društvenog života, do najlošijih puteva i najprljavije železnice u Evropi, od ukidanja domara (i za zgrade sa stotinu stanara) do 8 sistema za proizvodnju i distribuciju električnog mraka. Da budemo bogato i pravedno društvo blagostanja za sve”. Zanimljiv je bio sledeći odgovor, u kome je društvena promena bila određena iz perspektive individue, specifičnih potreba individualnog razvoja, i u kome se ukazivalo na **formiranje novih oblika društvenosti** kao uslova za oslobođanje potencijala žene:

„Stavljanje čoveka u prvi plan društvene organizovanosti: dete kao deo društvenog sveta; radionice, grupe, institucije u kojima će se žene okupljati spontanije i spontanije i neposrednije zainteresovane jedne za druge kao ljudska bića (ono što su za muškarce bile i jesu kafane, sportska društva, itd.); mnogo prirodnije, bogatije alternativama situacije oko materinstva, roditeljstva; razvijanje svesti o ženi ne samo kao o majci, domaćici, poslovnoj ženi, već kao celovitom ljudskom biću, njenim posebnim, sputanim, nedovoljno oslobođenim sposobnostima. Veći ili izuzetno uspešan profesi-

onalni angažman u tim uslovima zavisio bi najviše od umeća i izbora žene. Ono što važi za društvo jeste veće uvažavanje žene i okretanje benignim vrednostima ženskog bića, povećan uticaj mlađih ljudi na sve što se u društvu zbiva. Uvažavati zahteve razvoja ličnosti, obelodaniti osećajni život i u društvenom, javnom, političkom ritualu – to znači manje represije, licemerja, laži, primitivizma, gluposti, neznanja.”

Iznenadujući je nalaz da – iako su se gotovo sve ispitanice (izuzimajući tri slučaja skeptičnih i četiri slučaja onih koje rešenje nalaze u individualnom naporu žene) zalađale za promenu, bilo porodice bilo obrazovanja, socijalne politike ili čak celokupnog društvenog sistema – **one nisu videle sebe**, ili žene uopšte, **kao iniciatorke ili nositeljke tih promena**. Samo u jednom odgovoru karakteristike društvenog razvoja Jugoslavije koje imaju negativne implikacije za profesionalnu uspešnost žena, povezuju se sa odsustvom žena iz političkog odlučivanja: „Pogledajte svaki forum kod nas – postotak žena je poražavajuće mali. Kada bi na ključnim mestima bile žene, ne bi bilo problema za niz rešenja.” Dakle, iz odgovora na pitanje o tome kakva politika društveno-ekonomskog razvoja i kakve specifične mere bi pomogle izjednačavanju profesionalnog postignuća žena i muškarca, može se zaključiti da su ispitanice **bile svesne duboke povezanosti problema emancipacije žena i društvenog razvoja**. Pri tome, one su naglašavale potrebu podruštvljavanja porodičnih funkcija, bolje organizacije svakodnevnog života i menjanja svesti u pravcu jednakosti. Iako je porodica bila identifikovana kao neposredna „kočnica” i „prepreka” njihovog profesionalnog postignuća, ispitanice nisu videle problem u porodici, već u njenom društvenom okruženju. Time se indirektno potvrdila teza o visokoj međuzavisnosti profesionalnog postignuća žena u jednom društvu i stepenu njegove materijalne i duhovne razvijenosti. Tako se može, bar donekle, objasniti i činjenica da ispitanice ne vide sebe kao akterke promene, jer smatraju da je društvena promena izvan dometa njihovog neposrednog dejstva.

Međutim, upravo zapošljavanje žena, a naročito njihovo profesionalno postignuće, koje je bilo vidljivo i širilo se u Jugoslaviji 80-ih godina, nužno je izazivalo značajne promene u sferi porodice, čiji su kumulativni efekti za posledicu imali širu društvenu promenu. Menjanje porodičnih odnosa u pravcu egalitarnih i demokratskih odnosa spontano je ubrzavalo proces transformacije društva u celini. Time se, verovatno, otvorio i novi pravac generiranja društvenih promena koji je išao **od individualnog ka kolektivnom i od privatnog ka javnom**. Iz perspektive 2015. izgleda da je već od 80-ih godina pokrenut trend koji je neprestano jačao, a koji je u uzročnom smislu značio da je manje ili više spontana promena privatnosti mnogo bila značajnija od promena u javnoj sferi. Tome je svakako doprinelo smanjivanje fertiliteta, te poboljšanje položaja devojčica u porodicama.

Pored povezanosti istorijskih promena društva, shematizovanih u pomenutom unilinearnom modelu razvoja, i promena porodice, moguće je uočiti i povezanost društvenih promena manjeg obima i porodice. Ako se problem fokusira na odnos

krize i profesionalne uspešnosti žena, uočavaju se dve vrste uticaja. Prvo, kriza koja je bila već imenovana kao „kriza“ 80-ih godina, uticala je na **reprivatizaciju porodice**. U osnovi ovog trenda ležali su i ekonomski i psihološki činioci. Jačanje porodice u uslovima smanjenih resursa kojima porodica raspolaže i neadekvatne institucionalne mreže za pomoć porodici – podrazumevali su i jačanje porodične uloge žene. Dakle, kriza je preko porodice delovala inhibitorno na profesionalno postignuće žena tako što je njene resurse (vreme, energiju, sposobnosti) preusmeravala u pravcu **preživljavanja porodice**. Drugo, društvena kriza je uticala i na smanjivanje otvorenosti društvene strukture, te i na smanjivanje šansi pripadnika marginalnih grupa da poboljšaju svoj individualni ili društveni položaj. Jednom reči, ona jača sistemsku inhibiciju, jer se javlja **pojačana konkurenčija za manju količinu društvenih resursa**. Društveno definisana marginalna svojstva postaju osnov negativne društvene selekcije. Porodica se u ovoj situaciji pojavljuje kao značajan mehanizam sistemske inhibicije, jer ni sama ne raspolaže resursima kojima bi kompenzovala marginalna svojstva svojih pojedinih članova i jer je, u celini uzev, manje u stanju da kontroliše svoje društveno okruženje. I više od toga. Porodica postaje uslov opstanka marginalnih pojedinaca (žene, mladi, stari, nezaposleni...) uz istovremeno zadržavanje njihovih marginalnih svojstava. Time su u periodima društvene krize znatno sužene mogućnosti žena da ostvare profesionalno postignuće, koje je ujedno i najdelotvornije sredstvo za pre-vezilaženje njihove marginalnosti. Porodica u društvenom sistemu, i u periodima krize i u periodima stabilnosti, vrši funkciju **stabilizacije sistema, u ekonomskoj i u ideološkoj sferi**. Ostvarujući svoju funkciju ekonomskog stabilizatora, porodica obezbeđuje reprodukciju radne snage i snižava njenu cenu na tržištu. S druge strane, ostvarujući svoju funkciju ideološkog stabilizatora, porodica prenosi i jača ideologiju nejednakosti. Kada je reč o ženama, porodica proizvodi njihovu marginalnost upravo ostvarujući obe ove svoje sistemske funkcije.

Na položaj žena u društvu, pa i na njihovo profesionalno postignuće, uticaj ima i odnos između **klasno-slojne društvene strukture** i porodice. Taj odnos se ispoljava dvojako: prvo, položaj pojedinca u porodici delom određuje i njegov položaj u klasno-slojnoj strukturi. S obzirom na to da upravo porodica proizvodi marginalnost žena, društveni položaj žene kao pripadnika marginalne grupe u krajnjoj liniji uslovjen je njenim položajem u porodici. Međutim, ključna veza između položaja u porodici i položaja u klasno-slojnoj strukturi proizilazi iz **kvaliteta života** kao suštinske odrednice društvenog položaja pojedinca koja obuhvata totalitet života pojedinca, dakle **i javnu i privatnu sferu**. Ipak, kada je reč o pojedincu, važno je uočiti da ne postoji jednostavan odnos između ovog „privatnog dela“ društvenog položaja vezanog za porodicu i „javnog dela“ društvenog položaja vezanog za klasno-slojnu strukturu. **Poboljšanje položaja pojedinca u porodici ne vodi nužno poboljšanju položaja pojedinca na ljestvici društvene hijerarhije i obrnuto**. Na primer, u Francuskoj, kako je pokazalo jedno istraživanje 70-ih godina, što je niža društvena klasa, više muške dece pomaže u kući i više žena igra značajnu ulogu u donošenju odluka u vezi sa porodičnim budžetom. U višim klasama, međutim, rašireno je bilo shvatanje da je rad žena izvan kuće in-

kompatibilan sa obavezama porodice (Salon, Foyer, Burean, 1973). Suština ove pojave je verovatno u tome što se više klase, slojevi, mogu javiti u različitim situacijama, **bilo kao nosioci promena bilo kao konzervatori sistema**. Tako, mnogobrojni primeri profesionalno uspešnih žena koje zadržavaju tradicionalni obrazac porodične uloge, plaćajući „cenu“ svoje emancipacije svojom preopterećenošću, potvrđuju složenost dinamičkog odnosa „privatnog dela“ i „javnog dela“ društvenog položaja pojedinca. Sasvim su, međutim, suprotni primeri povezanosti profesionalnog postignuća žena sa povećanjem njenog učešća u odlučivanju u porodici.

Kada je reč o ženama, povezanost položaja u porodici sa položajem u klasno-slojnoj strukturi komplikuje još jedna činjenica. Naime, u meri u kojoj je društvo patrijarhalno položaj žene kao pojedinca, pre svega njen ugled, određen je njenim bračnim stanjem (udajom) i rađanjem (muške!) dece. Ali i različite dimenzije društvenog položaja (kao kvaliteta života) takođe imaju složen međusoban odnos. Tako je pomenuto istraživanje univerzitskih profesorki u SAD pokazalo da su udate žene, iako u istoj meri produktivne kao neudate, manje nagrađivane (Ferber, Loeb, 1973).

Međutim, ma koliko bili složeni odnosi „privatnog“ i „javnog dela“ društvenog položaja i pojedinih dimenzija tog položaja, može se prepostaviti **postojanje tendencije kristalizacije društvenog položaja**, pri čemu se kristalizacija može ispoljavati na individualnom ili grupnom nivou, strukturalno ili kao globalni društveni proces (bilo u pravcu jačanja ili slabljenja). Ako se posmatra pojedinac, kristalizacija označava proces u kome položaj pojedinca u porodici teži da se uskladi sa položajem pojedinca u slojnoj strukturi, odnosno proces u kome pojedine dimenzije tog položaja teže da postanu među sobom saglasne. Primer kristalizacije bi bilo sklapanje braka između žena iz etničkih grupa sa višim statusom i muškaraca iz etničkih grupa sa nižim statusom (Petrović, 1985). Jasno je da kristalizovani društveni položaji postoje ili na dnu lestvice društvene hijerarhije, gde postoji potpuno kumuliranje marginalnih svojstava pojedinca, ili na vrhu, gde ne postoje marginalna svojstva.

Povezanost porodice i društvene strukture ogleda se i u činjenici da su karakteristike porodice u velikoj meri oblikovane njenim mestom u toj strukturi. Mnoštvo demografskih podataka potvrđuje ovu povezanost: ukoliko je društveni sloj kome porodica pripada viši (u savremenim društvima), utoliko će veličina domaćinstva biti manja. Uporedo sa ovim demografskim karakteristikama postoji i čitav niz karakteristika organizacije domaćinstva i interpersonalnih odnosa članova porodice koje su povezane sa slojnom pripadnošću porodice. Tako, što je viši društveni sloj to porodica teži da ima više podruštvljene funkcije, a odnosi među njenim članovima teže da budu demokratičniji i egalitniji, uz povećanu kooperaciju. Naravno, ovako pojednostavljenе pravilnosti karakteriše i niz odstupanja, naročito u najvišim društvenim slojevima (Milić, A., 1978). Činjenica je, međutim, da karakteristike porodice koje proizilaze iz njene slojne pripadnosti u velikoj meri određuju opseg i domet emancipacije žena u tom sloju, pa time i njihove profesionalne uspešnosti. Na kraju, kada je reč o povezanosti porodice i klasno-slojne strukture, treba uočiti da su položaji pojedinca

u društvenoj strukturi rezultat njegove porodične pripadnosti, te da se upravo preko porodice ostvaruje međusobni uticaj društvenih položaja različitih članova. Zaposlenost, a naročito profesionalna uspešnost žena, bitno doprinose poboljšanju položaja porodice u celini, a time i pojedinih njenih članova.

Uporedo sa realnim povećanjem uticaja žena na društveni položaj porodice u klasno-slojnoj strukturi društva, dolazi i do formiranja svesti o tom uticaju među ženama. Kako su podaci iz istraživanja stručnjakinja u Jugoslaviji 80-ih godina pokazali, preko 2/5 ispitanica je smatralo da su uticaji njihovog i muževljevog zanimanja na slojnu pripadnost porodice – jednaki. S druge strane, skoro podjednak broj ispitanica smatra da je uticaj njihovog zanimanja veći, odnosno da je veći uticaj zanimanja njihovog muža (16,3% – naučnice i 17,4% umetnice). Naučnice su bile više skлоне da uticaje procenjuju kao jednake, dok su umetnice bile sklonije da zanimanju jednog od supružnika pridaju veći značaj u određivanju slojnog položaja porodice, ne praveći, međutim, nikakve razlike između muškaraca i žena. Verovatno je da bi dublje istraživanje ovih stavova pokazalo da različito vrednovanje posebnih dimenzija društvenog položaja (materijalni status, ugled, moć) može imati uticaja na opredeljivanje za zanimanje supruga ili supruge kao dominantne.

Porodica i profesionalno postignuće

Brak

U razvijenim društвима s kraja prošlog veka profesionalno postignuće žena bilo je vezano za znatno izmenjene karakteristike braka i porodice. Kako su pokazivali demografski podaci, u drugoj polovini 20. veka postojali su sledeći trendovi:

smanjivanje prosečne veličine domaćinstva;

povećavanje učešća samačkih domaćinstava;

povećanje učešća domaćinstava u kojima živi jedan roditelj sa detetom;

povećanje učešća vanbračnih zajednica;

porast učešća celibatera;

porast starosti supružnika prilikom sklapanja braka;

porast učešća drugih i trećih brakova u ukupnom broju brakova;

porast učešća brakova bez dece;

rađanje prvog deteta u višoj starosti;

smanjenje stopa fertiliteta;

porast učešća „željene“ dece i smanjenje učešća „neželjene“ dece;

povećanje učešća jednakosti;

porast nestabilnosti brakova itd. (Carter, Glick, 1978; Teachman, Polonko, Scanzoni, 1987).

Kao osnovni činioци ovih promena i na makro i na mikro planu, najčešće su isticani obrazovanje, zaposlenost, pa i profesionalno postignuće žena.

Pomenuti trendovi razvoja braka i porodice posebno su bili izraženi kad su u pitanju žene profesionalci, pri čemu su združeno delovale njihove specifične karakteristike i karakteristike sloja kome su pripadale. Tako na primer, u istraživanju umetnica i naučnica 24,4% umetnica je bilo razvedeno ili razdvojeno, 17,8% neudato, a 46,7% ispitanica je bilo u braku. U vanbračnim zajednicama su živele tri umetnice. Naučnice su pokazale veću sklonost ka braku: 8,5% je bilo neudatih i isto toliko razvedenih.

Bračno ponašanje žena profesionalaca (odlaganje sklapanja braka, viši stepen celibaterstva, veća nestabilnost brakova) uglavnom se objašnjava njihovom promjenom svešču o rođnoj ulozi koja više nije podrazumevala nužno brak i materinstvo. Žene profesionalci su sklone da svoj identitet vezuju velikim delom za svoju profesijsku aktivnost. Tako su one zapravo suočene sa izborom kojim ne raspolažu žene nižeg obrazovanja i nižih profesionalnih aspiracija. Na primer, odlaganja braka, kako pokazuju neka istraživanja u SAD, povezana su sa boljim uspehom devojaka u školi (na sekundarnom nivou), roditeljskom podrškom, orijentacijom ka uspehu i odlaganjem stupanja u seksualne odnose (Taechman, Polonko, Scanzoni, 1987). Mogućnost izbora nesumnjivo predstavlja i osnovu za visoku sklonost profesionalno uspešnih žena ka razvodu. Tome doprinosi i osećanje nezavisnosti vezano za mogućnost privređivanja. Istraživanje u SAD pokazalo je da se žene lakše odlučuju na razvod kada su ekonomski nezavisne i kada imaju visoke prihode (Taechman, Polonko, Scanzoni, 1987). Pored toga, sam razvod, naročito u patrijarhalnim sredinama, može predstavljati za žene visokih profesionalnih ambicija raskid sa tradicionalnom ulogom pola. To, između ostalog, potvrđuje i podatak da se u SAD žene sa najvišim socio-ekonomskim postignućem ne samo najčešće razvode već se i najređe ponovo udaju (Taechman, Polonko, Scanzoni, 1987). Raskid sa tradicionalnom rodnom ulogom može predstavljati i sklonost žena profesionalaca da žive u vanbračnim zajednicama.

S druge strane, žene profesionalci imaju u različitim populacijama i najviši stepen celibaterstva, što se nikako ne može objasniti samo njihovim nekonformizmom, nepristajanjem na tradicionalnu ulogu žene, ili željom za nezavisnošću. Pre bi se moglo reći da profesionalno orijentisane i uspešne žene imaju i viša očekivanja od braka i da su manje spremne na kompromis. Osim toga, one su, čini se, u većoj meri svesne svojih osobina i manje sklone da ih menjaju. Ispitanica iz jednog istraživanja sprovedenog u SAD 60-ih godina, doktor psihologije, ovako objašnjava zašto je odlučila da ostane neudata: „Osećala sam da bih bila nespokojna u braku, da bih gurala svog muža da postigne više od onog što bi on sam želeo, ili prema mojim ciljevima, da bi većina muškaraca smatrala moja intenzivna i raznovrsna interesovanja teškim za zajednički život” (Ginzberh, 1966: 111). Pronalaženje adekvatnog partnera nesumnjivo za žene profesionalce predstavlja veoma složen problem. Izbor je u velikoj meri sužen i činjenicom da su ove žene izrazito sklone **homogamiji**, odnosno da teže da stupaju brak sa muškarcima istog nivoa obrazovanja i društvenog statusa.

I u istraživanju naučnica i umetnica 50% je bilo udato za muškarce sa srednjom, odnosno višom školom, 61,2% za muškarce sa visokim obrazovanjem, a 33,8% za muškarce sa naučnim zvanjem. Sklonost ka obrazovnoj homogamiji visokoobrazovanih žena može se, verovatno, objasniti njihovim višim profesionalnim, ali i životnim aspiracijama u celini, kao i mogućnošću ostvarivanja kvalitetnije komunikacije između supružnika. Kada je reč o profesionalno uspešnim ženama, kvalitet ove komunikacije, pre svega, određuje **podrška za postignuće** od strane njihovih muževa. U istraživanju naučnica i umetnica preko 1/2 svih muževa je imalo prema profesionalnom angažovanju svojih žena veoma stimulativne stavove, svaki peti muž imao je neutralan, a svaki deseti – destimulativ ili veoma destimulativ stav. Zanimljivo je da su muževi umetnica pružali veću podršku od muževa naučnica (srednja ocena 3,9 naspram 3,7), što se verovatno može objasniti većom selektivnošću umetnica prilikom izbora bračnog partnera i lakšim prihvatanjem umetničkih zanimanja kao „ženskih“. Međutim, treba zapaziti da **su stavovi muževa ispitаница u celini uzev bili manje stimulativni od stavova roditelja**, i majki i očeva. To znači da su žene u svom profesionalnom razvoju bile suočene sa **smanjenom podrškom upravo onda kada spajanje dvostrukih uloga zahteva i najveći stepen podrške**. Jednom reči, visoko obrazovanje muževa samo je bio neophodan, ali ne i dovoljan uslov za njihovu podršku ženama. Stav muževa prema karijeri njihovih supruga uslovljen je ne samo preovlađujućim shvatanjima društvene sredine već i njihovim stavovima prema vlastitoj karijeri i porodici. Tako je istraživanje „dvokarijernih“ porodica u Velikoj Britaniji 70-ih godina pokazalo da među muževima kod kojih je porodica na prvom mestu nije bilo bitno da li žena radi ili ne; muževi koji su orijentisani ka karijeri, ali kojima je porodica vrlo bitna smatrali su da će njihovi brakovi biti srećniji ukoliko žene rade, dok su oni muževi koji su bili koncentrisani na karijeru, a porodici davali mali značaj – smatrali da su brakovi srećniji ukoliko žene ne rade (Fogarty, Rapoport, Rapoport, 1971).

Deca

Žene profesionalci ne samo da imaju karakteristično bračno ponašanje već imaju i karakteristično fertilno ponašanje. Naime, one u različitim populacijama pokazuju istu osobinu – **imaju najniže stope fertiliteta** u odnosu na žene ostalih grupa zanimanja i nižih nivoa obrazovanja. Osim toga, žene profesionalce karakteriše i **izrazito odlaganje rađanja prvog deteta**. U istraživanju o kom je reč, prosečan broj dece na jednu umetnicu iznosio je 0,7, a na jednu naučnicu – 1,1. Čak 46,7% ispitanih umetnica i 29,8% ispitanih naučnica bilo je bez dece. Prvo dete i umetnice i naučnice su najčešće (53,6%) rodile u starosti 26–30 godina, a drugo (55,5%) u starosti 31–35 godina. Objašnjenja ovakvog fertilnog ponašanja žena stručnjaka najčešće se svode na konflikt uloga. Odlaganje rađanja uglavnom se povezuje sa željom da se obezbedi lični razvoj, ustali u karijeri, postigne stabilnost u braku (ili vanbračnoj zajednici) i stvari adekvatna materijalna osnova za formiranje porodice. Profesionalno orijentisane žene su u velikom broju slučajeva svesne eventualnih negativnih posledica koje

materinstvo u jednom periodu njihovog života može imati na njihovo profesionalno postignuće. Što je profesionalna konkurenčija jača, a nagrade (materijalne i nematerijalne) za postignuće veće, žene profesionalci suočene su i sa većim rizikom i većom „cenom” za ostvarivanje materinstva.

Istovremeno, želeći svojoj deci da obezbede maksimalne uslove za razvoj, obrazovane i profesionalno orijentisane žene **materinstvu prilaze sa većom odgovornošću**, a ne po automatizmu stvorenom tradicionalnim obrascem ženske rodne uloge. Njihovi visoki zahtevi kada su u pitanju profesija i brak korespondiraju sa njihovim visokim zahtevima vezanim za kvalitet roditeljstva. Međutim, iako najčešće rezultat svesnih odluka, i odlaganje rađanja i smanjivanje broja dece u porodici imaju svoje posledice na odnose između roditelja i dece, na menjanje statusa deteta u porodici, na menjanje očinstva i materinstva, te na porodične cikluse. Zapravo, i više od toga: žene profesionalci, prevazilazeći svojim profesionalnim postignućem tradicionalnu ulogu žene, imaju snagu, a i motiv da **samom materinstvu prilaze kao izboru**. Istraživanja parova koji su odlučili da nemaju decu pokazala su da su upravo žene odgovorne za tu odluku. Žene iz ovakvih parova imaju visoko obrazovanje, visok socio-profesionalni položaj, više su koncentrisane na profesionalno postignuće i smatraju da posao i porodica imaju jednak značaj. Zanimljivo da je prilagođenost bračnih parova bez dece veća od prilagođenosti parova sa decom, interakcije između supružnika su češće i dublje, a rizik od razvoda nije povećan (Feldman, 1981; Housknecht 1987). Upravo ovi nalazi o kvalitetu supružanskih odnosa u brakovima bez dece ukazuju na mogućnost da se odluke o nemanju dece donose kako bi se izbegao konflikt uloga koji je naročito potenciran materinstvom. To, međutim, dovodi u pitanje „slobodan izbor” nematerinstva, otkrivajući neadekvatno društveno okruženje kao izvor prinude. Takođe, odustajanje od roditeljstva je potrebno sagledati u mnogo široj perspektivi koja obuhvata i promenu položaja i uloge dece u porodici, kao i promene same porodice u pravcu postojanja mnoštva različitih oblika u zavisnosti od različitih individualnih izbora.

Uporedo sa promenama porodice, sa izlaskom žene na tržište radne snage te sa promenom njihovog bračnog i fertilnog ponašanja, **menja se i samo materinstvo** i odnos majki i dece. Rezultati mnogih istraživanja pokazuju da između zaposlenosti majki i tretmana dece postoji pozitivna veza.⁴¹ Tako je, na primer, u nizu istraživanja utvrđeno da: 1. deca zaposlenih majki rade više kod kuće; 2. zaposlenje majki nema obrnuti efekat na društvene aktivnosti dece; 3. zaposlenost majki uglavnom ne snižava aspiracije i školsko postignuće (Prodipto, 1964). Osim toga, istraživanja su pokazala da nema razlika između kontakata zaposlenih i nezaposlenih majki i njihove dece, u

41 Treba, međutim, primetiti da postoje i suprotni nalazi, ali oni uglavnom zapostavljaju značajne društvene činioce, kao što je npr. društveni položaj porodice u celini. Međutim, i samo ispitivanje efekata zaposlenosti žene na decu je problematično, iako veoma rašireno, jer najčešće ne podrazumeva i odgovarajuće ispitivanje efekata zaposlenosti očeva na decu. Retka istraživanja ove vrste pokazuju da duže odsustvo oca iz porodice izaziva kod dece depresiju, lošiju prilagođenost i lošiji uspeh u školi (Piotrokowski, Rapoport, Rapoport, 1987).

smislu intenziteta i dubine kontakata, kao i da su, u celini uzev, **zadovoljnije žene bolje majke**, bez obzira na zaposlenost (Piotrkowski, Rapoport, Rapoport, 1987). Kad je reč o razvoju dece, zaposlenost majki se često smatra prednošću u odnosu na nezaposlenost. Ukazuje se na **negativne posledice fiksacije nezaposlene žene na dete**, pri čemu je ona sklona da dete vezuje za sebe, uništava njegovu inicijativu, podržava njegovu infantilnost, stvara suptilnu zavisnost uz pomešana osećanja ljubavi i mržnje, žaljenja i krivice. Što su žene u većoj meri manipulisane materinstvom od strane društva, ostvarujući preko materinstva i svoj društveni položaj i smisao svog života, utoliko će više i one same manipulisati svojom decom, **zamenjujući javnu nemoć privatnom moći**.

No, kada se radi o materinstvu profesionalno uspešnih žena, ono poprima bitno drugačiji sadržaj. Potvrđene izvan porodice, ove žene materinstvo mogu shvatiti ne kao kompenzaciju za svoju podređenost, neuspešnost ili izolovanost, već kao jednu od bitnih odrednica smisla života, kao što je i pokazalo istraživanje naučnica i umetnica 80-ih. Jednom reči, materinstvo životu ovih žena pruža dodatni kvalitet, a ne društveni status. Njihova ispunjenost vlastitim interesovanjima ostavlja dovoljno prostora za nesputano razvijanje samostalnosti njihove dece. Istovremeno, posvećenost poslu koji im pruža zadovoljstvo i koji je osnov njihovog identiteta, kao i hrabrost za prevazilaženje tradicionalne uloge žene, oslobađa ih velikim delom osećanja krivice prema deci, koji je tako karakterisitčan za zaposlene žene nižeg nivoa obrazovanja i bez profesionalnih aspiracija. Kako pokazuje jedno istraživanje sprovedeno u SAD, žene profesionalci sebe smatraju boljima nego što bi bile kada ne bi radile (Pendleton, Poloma, Garland, 198). I u istraživanju iz 80-ih, tek svaka deseta naučnica ili umetnica je procenila da aktivan profesionalan život žene utiče negativno na razvoj dece. S druge strane, preko 3/5 ispitanica smatra da on utiče pozitivno.

Objašnjenje ovog pozitivnog uticaja verovatno se može naći u činjenici, koju su potvrdila neka druga istraživanja, da majke koje vole svoj posao nadoknađuju svoje odsustvo iz kuće time što uspostavljaju sa decom bliži kontakt, pokazuju više razumevanja za njihove probleme i podstiču njihovu samostalnost (Burić, 1980). Profesionalno uspešne majke će najverovatnije u svojoj deci podsticati i kreativnost i nekonformizam i razvijati njihovu usmerenost ka postignuću. Tako se uz demokratske i egalitarne odnose između roditelja stvaraju izrazito povoljni intelektualni i emotivni uslovi za razvoj dece (naravno, u postojećim društvenim okolnostima). Ipak, bez obzira na značajne promene koje se odigravaju u intelektualnoj i emotivnoj sferi materinstva, njegov „fizički“ deo sadržan u obavljanju poslova oko deteta i dalje ostaje „zaduženje“ majke, čak i kad je reč o ženama profesionalcima. Briga o deci više od ostalih poslova vezanih za porodicu doprinosi jačanju konflikta uloga, pre svega bitno produžavajući dnevni rad, odnosno trošenje vremena i energije žena. Osim toga, angažovanje oko dece ometa uspostavljanje egalitarnih, odnosno simetričnih odnosa među supružnicima. Istraživanje u Kanadi, na primer, pokazalo je da je **simetričan odnos u najvećoj meri razvijen među parovima bez dece** kod kojih su oba partnera

zaposlena, jer odsustvo dece znatno smanjuje ukupno vreme potrebno za obavljanje domaćih poslova (Lupri, 1986).

Ukoliko se žene nalaze bliže vrhu društvene piramide, verovatnije je da će imati više mogućnosti da konflikt uloga razreše uz pomoć odgovarajućih društvenih institucija ili putem plaćene pomoći u kući. Međutim, istraživanje iz 80-ih je pokazalo da je decu umetnica i naučnica najčešće (36,1%) u njihovom predškolskom uzrastu čuvalo „baka-servis“. Pritom su kućna pomoćnica i obdanište bili ređe zastupljeni kod umetnica nego kod naučnica, zato što su one češće same čuvale svoj u decu, jer često nisu bile zaposlene. Ovo se može objasniti ne samo izuzetno niskim stepenom podruštvljenosti porodičnih funkcija u tom periodu u društvu u celini već i izuzetno ograničenim materijalnim resursima žena profesionalca, što je bilo posledica niske plaćenosti njihovog rada. Jednom reči, naučnice i umetnice zbog nepovoljnog društvenog položaja podsloja kreativne inteligencije kojem su pripadale, nisu bile u stanju da svojim zaradama pospeše razrešenje konflikta uloga sa kojim su bile suočene, te se njihovo bavljenje profesijom javljalo isključivo u ulozi generatora tog konflikta. Utoliko je, zapravo, u tadašnjim okolnostima njihovog nepovoljnog društvenog položaja i niske podruštvljenosti porodičnih funkcija, njihovo bavljenje naukom ili umetnošću bilo izuzetan individualan napor.

Domaći rad

To naročito dolazi do izražaja kada se analiziraju odgovori umetnica i naučnica o tome koliki je njihov ideo, a koliki ideo njihovog muža u obavljanju kućnih poslova. Umetnice su svoj ideo procenjivale kao „velik“ (ocena 3,9), a ideo svog muža između „malog“ i „srednjeg“ (2,5). Naučnice su, međutim, svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjivale između „velikog“ i „veoma velikog“ (4,4), a ideo svog muža kao niži od „srednjeg“ (2,8). Samo su jedna umetnica i dve naučnice izjavile da je ideo muža „veoma velik“. S druge strane, „veoma mali“ ideo u obavljanju domaćih poslova ima šest muževa naučnica i šest muževa umetnica. „Veoma velik“ lični ideo ima više od 1/2 naučnica i manje od 1/3 umetnica. Ipak, manje od 1/2 naučnica je izjavilo da imaju pomoć „nekog trećeg“, iz čega proizilazi da su kućne poslove obavljale uglavnom same. Razlike između naučnica i umetnica koje su postojale i u nivou njihovog sopstvenog angažovanja, pa i njihovih muževa u obavljanju domaćih poslova, nesumnjivo su proizilazile iz razlika u bračnosti i razlika u broju dece kod jednih i drugih.

Relativno malo angažovanje muževa naučnica i umetnica u obavljanju domaćih poslova u odnosu na njihovo sopstveno, nije u ovom slučaju bilo iznenađujući podatak. Naime, različita istraživanja koja su rađena u svetu 80-ih pokazivala su da je nasuprot očekivanom izjednačavanju učešća muškarca u obavljanju domaćih poslova do koga je trebalo da dođe usled zapošljavanja žena, u podeli domaćeg rada između

supružnika došlo do izuzetno malih promena. Istraživanje kanadskih mladih bračnih parova sa decom i bez nje pokazalo je da „asimetrični” odnosi preovlađuju i u porodicama u kojima su žene zaposlene i u onima u kojima su one nezaposlene. Nejednakost između rodova naročito dolazi do izražaja kod mladih zaposlenih majki koje imaju jedno ili više dece ispod šest godina starosti. One su trošile 16,2 časa na rad tokom sedmice i 15,6 časova tokom vikenda. Mladi očevi, međutim, trošili su 4–5 časova manje. Ukupno vreme koje muškarci troše na rad nije se menjalo u zavisnosti od toga da li je žena zaposlena ili ne (Lupuri, 1986). To znači da su neki sasvim drugi faktori, a pre svega patrijarhalna inercija, oblikovali ponašanje muškaraca.

Istraživanje sprovedeno u Izraelu pokazalo je da nema razlike u vremenu koje muževi žena koje se bave visoko prestižnim poslovima i muževi žena koje se bave nisko prestižnim poslovima posvećuju kući i deci. U oba slučaja muškarci troše oko tri časa, a žene dva puta više (Katz, 1986). Istraživanja u SAD pokazala su, takođe, da domaći rad u većini domaćinstava obavljaju i dalje žene, bez obzira na to da li su zaposlene ili ne. Ipak, neki rezultati ukazivali su na to da muškarci više učestvuju u domaćim poslovima kada su žene zaposlene, kao i da sa porastom razlika u prihodima između muža i žene dolazi do smanjivanja učešća muževa u obavljanju domaćih poslova (Piotrkowski, Rapoport, Rapoport, 1987). Međutim, istraživanje u Britaniji otkrilo je nešto drugačiji odnos između pripadnosti sloju i učešća muškaraca u podeli domaćeg rada. Tako su muževi iz radničkih porodica više učestvovali u domaćem radu, čak i u „ženskim poslovima” (Close, 1988). Istraživanje budžeta vremena od 1974. do 1981. godine u Danskoj, Finskoj, Mađarskoj, Norveškoj, Poljskoj, Švajcarskoj i Velikoj Britaniji, utvrdila su da dok muškarci provode samo 15–16 časova nedeljno u domaćim poslovima, žene provode 19–33 časova. U Finskoj su žene trošile 1,9 puta više vremena na domaće poslove od muškarca, a u Švajcarskoj – čak 3,8, dok su se ostale zemlje nalazile između (Haavio-Mannila, 1986). Zanimljivo je da u referentnom istraživanju naučnice i umetnice procenjuju svoj udeo kao 1,5 puta veći od udela njihovih supruga u obavljanju domaćih poslova. I naučnicama i umetnicama kućni poslovi su najčešće odnosili između dva i tri časa dnevno.

Problem podele rada u domaćinstvu, međutim, ne iscrpljuje se samo analizom različitog vremenskog utroška rada žena i muškaraca. Značajan aspekt ove podele je upravo povezanost vrste poslova u domaćinstvu i roda, kako su pokazivala istraživanja još 80-ih godina. U Velikoj Britaniji, na primer, žene su se više bavile poslovima u domaćinstvu koji su bili „dnevni”, rutinski, redovni, ponovljeni i uslužni. Tako je udeo žena bio veći naročito u pripremanju hrane i održavanju reda – čišćenju, pranju, peglanju. Ovi poslovi su imali izraženiji prinudni karakter od poslova koje su obavljali muškarci, a koji su bili manje redovni, od „slučaja do slučaja”, kao što su održavanje i popravka kola ili baštovanstvo. Kada su bili angažovani u „ženskim” poslovima, kao što je to briga o deci, muškarci su se angažovali pre svega u igri sa detetom (Close, 1986). Kuvanje, pranje veša i čišćenje kuće ostajali su dominantno ženski poslovi i u Holandiji, Norveškoj, Finskoj, Poljskoj i Italiji. Od svih poslova

vezanih za domaćinstvo najmanje je nejednako učešće žena i muškaraca bilo u odlučivanju o finansijama (Haavio-Mannila, 1986). Slično su pokazala i istraživanja u Bugarskoj, gde su muškarci svega u oko 1% slučajeva sami obavljajali poslove kuvanja, pranja sudova, čišćenja, pranja veša, peganja, dok su žene ove poslove obavljale same u oko 80% slučajeva (Dobrianov, Atanasov, Mihailova, Dinkova, 1985). I ovi podaci su potvrđivali da između podele rada u domaćinstvu i podele rada u javnoj sferi postoji tesna povezanost. Osim toga, i u domaćinstvu, slično kao i u sferi rada izvan domaćinstva, promene u podeli rada između rodova u pravcu njihovog izjednacavanja postizale su se preko etape u kojoj kvantitativnu diskriminaciju (utrošak rada) zamjenjuje kvalitativna (vrsta posla). Posebno je važno uočiti da je tadašnja situacija u Jugoslaviji bila uporediva sa navedenim primerima.

Pored objektivnog pokazatelja nivoa angažovanosti žena na domaćim poslovima, kao što je dnevni utrošak vremena, ništa manje značajno nije ni subjektivno doživljavanje prinude domaćeg rada. U referentnom istraživanju umetnice i naučnice sasvim različito doživljavaju obaveze spajanja porodičnih i profesionalnih obaveza. Tako, preko polovine umetница (51,1%) spajanje dvostrukih obaveza ne doživljava kao teret, za razliku od preko polovine naučnica (57,4%) koje spajanje dvostrukih obaveza doživljavaju kao teret. Različiti stavovi umetnica i naučnica mogu se objasniti, opet, razlikama u bračnom stanju i broju dece, ali i u različitim radnim aranžmanima i različitom pritisku radnog okruženja. Nešto manje razlike između umetnica i naučnica javljaju se na nivou opšte ocene o mogućnosti usklađivanja karijere sa porodičnim obavezama, dakle nezavisno (mada, naravno, ne apsolutno nezavisno) od njihovog vlastitog iskustva. Umetnice ovde (73,3%), baš kao i naučnice (93,7%), u velikoj većini smatraju da je usklađivanje moguće, ali da zahteva veliki napor. Zanimljivo je da je čak 15,6% umetnica iznelo stav da je usklađivanje moguće bez velikih napora. Ovakav stav, s druge strane, nije iznela nijedna naučnica.

Negativne i pozitivne strane porodičnog života

Da su domaći poslovi osnovni izvor konflikta uloga, bar kad je reč o ženama koje imaju visoku posvećenost poslu, pokazuju i podaci iz referentnog istraživanja koje se odnose na „negativne strane porodičnog života”. Iako je samo 1/2 ispitanica odgovorila na ovo pitanje (44), čak svaka druga je navela problem **obaveza**: „kućni poslovi, nabavka i priprema hrane”; „neravnomerna raspodela obaveza”; „prevelike obaveze”; „žene imaju prevelike obaveze da bi porodični život bio zadovoljavajući”; „mnogo obaveza, koje uglavnom samo ja vučem na plećima”; „hrana, stan, dečje obrazovanje i sl.”; „velika preopterećenost”, itd. U nekim odgovorima se kao „druga strana medalje” navodi: **nedostatak vremena** (12,3%), „nedostatak slobodnog vremena”; „rasipanje vremena”; „nedostatak vremena za neke aktivnosti”. Neadekvatna **materijalna osnova** porodičnog života (finansijski problemi i stan) može se takođe tretirati kao „negativna strana” (19,3%). Stambeni problem povezan je i sa nemanjem

prostora za rad („Gužva u kući, nemam prostor za rad”), ali i sa „mešanjem” roditelja („Stan je mali, roditelji konzervativni – nemoguće je imati lični život koji nije po njihovim merilima”). Finansijski problemi su se, između ostalog, odražavali i na nemogućnost plaćanja pomoći u kući: „Što ne mogu da priuštim kućnu pomoćnicu.” Zanimljivo je da su retki odgovori vezani za usklađivanje ritma bračnih partnera („ne-jednak ritam”) i za sputavanje slobode i nužne kompromise („usklađivanje različitih afiniteta, kompromisi, različiti karakteri”; „izvesno sputavanje slobode”; „izvesna suprotnost”, „sveopštete ograničavanje moje ličnosti”).

Za razliku od odgovora vezanih za „negativne strane porodičnog života”, u odgovorima vezanim za „pozitivne strane porodičnog života” dominirali su različiti aspekti **interpersonalnih odnosa**. Tako se ljubav (zaljubljenost), podrška, pomoć, prijateljstvo (druženje), poštovanje, razumevanje, sloga, razumevanje, intelektualna veza, podsticaj i ravnopravnost pominju u skoro polovini slučajeva (46,7%). Navedemo neke od njih: „prijateljstvo i intelektualna veza, kontakt, podrška”; „Ja još uvek čoveka sa kojim živim osećam kao prvog dana poznanstva, zaljubljenosti. To je valjda ono najpozitivnije”; „ljubav, bliskost”; „druženje, stimulacija, podrška”; „emocije, saradnja, razumevanje, uzajamni podsticaji i pomoć”; „sigurnost, ljubav, prijateljstvo, razumevanje”; „uzajamno poštovanje, razumevanje, pomaganje”, „potpuni emotivni doživljaj, bliskost u ljudskim kontaktima, osećaj sigurnosti”; „srodnost karaktera, slična interesovanja, zainteresovanost jedno za drugo, pomoć, deoba sreće”; „ljubav u porodici koja stimuliše sve delatnosti”, itd. Učestalost ovakvih odgovora ukazuje na visok kvalitet brakova u kojima ispitanice žive.

Relativno su česti i odgovori u kojima se kao poseban kvalitet porodičnog života ističe život u zajednici: „mir i korisnost maloj zajednici, a kroz to i velikoj zajednici”; „uzajamni oslonac, život u zajednici”; „zadovoljstvo življenja u porodičnoj zajednici”; „zajedništvo, igra, smeh, razumevanje”; „zajedništvo i uzajamna pomoć na profesionalnom kao i na privatnom planu”, itd. Ovim odgovorima bliski su i oni koji pozitivne strane porodičnog života vezuju, pre svega, za materinstvo: „Vidim kako deca rastu, imam s kim da pričam i svadam se, kuća nije prazna”; „dete”; „materinstvo, druženje”; „podizanje dece, svest da je čovek nekome potreban”; „pre svega dete i ne biti sam, imati koliku-toliku podršku i bliskost sa suprugom”; „ljubav dece i roditelja, oplemenjivanje života, zajedništvo”, „društveniji oblik življenja”, „zajednički život, dete”, itd.

Jedan broj ispitanica **porodicu doživljava kao izvor i uslov sigurnosti, stabilnosti**: „Emocionalna stabilnost, profesionalna podrška. Važno životno uporište”; „u porodici dobijam emotivnu sigurnost, ljubav i podršku”; „emocionalna stabilnost”; „porodica daje sigurnost čoveku, podržava ga”; „porodični život je za mene temelj moje psihičke stabilnosti”. Stabilnost se zasniva na podršci koju ispitanice u porodici dobijaju. Porodični život može predstavljati čak i izvor podsticaja, stimulacije: „podstiče kreativnost”; „Veoma sam vezana za porodicu.

Jevrejka sam i kod nas je kohezija u porodici veoma naglašena. Uvek mi je porodica bila veliki stimulans da nešto postignem. Deca su se uvek ponosila što su me videla u javnom životu”; „uzajamni posticaji”, „ljubav u porodici koja stimuliše sve delatnosti”.

Jednom reči, analiza odgovora vezanih za „pozitivne strane porodičnog života” ukazuje na **visoke kriterijume ispitaniča i na visok stepen zadovoljstva** koje one „izvlače” iz svog porodičnog života. Porodični život profesionalno uspešnih žena nije njihov kompromis sa okolinom kojom one dokazuju svoju „normalnost”. Na-protiv, on je pre stvar njihovog ličnog izbora zasnovanog na poštovanju vlastitih emotivnih potreba.

Do promene tradicionalnih obrazaca najpre dolazi u porodicama profesionalno uspešnih žena, koje i na javnom i na privatnom planu uspevaju da pre-vazidu svoju tradicionalnu rodnu ulogu. Njihove porodice karakteriše viši stepen demokratizacije, kooperacije i solidarnosti. Istovremeno, upravo u porodicama profesionalno uspešnih žena dolazi i do promena tradicionalnog obrasca očinstva, što u velikoj meri menja i socijalizaciju dece u pravcu stvaranja andragonih uloga (Russell, 1986). Ispitanice iz istraživanja o kome je reč ističu podršku svog supruga i oslonac koje imaju, i ukazuju na promenu tradicionalne ženske uloge „emotivnog menadžera”. Povećana dužina života, nestabilnost brakova i pomeranja rađanja u kasnije godine života – uslovljavaju i bitne promene porodičnih ciklusa. Na kraju, profesionalna uloga žene menja i celokupnu „porodičnu strategiju” (family strategy), pri čemu se porodica u celini i pojedini njeni članovi prilagođavaju znatno izmenjenim osobinama porodice. Kako neka istraživanja pokazuju, promena porodične strategije ide u pravcu većeg oslanjanja na institucije. Žene, s druge strane, svoju strategiju vezanu za porodicu razvijaju u pravcu pojačane hijerarhije uloga, pri čemu prioritet imaju deca (Piotrkowski, Rapoport, Rapoport, 1987). Ipak, ove značajne, čak civilizacijske promene koje se odvijaju u porodicama profesionalno uspešnih žena sa tradicionalnog stanovništva – imaju privid „krize”. Zato se čini mudrim sledeći stav: „Pokušati razrešiti našu krizu braka moralnim, društvenim ili znanstvenim mjerama koje su izvedene iz same želje da se zaustavi kvarenje, zar to ne bi značilo proizvoljno joj osporiti karakter koja ona čini se ima: a to je traganje, gotovo slijepo, za **novom ravnotežom para**. Ravnotežom koja se prostire između htenja uvijek simultanih, suprotnih i opravdanih za stabilnošću i evolucijom, vrste i jedinke, napokon za ispunjenjem ličnosti i Apsolutnog koji joj jedini sudi i koji je stvara” (de Rougemont, 1974: 293).

Porodica i individua

Na individualnom nivou odnos porodica–profesija može se posmatrati dvojako: 1. kao odnos roditeljske porodice i profesionalnog postignuća žena i 2. kao odnos sekundarne porodice u koji žena ulazi brakom (ili formiranjem vanbračne veze, sa

decom ili bez nje) i njenog profesionalnog postignuća.⁴² Kada je reč o ovom drugom, onda ključni problem predstavlja konflikt uloga, porodične i profesionalne. Iako se ispoljava na individualnom nivou, taj je konflikt duboko strukturalno i razvojno uslovljen. On je naročito intenzivan u onim fazama društvenog života kada je profesionalna uspešnost žena još uvek sporadičan društveni fenomen u uslovima neprilagođenog društvenog miljea. Intenzitet suprotstavljenosti različitih uloga žena u osnovi oblikuje kvalitet njihovog života, ali i utiče na njihovu mogućnost da različite uloge uspešno obavljaju.

Na intenzitet konflikta utiče mnoštvo različitih činilaca: vrsta posla koji se obavlja (izvan kuće), dužina radnog dana, posvećenost radu, profesionalne aspiracije, materijalni resursi, bračno stanje, broj dece u porodici, pomoć u kući, podela rada u domaćinstvu, hijerarhija potreba članova domaćinstva, stambeni problem, institucije za pomoć porodicu, te individualne karakteristike, kao što su spremnost i energija za razrešavanje konflikata itd. Povezanost nekih od ovih činilaca i njihove rezultate pokušaćemo da sagledamo analizom različitih situacija u kojima su se nalazile ispitivane naučnice i umetnice.⁴³

I tip: neudata, bez dece

Magistar ekonomskih nauka, stara 30–34 god. Ona i majka imaju srednje učеšće u obavljanju domaćih poslova. Kućne poslove obavlja 1–2 sata dnevno, a radu i ličnom usavršavanju posvećuje 8 sati dnevno. Osrednje je zadovoljna svojim ličnim i profesionalnim životom i životom u celini. Smatra da ne postoji „cena emancipacije”, a kada bi se ponovo rodila, bila bi opet žena jer se „kao žena oseća savršeno dobro”.

Komentar: Konflikt uloga ne postoji jer ispitница živi u roditeljskoj porodici u uslovima „produžene mladosti”. Posvećenost poslu je potpuna, ali ima vremena i za rekreaciju, hobи, čitanje, pozorište, bioskop i koncerte (3 sata dnevno).

II tip: razvedena, bez dece

Spisteljica i prevoditeljka, preko 65 godina stara. Bivši muž, koji je imao fakultetsko obrazovanje, zauzimao je prema njenoj profesionalnoj angažovanosti neutralan stav. Njen ideo u obavljanju kućnih poslova bio je velik, a ideo bivšeg muža – veoma mali. Imali su i kućnu pomoćnicu. Smatra da su porodične obaveze srednje ometale i usporavale njen profesionalno postignuće, te da bi u svojoj karijeri više postigla da se nije udavala. Sada kućnim poslovima posvećuje 2 sata dnevno, a radu i ličnom usavršavanju 10 sati. Spajanje dvostrukih obaveza ne doživljava kao teret. Smislom

⁴² Oba ova aspekta, a naročito prvi, analizirani su u odeljku o profesionalnom postignuću žena. Zato ćemo se ovde ograničiti na problem usklajivanja različitih uloga, odnosno konflikt uloga, posmatran iz perspektive različitih tipova porodičnog života ispitnice iz našeg istraživanja.

⁴³ Uдовice su izuzete iz ove tipologije.

svog života smatra „druženje sa umetnošću i dobrom ljudima”, a „cenom” emancipacije – usamljenost. Nezadovoljna je i ličnim životom i životom u celini, a osrednje zadovoljna profesionalnim životom. Kad bi se ponovo rodila, izabrala bi ženski pol, jer „tako oseća”.

Komentar: Konflikt uloga je postojao u periodu braka i verovatno je predstavljao i jedan od uzroka razvoda. Konflikt je bio zaoštren i generacijskom pripadnošću ispitanice. U periodu posle razvoda konflikt nestaje, posvećenost poslu je potpuna, ali raste nezadovoljstvo životom usled usamljenosti.

III tip: vanbračna zajednica, bez dece

Rediteljka, 30–34 godine starosti. Partner sa kojim je ima završenu višu ekonomsku školu i prema njenoj profesionalnoj angažovanosti se odnosi neutralno. Međutim, ispitanica je primetila: „Ali većina mojih muškaraca do njega delovali su destimulativno.” U obavljanju kućnih poslova svoj ideo ocenjuje kao velik, a ideo svog partnera kao mali. Kaže: „Kućni poslovi obično mi ne padaju teško, ne opterećujem se time, kuvam često, suđe perem (skoro uvek), ne peglam, veš perem, a veliko spremanje delimo. Živimo u garsonjeri. Ne osećam se robom, ali često primećujem da se muškarci ponašaju kao invalidi.” Radu i ličnom usavršavanju posvećuje 10, a kućnim poslovima – 2 sata dnevno. Decu nema jer, kako kaže: „Nemam mogućnosti za normalno rađanje i uzgoj deteta (finansijski, stambeno itd.).” Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Spajanje dvostrukih obaveza ne doživljava kao teret, i smatra da od ličnosti žene zavisi kako će uskladiti karijeru sa porodičnim obavezama: da li uz napor ili sa lakoćom. Porodične obaveze nisu ni ometale, ni usporavale njen profesionalno postignuće. Kaže da „cena emancipacije nije ništa prema ceni neemancipacije, samo što to mnoge žene, nažalost, ne shvataju”. Kada bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kojeg je pola, jer „bi bolje bilo birati mesto i situaciju u kojima se rađaš”.

Komentar: Mlada, samouverena, emancipovana ispitanica ne oseća konflikt uloga, jer porodičnim obavezama ne podređuje profesionalne. Tome doprinosi to što nema dete. Kako odricanje od roditeljstva nije izbor već rezultat društvene prinude, može se zaključiti da roditeljstvo u ovom slučaju ne bi bilo podređeno profesiji pod drugaćijim društvenim uslovima. Nepostojanje konflikta uloga uslovljava i to da ispitanica jednostavno nije opterećena svojom rodnom pripadnošću.

IV tip: udata, bez dece

1. primer: Književnica, urednica u izdavačkoj kući, 35–39 godina starosti. Deset godina je u braku sa muškarcem koji takođe ima visoko obrazovanje. Stav muža prema njenoj profesionalnoj angažovanosti ocenjuje kao stimulativan. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao veoma velik, a ideo svog muža kao velik. Na rad i lično usavršavanje dnevno troši 10 sati, a na obavljanje kućnih poslova – 2 sata. Spajanje porodičnih i profesionalnih obaveza ne doživljava kao teret. Smislom svog života

smatra: „kreativno angažovanje – rad; potvrđivanje na profesionalnom, porodičnom društvenom planu”. Veoma je zadovoljna svojim ličnim životom i zadovoljna je svojim profesionalnim životom. Kada bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kog je pola jer: „Ličnost zavisi od onog što za sebe i druge čini, ne od pola.”

Komentar: Konflikt uloga ne postoji, jer je zastupljena podela rada u domaćinstvu, između supružnika (nema pomoći „spolja”). Situaciju (obim kućnih poslova) olakšava i to što u porodici nema dece. Ta činjenica, međutim, koliko se može videti iz upitnika, ne optereće i ne čini nezadovoljnog ispitanicu. Da li se radi o slobodnom izboru? Nepostojanje konflikta uloga i kreativna neinhibiranost ispitanice uslovjavaju i njeno „prevazilaženje” rodnosti kao određujućeg činioca ljudske egzistencije.

2. primer: Profesorka univerziteta, doktorka matematike (doktorirala u 29. godini) i slikarka, 40–44 godine starosti. Suprug je takođe doktor nauka i prema njenoj profesionalnoj angažovanosti zauzima neutralan stav. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao velik, a ideo svog supruga kao mali. Na rad i lično usavršavanje dnevno troši 8 sati, a na obavljanje kućnih poslova – 4 sata. Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče negativno na razvoj dece. Spajanje porodičnih i profesionalnih obaveza doživljava kao teret. Procenjuje da su porodične obaveze osrednje ometale i usporavale njen profesionalno postignuće. Kao negativne strane porodičnog života navodi: „izvesnu sputanost i gubljenje vremena na kućnim poslovima”. Smislom svog života smatra „rad i stvaralaštvo”. Nezadovoljna je životom u celini, zadovoljna je ličnim životom i osrednje zadovoljna profesionalnim životom. Smatra da se „cena emancipacije” žena ispoljava „preopterećenošću žene, raspuštenošću dece, smanjenjem nataliteta”. Kada bi se ponovo rodila, izabrala bi da bude muškarac, „jer mrzi što je žena”.

Komentar: Izražen je konflikt uloga iako nema dece u porodici. Njega pojavljaju profesionalna angažovanost muža, njegov neutralan (nezainteresovan?) stav prema profesiji žene, te nizak stepen preuzimanja kućnih obaveza. S druge strane, konflikt pojačavaju i raznolika interesovanja ispitanice (matematika i slikarstvo) i dušboka unutrašnja potreba da se predla kreativnom radu, kako sama kaže: „nezajažljiva potreba za radom i stvaranjem”. Moguće je da je u ovom slučaju odricanje od roditeljstva racionalan izlaz iz situacije u kojoj je ona kao žena bila izložena opterećenju koje je ometalo rad. Ali, u kojoj meri je to slobodan izbor? Konflikt između profesionalne i porodične uloge, pojačan preprekama sa kojima se susretala u profesiji zato što je žena („nepoverenje, izvesne prepreke u napredovanju”) rezultirao je u stavu da je rodna pripadnost bitan uzrok nezadovoljstva.

V tip: neodata, sa detetom

Pijanistkinja (magistar), 30–34 godine starosti. Dete je rodila u 26. godini. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao „mali”, a ideo majke i oca kao velik. Radu i ličnom usavršavanju posvećuje 5 sati dnevno, kućnim poslovima 2 sata, a porodičnim obavezama – 4 sata. Dete joj čuva majka. Smatra da aktivan profesionalni

život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Spajanje dvostrukih obaveza (porodičnih i profesionalnih) ne doživljava kao teret. Njene porodične obaveze nisu ni ometale ni usporavale njeno profesionalno postignuće. Kao pozitivne strane porodičnog života navodi sledeće: „Roditelji mi čuvaju dete, oslobođaju me mnogih kućnih poslova, što mi ostavlja dovoljno vremena za lično usavršavanje.” Smisao svog života vezuje za dete: „Da svoje dete naučim da voli ono što radi i da svoj poziv izabere prema svojim sposobnostima. Želim da postigne moju stabilnost i zadovoljstvo.” Ispitanica je zadovoljna i životom u celini, ličnim životom i profesionalnim životom. Smatra da se „cena” emancipacije ispoljava u „pronalaženju odgovarajućeg bračnog (ili vanbračnog) druga”. Kad bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kog je pola.

Komentar: Ispitanica predstavlja primer zadovoljne emancipovane mlade žene, kojoj je dobrovoljno izabrano vanbračno rađanje unelo nov kvalitet u život. Konflikt uloga ne postoji, jer je prisutna potpuna podrška roditelja, kako u pogledu njene profesije tako i u pogledu podizanja deteta. Nepostojanje konflikta i u ovom slučaju omogućuje potpuno prevazilaženje pola kao bitnog određenja individualne egzistencije. Ipak, treba napomenuti da ispitanica ni na profesionalnom planu nije bila suočena sa negativnim iskustvima zato što je žena. Kako zbog toga što je njeno profesionalno područje u velikoj meri već feminizirano tako i zbog činjenice da ona nastavlja porodičnu tradiciju (otac joj je poznati muzičar).

VI tip: razvedena, sa detetom

1. primer: Magistarka prava, asistentkinja, stara 30–34 godine. Prvo i jedino dete rodila je u 29. godini posle magistriranja. Bivši muž je takođe bio magistar i prema njenoj profesiji imao je neutralan stav. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao veoma velik, a ideo svog bivšeg muža, u vreme dok je bila u braku, kao veoma mali. Majka joj pomaže u čuvanju deteta, dok je ona na poslu. Radu i ličnom usavršavanju posvećuje 6–12 sati dnevno, kućnim poslovima 2–3 sata, a porodičnim obavezama 6–8 sati. Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Spajanje dvostrukih obaveza doživljava kao teret, i smatra da su porodične obaveze mnogo usporavale njeno profesionalno postignuće. Živi sama sa detetom. Kao pozitivne strane porodičnog života navodi „sredjene stambene prilike, dobre odnose sa bivšim mužem”, a kao negativne: „Gotovo ceo teret oko deteta i kuće nosim sama: prilično loša finansijska situacija.” Smisao života: „Pre svega da odgajim dete kao poštenu, obrazovanu i samostalnu ličnost, da na profesionalnom planu i u ličnom životu postignem najviše s obzirom na moje objektivne sposobnosti i uslove u kojima živim.” Životom je osrednje zadovoljna. Smatra da je njena „cena” emancipacije „veliki zamor iz koga se ponekad javljaju manje depresije – malodušnost”. Kada bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kog je pola, jer njeno iskustvo je „da u našem društvu nije odlučujući faktor za nečiji položaj – pol”.

Komentar: Konflikt uloga koji je postojao još u toku braka zadržan je, pa čak i pojačan razvodom. Tako, kao profesionalno najplodniji period ispitanica navodi period „pre rađanja deteta”, a kao najmanje plodan – „posle rađanja deteta i razvo-

da braka". Ipak, za konflikt uloga ispitanica ne „okriviljuje” svoj pol, već pre svega društveno okruženje („Za mene je veoma bitno veće angažovanje društva u boljem funkcionisanju ustanova za brigu o deci (obdaništa i sl.)”), i svoju lošu materijalnu situaciju. Ovakvom stavu ispitanice nesumnjivo doprinosi činjenica da se ona, kako kaže, nije u ostvarivanju svojih profesionalnih aspiracija suočila ni sa olakšicama, ni sa preprekama zato što je žena.

2. primer: Književnica, 45–49 godina starosti. Magistrala je u 25. godini, ali još nije doktorirala. Prvo i jedino dete rodila je u 24. godini. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao srednji. Ima pomoć majke i kućne pomoćnice. Dete su u predškolskom uzrastu čuvale i majka i kućna pomoćnica, i išlo je u obdanište. Spajanje dvostrukih obaveza, porodičnih i profesionalnih, doživljava kao teret. Smatra da bi uskladihanje karijere sa porodičnim obavezama bilo lakše u uslovima višeg standarda. Procenjuje da su njene porodične obaveze osrednje ometale i usporavale njeno profesionalno postignuće. Životom u celini i profesionalnim životom ispitanica je osrednje zadovoljna, a ličnim – nezadovoljna. „Cena” emancipacije, smatra ova ispitanica, „ispoljava se u sferi muško – ženskih odnosa”. „Muškarci se boje pametnih žena, komotnije im je da se vežu za „guske”, što bih i ja uradila da sam na njihovom mestu. „Gusan” se teže nalazi i na njega se teže pristaje. Kada bih se ponovo rodila, izabrala bih da budem muškarac, zato što je „jeftinije” biti muško – ne pereš sudove, ne moraš biti lep, ne rađaš decu, više vremena imaš za posao.”

Komentar: Konflikt uloga postoji iako je angažovanje ispitanice u obavljanju kućnih poslova osrednje, a prisutna je i pomoć kućne pomoćnice i majke. Ipak, čini se da suštinu problema u ovom slučaju predstavlja nezadovoljstvo emotivnim životom, za šta se okriviljuje tradicionalizam muškaraca koji se izražava u neprihvatanju žena kao intelektualnih partnerki. Iz ovog, verovatno, proizilazi i nezadovoljstvo vlastitom rodnom pripadnošću. Pri tome, ni rađanje dece ispitanica ne vidi kao argument za ženski rod, već nerađanje kao argument u prilog muškog roda.

VII tip: udata, jedno dete

1. primer: Asistentkinja na Građevinskom fakultetu, magistarka matematike, stara 30–34 godine. Dete je rodila u 27. godini života (godinu dana posle magistriranja). Muž, koji ima visoko obrazovanje, u početku braka prema njenoj profesionalnoj angažovanosti imao je veoma stimulativan stav, a sada – neutralan. Lični ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao veliki, a ideo muža, svekrve i svekra kao srednji. Radu i kućnim poslovima posvećuje puno vremena, a ličnom usavršavanju – malo. Dete, koje ide u obdanište, čuva uglavnom ona sama, a pomogne joj i svekra. Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Spajanje dvostrukih obaveza doživljava kao teret. Procenjuje da su porodične obaveze mnogo ometale njeno profesionalno postignuće, a da su ga srednje usporavale. Kao pozitivne strane porodičnog života navodi sledeće: „Pre svega dete i ne biti sam, imati koliko-toliko podršku i bliskost sa suprugom.” Kao negativne pak: „U porodici u kojoj

živim, u zajednici sa svekrvom i svekrom, nedovoljno mogućnosti da samostalno živimo, sputanost, opterećenost raznim obavezama.” Ispitanica smatra da bi u svojoj karijeri više postigla da se nije udala u momentu u kome se udala, već kasnije i da je u braku imala bolje uslove za rad. Najplodnijim periodom svog profesionalnog života smatra period do ulaska u brak, a najmanje plodnim – od rađanja deteta. Za smisao života kaže: „Trenutno, smisao mog žvota je moje dete i da pošteno, savesno živim u privatnom i poslovnom životu.” Nezadovoljna je i ličnim i profesionalnim životom. Smatra da se „cena” emancipacije ispoljava u tome što „žena mora da bude veoma sposobna i energična da bi uspela u ličnom i profesionalnom životu ili će zapostaviti jedan od njih na račun drugog. „Emancipacijom” žena je dobila samo više obaveza”. Kada bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kog je pola.

Komentar: Konflikt uloga je veoma izražen. On je pojačan smanjenjem podrške mužu i životom u zajednici koja pored pozitivnih strana (pomoć, čuvanje deteta) ima i mnoštvo negativnih strana. Čini se da ispitanica nije zadovoljna ni svojim odnosom sa suprugom. Pored toga, nezadovoljna je svojim profesionalnim postignućem, za koje smatra da je ometeno usled porodičnih obaveza. Verovatno je da problem predstavlja „kašnjenje” doktorata, izazvano rađanjem i brigom oko deteta. To što joj je svejedno koji pol bi bila prilikom nekog „ponovnog rađanja”, pokazuje da je ona više rezignirana nego buntovna, a najmanje „emancipovana”.

2. primer: Pijanistkinja, profesor Fakulteta muzičke umetnosti, 55–59 godina starosti, udala se u 36. godini starosti, a dete rodila u 37. godini. Muž joj je lekar, doktor medicinskih nauka. Prema njenoj profesionalnoj angažovanosti zauzimao je stimulativni stav. Ispitanica kaže: „Smatram da je moj muž izuzetno tolerantan čovek i da mi je to pomoglo.” Kada je reč o obavljanju kućnih poslova, kaže: „Iako sam veoma loša domaćica, ja uglavnom obavljam kućne poslove. Imam bedinerku tri puta nedeljno i ona mi je velika pomoći i jedna od najdražih osoba u mom životu. Ćerku sam razmazila i ona se u domaće poslove ne upliće.” Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova smatra velikim, a ideo svog muža srednjim („on pomaže kod kvarova na aparatima”). Radu posvećuje 4–7 sati dnevno, ličnom usavršavanju 4–5 sati, kućnim poslovima 2–4 sata. Dete su u predškolskom uzrastu čuvale bake, ali je pomagao i muž. Ispitanica smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Kaže: „Smatram da moj profesionalni život svakako nije loše uticao na moje dete, naprotiv, iako je često bilo suza zbog mojih odlazaka na posao, u školu, na snimanja, na koncerte – ipak je, mislim, važno za dete da shvati kako mu je i mati ličnost koja nešto znači, koja ne postoji samo kao kuvarica ili čistačica.” Spajanje dvostrukih obaveza ne doživljava kao teret: „Čini mi se da izmenjivanje različitih poslova veoma povoljno utiče na moj rad i na moje raspoloženje, pa bih svakoj ženi preporučila da ne beži od raznolikih obaveza (naravno ne preteranih).” Za usklađivanje karijere sa porodičnim obavezama kaže: „Usklađivanje je moguće, ali zahteva dobar osećaj za organizaciju, veliko razumevanje i toleranciju muža i dece.” Ispitanica smatra da njenе porodične obaveze nisu ometale njen profesionalno postignuće. Međutim, kaže: „Nisu ometale sem što sam se svojevoljno lišila putovanja po turnejama. Prosto nisam

mogla bez čerke.” Za smisao svog života kaže: „Radost. Ona je uslovljena, pre svega, zdravljem (relativnim, u ovim godinama), zatim uživanjem u svemu što me okružuje. Optimista sam po prirodi, veoma sam tolerantna, spartanski vaspitavana, tako da sam zadovoljna.” Životom u celini, ličnim životom i profesionalnim životom ispitanica je veoma zadovoljna. Kada bi se ponovo rađala, izabrala bi ponovo ženski pol: „Uvek i samo ženski. Mislim da je ženi dato mnogo više i da je ona ta koja održava ovaj svet u životu. Nikada žena ne bi mogla da lako odlučuje o ratu kada je svesna da i njeno dete treba da gine.”

Komentar: Ispitanica je očigledno „samoostvarena” ličnost (Maslov). I profesionalni i porodični život doživljava kao podjednako važne i uspešno ih harmonizuje. U tome nesumnjivo veliku ulogu imaju i crte ličnosti (optimizam, volja, snaga, talenat, energija ali i spoljašnje okolnosti – pomoć i podrška muža i pomoć kućne pomoćnice). Čini se da je u ovom slučaju veoma važan činilac nepostojanja konflikta uloga upravo timing – kasna udaja i kasno rađanje deteta. Dakle, porodične obaveze su usledile posle učvršćivanja karijere.

VIII tip: udata, dvoje dece

1. primer: Profesorka pravnog fakulteta, stara 45–49 godina. Prvo dete je rođila u 29. godini, a drugo u 39. godini (magistrirala je u 38. godini, a doktorirala u 42. godini). Muž je takođe doktor pravnih nauka. Stav muža prema njenoj profesionalnoj angažovanosti bio je destimulativan. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao velik, a ideo svog muža kao veoma mali. Radu i ličnom usavršavanju posvećuje 7–9 sati dnevno, a kućnim poslovima 5–6 sati. Kad su bila mala, deca su isla u obdanište, sada idu u školu i, kako kaže ispitanica, vaspitava ih ona. Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece („uče se na primeru”). Spajanje dvostrukih obaveza (porodičnih i profesionalnih) doživljava kao teret. Procenjuje da su porodične obaveze mnogo ometale i mnogo usporavale njen profesionalno postignuće. Ispitanica smatra da bi u svojoj karijeri više postigla „da je deo brige o porodici bilo moguće sa nekim podeliti”. „Najmanje plodnim” periodom u svojoj karijeri smatra period „za vreme trudnoće i podizanja dece”, a „najplodnijim” – „period posle doktoriranja i kada su deca porasla”. Kao pozitivne strane porodičnog života navodi: „Ljubav dece i roditelja, oplemenjivanje života, oslonac zajedništva, društveniji oblik življenja”, a kao negativne: „Mnogo obaveza, koje uglavnom samo ja vučem na plećima: hrana, stan, dečje obrazovanje, itd.” Smislom svog života smatra „rad i ljubav”. Ispitanica je veoma zadovoljna svojim profesionalnim životom i nezadovoljna svojim ličnim životom. Za „cenu” emancipacije kaže da postoji jer žena „mora biti istovremeno: majka, kućna radna snaga, supruga, radnik, društveno politički radnik – a sve to nauštrb zdravlja u prvom redu, jer se žena odriče dela sna, redovne ishrane, kulturno-zabavnog života itd.”. Kada bi se ponovo rodila, bilo bi joj svejedno kog je pola. Zato što, kako kaže: „Ne zavisi njen status od pola, biološki gledano, nevolja je što je pol od značaja društveno gledano.”

Komentar: Konflikt uloga kod ove ispitanice veoma je izražen. On je zaošten povećanim obimom obaveza (dvoje dece), muževljevom orijentacijom ka profesionalnom postignuću, potpuno asimetričnom podeлом rada u domaćinstvu, te odsustvom plaćene pomoći i pomoći roditelja. Rezultat ovog konflikta je i nezadovoljstvo ispitanice profesionalnim postignućem. Međutim, realizam i obrazovanje ispitanice uslovjavaju njeno jasno identikovanje problema, zbog čega ona nije nezadovoljna svojim profesionalnim već ličnim životom, pri čemu verovatno osuđuje svog supruga za njegov stav. Ipak, obrazloženje ispitanice vezano za izbor pola/roda pokazuje da je ona duboko svesna društvene, a ne biološke uslovjenosti svog položaja, pri čemu problem emancipacije žene vidi kao nešto što je bitno izvan dometa individualnog uticaja.

2. primer: Docentkinja, biološkinja, stara 40–44 godine. Prvo dete je rodila u 32. godini, a drugo u 35. godini (doktorirala je u 37. godini). Muž je takođe docent i prema njenoj profesionalnoj angažovanosti zauzima veoma stimulativan stav. Za kućne poslove kaže: „Poslove u kući delimo (postoje poslovi koje obavlja samo moj suprug), brigu oko dece, vaspitanja, njihovog rada i njihovih vanškolskih delatnosti takođe delimo, uzajamno se zamenjujemo i dopunjujemo, pa ipak, na ženi ostaje da završi još uvek puno drugih, sitnih poslova u kojima je niko u kući ne može zamenniti.” Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao „veoma velik”, a ideo svog muža, svekra, svekrve i oca (majka joj je umrla) procenjuje kao velik. Radu i ličnom usavršavanju posvećuje 8–13 sati dnevno, a kućnim poslovima 2–4 sata. Spava 5–6 sati dnevno. Decu je u predškolskom uzrastu čuvala svekrala. Ispitanica smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece „ukoliko se deci poklanja dosta pažnje, ima vremena za njih; lično usavršavanje, čitanje i pisanje obavljam u noćnim satima. Ukoliko deca odrastu u atmosferi gde se vidi da su profesionalne obaveze roditelja deo njihovog entuzijazma, životne energije i ljubavi za posao koji rade, to je pozitivno za njihov razvoj”. Spajanje dvostrukih obaveza uglavnom ne doživljava kao teret. Smatra da porodične obaveze nisu ni ometale, ni usporavale njen profesionalno postignuće i dodaje: „Ali to uveliko zavisi i od razumevanja moga supruga, koji se bavi istim poslom, kao i od pomoći najbliže porodice.” Za pozitivne strane života u porodici kaže: „Tek u porodici život je kompletan, pored profesionalnih, ispunjavanja raznih drugih interesovanja, podizanje dece je neophodno za opštu sreću”, a za negativne: „Ovo ne postoji, da nema zadovoljavajućeg, inspirativnog porodičnog života, profesionalni uspeh bi bio lažan.” Za smisao svog života kaže: „Pošten odnos prema svemu oko sebe i samoj sebi, srećnu i zadovoljnu porodicu, veselu decu koja će uz nas zadovoljne onim što radimo i kako se ponašamo međusobno i prema društvu, shvatiti rano lepotu života.” Ispitanica je veoma zadovoljna životom u celini. Za „cenu” emancipacije, međutim, kaže da postoji: „Treba uskladiti kompletan život, porodicu, svoje želje sa tim profesionalnim radom. Ukoliko se ne nađe na razumevanje okoline, žena koja je profesionalno kao sasvim mlada uzletela ubrzo će odustati od svojih želja. Profesiji i uspehu treba posvetiti dane i noći; ako nema okoline koja to razume, uskoči u prvom trenutku, pričuva decu, ostavi osobu samu dok stvara, nema uspeha. „Cena” uspeha je ponekad žrtvovanje porodice,

a najčešće žene odustaju i zadovoljavaju se srednjim uspehom radi sreće porodice.” Kada bi se ponovo rodila: „izabrala bi da opet budem žensko, jer samo tako mislim da sam kompletna osoba sa mogućnošću da radim, kreiram i svoju porodicu i svoj profesionalan život”.

Komentar: Ispitanica uglavnom ne doživljava spajanje porodične i profesionalne uloge kao konflikt. Međutim, konflikt ipak postoji i ispoljava se u njenom noćnom radu i svodenju odmora (spavanja) na 5–6 sati dnevno. Ipak, ispitanica je zadovoljna, jer iako daje prioritet svom porodičnom životu, smatra sebe i profesionalno uspešnom. Ključ za razumevanje njenog zadovoljstva i njene profesionalne uspešnosti jesu podrška supruga na profesionalnom planu i preuzimanje obaveza oko dece i kuće od strane supruga i roditelja. Ispitanica je ipak svesna da je, kada su u pitanju žene, njeno iskustvo pre izuzetak nego pravilo.

IX tip: udata, troje dece

Profesorka Pravnog fakulteta, stara 60–64 godine. Prvo dete rodila je u 19, drugo u 24, a treće u 29. godini. Muž, koji ima visoko obrazovanje, prema njenom profesionalnom angažovanju zauzimao je negativan stav. Svoj ideo u obavljanju kućnih poslova procenjuje kao velik, ideo svog muža kao mali, a bedinerke kao velik. Sada na rad i lično usavršavanje dnevno troši 9 sati, a na kućne poslove 4 sata. Deca su u predškolskom uzrastu išla u obdanište. Smatra da aktivan profesionalni život žene utiče pozitivno na razvoj dece. Spajanje dvostrukih obaveza (porodičnih i profesionalnih) doživljava kao teret. Procenjuje da su porodične obaveze srednje ometale i srednje usporavale njen profesionalno postignuće. Najmanje plodnim periodom u svojoj karijeri smatra period rađanja i podizanje dece. Kao pozitivnu stranu svog života navodi: „pun i intezivan život”, a kao negativnu: „dosta zamora”. Zadovoljna je životom u celini i ličnim životom, a osrednje zadovoljna svojim profesionalnim životom. Smatra da „cena” emancipacije postoji i da se ispoljava kao „stalna borba i veliko fizičko naprezanje i psihičko trošenje”. Kada bi se ponovo rodila, izabrala bi da bude muškarac, jer, kako kaže „zamorila [ju] je stalna borba za mesto u društvu”.

Komentar: Ispitanica, pripadnica starije generacije, oseća intenzivan konflikt uloga. Tome doprinose povećane obaveze (troje dece), te neutralan stav supruga prema njenoj profesionalnoj angažovanosti, kao i njegovo malo učešće u obavljanju kućnih poslova. Količinu obaveza koji su na njenim „plećima” samo je delimično u stanju da ublaži plaćena pomoć. Konflikt se ispoljava kroz osećanja zamora, fizičku i psihičku napregnutost, te kroz osrednje zadovoljstvo profesionalnim životom. Zanimljivo je da iako u osnovi konflikta leže porodične i kućne obaveze, ispitanica za svoje probleme ne „okriviljuje” porodicu i zadovoljna je svojim ličnim životom. „Rešenje” pronalazi ne u odricanju od porodice ili profesije već u promeni pola/roda. Time istovremeno izražava svoj suštinski skepticizam u pogledu promene društvenog položaja žene.

Kao što navedeni primeri pokazuju, na individualnom nivou se, i pored mnoštva razlika, ispoljavaju i određene pravilnosti. Tako, na primer, tamo gde je opterećenje žena

bilo veće, a podrška muža manja – veća je bila i verovatnoća da će žena biti nezadovoljnija i svojim ličnim i svojim privatnim životom. S druge strane, „širenje lepeze pomoći” od supruga, preko roditelja, kućnih pomoćnica i ustanova za decu, ne samo da nije smanjivalo opterećenje već je pružalo osećaj podrške, koji je ženi, kao uostalom i muškarcu, neophodan za profesionalno postignuće.

Između žena različitih generacija takođe su postojale bitne razlike. Starije ispitanice su porodicu, pa i porodične obaveze, doživljavale kao neminovnost, te su bile spremnije na kompromis i zahvalnije svom suprugu ukoliko im pruža podršku. Međutim, mlađe ispitanice su bile sklonije tome da i braku i roditeljstvu prilaze kao izboru, dok bavljenje svojom profesijom i svoj individualni razvoj doživljavaju kao obavezu (prema sebi, pre svega). Tome je svakako doprinosila i činjenica da su mlađe žene objektivno bile suočene sa manje prepreka u profesiji zbog svoje polne pripadnosti. Dilema žena koje razmišljaju o profesionalnom postignuću više nije bila: porodica – da, profesija – ?, već: profesija – da, porodica – ? U skladu s ovim, starije žene su pre svoju ukupnu uspešnost vezivale za porodicu, a manje za profesiju, dok su za mlađe verovatno oba aspekta imala podjednaku težinu. Upravo zbog davanja primata porodicu, starije ispitanice su i bile sklonije da imaju osećanje krivice, naročito izraženo u odnosu prema deci, što je pojačavalo doživljaj konflikta. Jednom reči, mlađe žene su u verovatno mnogo većoj meri bile svesne „cene” odustajanja od spajanja dvostrukih obaveza, dok su starije svesnije „cene” spajanja dvostrukih obaveza.

Uspešno usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza bilo je povezano u velikoj meri i sa raspoređivanjem tih obaveza (timing) tokom životnog veka. Tako se model u kome sklapanje braka i rađanje dece neposredno sledi završetak studija, javljaо kao više sputavajući i naporniji za ženu od modela u kome fazu ustaljivanja karijere (npr. magistrature i doktorata) sledi sklapanje braka i roditeljstva. Ovaj drugi model je najčešće bio vezan i za manji broj dece (uglavnom – jedno), što takođe doprinosi smanjenju konflikta uloga. Otežavajuće okolnosti, odnosno okolnosti koje su bitno zaoštavale konflikte uloga, bile su i nepovoljne materijalne i stambene prilike, dakle ograničeni materijalni resursi. Tako se, zapravo, u fazi života koji sledi završetak studija kumuliraju nepovoljne okolnosti: finansijska nesigurnost (nezaposlenost, niska primanja), nemogućnost rešavanja stambenog pitanja, ustaljivanje karijere, zasnivanje braka, rađanje dece. Zato upravo u ovom periodu jačina konflikta uloga može dostići svoj maksimum. Ipak, iako ograničenih mogućnosti kada su u pitanju materijalni resursi, što je rezultat nepovoljnog društvenog položaja, kreativne intelektualne (naročito mlađe) u našem društву, profesionalno uspešne žene iz referentnog istraživanja raspolagale su drugom vrstom resursa kojom su mogle donekle da ublaže nedostatak prvih. To su bili, pre svega, znanje i mogućnosti racionalne organizacije domaćinstva, pri čemu su bile zadovoljene **bitne** potrebe članova domaćinstava (na osnovu određene hijerarhizacije potreba). Jednom reči, one su imale dovoljno intelektualnih mogućnosti da u nepovoljnim društvenim okolnostima, kakve su vladale 80-ih godina, izgrade maksimalno **racionalnu strategiju**.

Zanimljivo je da paralelna profesionalna angažovanost muža („**dvakratična porodica**“) može delovati i podsticajno i sputavajuće na ženu. Ukoliko je tradicionalna podela rada u domaćinstvu izraženija, utoliko će profesionalno angažovanje muža više ometati ženu. S druge strane, ukoliko je porodica više demokratska, a podela rada se približava simetričnoj, muž će verovatno, ukoliko je i sam profesionalno angažovan, delovati podsticajno.

Na kraju, treba reći da svi mehanizmi sistemske inhibicije koji deluju na ženu u društvu, utiču na **maksimalno pojačavanje selekcije među ženama**. Tako će samo one koje su **zaista izuzetne** po svojim individualnim karakteristikama, i koje su se razvijale pod uticajem **izuzetno povoljnih okolnosti**, uopšte biti u mogućnosti da dospeju do vrhova profesija. I one će, baš zbog svoje izuzetnosti, jedine i moći, najčešće uz velike žrtve, da savlađuju prepreke koje pred njih postavlja patrijarhalno okruženje.

II deo

STRUČNJAKINJE U JUGOSLAVIJI

7. STRUČNJAKINJE U RADNOJ SNAZI

Navedene tri grubo ocrte faze u razvoju aktivnosti žena koje su prošla razvijena društva, mogle su se identifikovati i na primeru Jugoslavije u posleratnom periodu. Dok je stepen **ukupne aktivnosti** opadao od 1948. do 1971. godine (sa 35,1 na 30,7%), dakle u periodu intezivne industrijalizacije i deagrarizacije, da bi 1981. godine počeo da raste, stepen aktivnosti muškaraca konstantno opada, a stepen aktivnosti žena pada i oscilira, da bi 1981. godine bio viši nego u prethodna tri popisa i iznosio 33,1%. Ipak, aktivnost žena u poslednjem popisu nije dostigla nivo aktivnosti iz 1948., kada je stanovništvo bilo pretežno agrarno. Međutim, **relativna razlika** u aktivnosti muškaraca i žena u 1981. manja je od razlike u aktivnosti 1948. god. (Izvor: SGJ, 1985: 113). Još uvek visok stepen agrarnosti ženskog dela aktivnog stanovništva u (preko 50%) združen sa snižavanjem stepena aktivnosti muškaraca, uslovljava smanjenje razlike u stepenu aktivnosti po polu.

Relativno niskom stepenu aktivnosti žena odgovara relativno visok stepen njihove **ekonomске zavisnosti**, izražen kroz učešće izdržavanih lica u ukupnom stanovništvu (Izvor: SGJ, 1985: 113). Stopa izdržavanosti ženskog stanovništva u čitavom posleratnom periodu veća je od 60% osim u popisu 1981. godine, kada je iznosila 58,0%. Najviša stopa je bila 1953. godine, dakle onda kada je i aktivnost bila najmanja. Nivo izdržavanosti muškaraca u posleratnom periodu pokazuje stabilnost i održava se u rasponu 34–36%. Značajno je da raspon razlika u stepenu izdržavanosti muškaraca i žena ima tendenciju blagog pada (od 1,9 na 1,6), čemu svakako doprinosi i relativna izjednačenost učešća lica sa ličnim prihodima u ukupnom stanovništvu, posmatrano po polu. Treba napomenuti da je učešće lica sa ličnim prihodima među ženama bilo veće od analognog učešća kod muškaraca u prva dva posleratna popisa, što je vezano za ratne gubitke. Međutim, od 1961. godine učešće lica sa ličnim prihodima je nešto veće među muškarcima, što je vezano za karakteristike njihove aktivnosti – zaposlenost, i s tim u vezi ostvarivanje prava na penziju. Udeo lica sa ličnim prihodom ima tendenciju rasta i među muškarcima i među ženama.

Žene koje se nalaze u radnom uzrastu, starosti 15–59 godina bile su 1981. godine stvarno aktivne u 44% slučajeva (tabela br. 1). Čak 60% žena starosti 30–34 godine

je bilo aktivno i obavljalo zanimanje. Najveći pritisak na zapošljavanje (registrovane u biroima za zapošljavanje) vršile su žene starosti 20–24 godina, dakle one koje su završile školovanje, mada se pritisak oseća i u mlađoj i u starijoj generaciji. Preko 20% žena starosti 15–29 godina bilo je „aktivno ali nije obavljalo zanimanje”. Pritisak na zapošljavanje se u sledećim generacijama smanjuje, što je takođe u vezi sa unimodalnom krivom aktivnosti. Među licima sa ličnim prihodom najmanje je bilo žena starosti 25–29 godina, dakle onih koje su izgubile pravo na izdržavanje s obzirom na završetak redovnog školovanja. Posle 29 godina učešće žena sa ličnim prihodom raste, da bi u okviru radnog kontingenta dostiglo maksimum u najstarijoj generaciji 54–59 godina, gde čak jedna četvrтina žena ima svoje prihode (izvan rada). Među ženama u radnom kontingentu ima čak 43,7% izdržavanih. To praktično znači da je **skoro svaka druga žena bila izdržavana**. Najmanje izdržavanih žena, manje od 30%, bilo je među ženama starim 25–29 godina i 30–34 godine.

Ekonomski zavisnost, odnosno stopa izdržavanosti bila je najveća u najmlađoj generaciji u okviru radnog kontingenta – u generaciji staroj 15–19 godina, gde je iznosila svih 78,5%. Ovako visoka stopa zavisnosti rezultat je **produženog školovanja žena**, odnosno nastavljanja školovanja na srednjoškolskom nivou, na kome učešće ženske omladine predstavlja gotovo polovinu, odnosno na kome je izjednačeno učešće mladića i devojaka. Stoga to nije problem, već, naprotiv, to ukazuje na dobar tretman ženske dece, odnosno izjednačavanje njihovog statusa u okviru porodice koje se odigrava sa transformacijom porodice od patrijarhalne ka savremenoj. Međutim, visok stepen zavisnosti žena između 35 i 49 godina starosti, dakle u periodu kada je njihova aktivnost ne samo moguća već i društveno poželjna, a koji se kreće od 35% do 45%, otkriva značajan problem.

Tabela br. 1.

Struktura po aktivnosti žena prema starosti, Jugoslavija, 1981.

	Ukupno	1.	2.	3.	4.	5.
Ukupno:	100,0	31,9	29,7	2,2	8,2	56,7
Ukupno žena						
u radnom kontigentu	100,0	47,5	44,0	3,5	5,2	43,7
15–19	100,0	19,0	13,3	5,7	0,7	78,5
20–24	100,0	57,0	45,4	11,6	0,6	39,4
25–29	100,0	64,1	58,9	5,2	0,4	29,3
30–34	100,0	62,7	60,0	2,7	0,7	29,7

35–39	100,0	58,2	56,7	1,0	1,4	35,5
40–44	100,0	52,3	51,5	0,8	2,8	41,5
45–49	100,0	46,7	46,3	0,4	6,0	44,8
50–54	100,0	37,0	36,9	0,1	14,5	46,8
55–59	100,0	27,5	27,5	0,0	25,6	45,9

aktivne žene u zemlji
aktivne koje obavljaju zanimanje
aktivne koje ne obavljaju zanimanje
lica sa ličnim prihodom
izdržavana lica

Izvor: Popis 1981, Tabela 053

Napomena: Zbirovi po generacijama nisu 100% jer su uključene samo žene aktivne u zemlji.

Tabela br. 2.

Struktura po aktivnosti prema obrazovanju žena (15 i više godina starosti), Jugoslavija 1981, u %

	Ukupno	Aktivne	Sa ličnim prihodom	Izdržavane
Ukupno:	100,0	43,0	11,0	46,0
bez školske spreme	100,0	22,8	14,4	62,8
nepotpuno osnovno obraz.	100,0	35,9	13,9	50,2
osnovno obraz.	100,0	40,0	7,0	53,0
srednje obraz.	100,0	71,1	8,2	20,7
više obraz.	100,0	88,9	5,8	5,3
visoko obraz.	100,0	89,7	6,8	3,5

Izvor: Popis 1981. Tabela 060.

Između obrazovanja i aktivnosti žena postojala je tesna veza (tab. br. 2). Namente, kada su u pitanju žene, ova veza je znatno jače izražena nego kada su u pitanju muškarci. Aktivnost žena raste sa obrazovnim nivoom, te raspon u aktivnosti žena bez školske spreme i visokoobrazovanih žena jeste 3,9, dok kod muškaraca taj raspon

iznosi 1,7 (Izvor: Popis 81, Tab 060), dakle dva puta je niži. Žene do nivoa srednjeg obrazovanja (bez školske spreme, sa nepotpunom osnovnom školom i završenom osnovnom školom) više su izdržavane nego aktivne, dok je kod žena sa nivoom obrazovanja iznad srednjoškolskog nivoa obrnuto. Najaktivnije su žene sa višim i visokim obrazovanjem, kod kojih su stope aktivnosti skoro 90%, čemu svakako doprinosi i njihova mlađa starosna struktura. Ukupan nivo aktivnosti žena, međutim, s obzirom na brojnost u pojedinim obrazovnim kategorijama oblikovan je, pre svega, pod uticajem žena sa nižim nivoom obrazovanja.

Zastupljenost žena po **delatnostima** je značajno varirala (Izvor: Popis 81, Tab 057). Tako su 1981. godine preko polovine svih aktivnih koji obavljaju zanimanje bile žene u ugostiteljstvu i turizmu, obrazovanju i kulturi, dok su 3/4 svih zaposlenih u zdravstvu i socijalnoj zaštiti bile žene. Blizu polovine aktivnih žene su činile u delatnosti poljoprivrede i ribarstva, trgovini i finansijskim i drugim uslugama. Najniža zastupljenost žena je bila u onim delatnostima koje su tradicionalno zatvorene za njih: građevinarstvu, šumarstvu, vodoprivredi, saobraćaju i vezama. Oko jedne trećine svih aktivnih su činile žene u delatnosti industrije i rудarstva, a više od jedne trećine u DPZ i organizacijama. Oko jedne petine aktivnih koji obavljaju zanimanje činile su žene u stambeno-komunalnim delatnostima i zanatstvu.

Od svih aktivnih žena koje obavljaju zanimanje preko jedne trećine je bilo aktivno u oblasti poljoprivrede (35,9%), a više od jedne petine u industriji i rudarstvu. Ukoliko se ova situacija uporedi sa podacima iz 1961. godine, videće se da je u strukturi aktivnih žena opao ideo poljoprivrednica (68,7% – 1961), a povećao se ideo žena zaposlenih u industriji i rudarstvu (10,8% – 1961), što svakako ne govori o vrsti posla koje žene u oblasti industrije obavljaju. U tipično „ženskim“ delatnostima – ugostiteljstvu i turizmu, obrazovanju i kulturi, i zdravstvu i socijalnoj zaštiti – radno je angažovano manje od 1/5 aktivnih žena koje obavljaju zanimanje. To znači da je struktura po aktivnosti s obzirom na pol bila najsnažnije pod uticajem učešća žena u poljoprivredi.

Koncentracija žena postoji i u okviru pojedinih **grana**. Tako je 1984. godine skoro 2/3 svih zaposlenih žena u industriji i rudarstvu bilo zaposleno u šest industrijskih grana: metalo-prerađivačkoj, proizvodnji električnih mašina i aparata, proizvodnji tekstilnih prediva i tkanina, proizvodnji gotovih tekstilnih proizvoda, proizvodnji kožne obuće i galerterije i proizvodnji prehrambenih proizvoda.

Za društveni položaj žena izuzetno je značajan podatak o tzv. „**društveno-ekonomskom” položaju**, koji je, iako nedovoljno socioološki fundiran, ipak kao statistička kategorija ukazivao na neke od karakteristika društvenog položaja. Žene su 1981. činile 33,5% radnika u društvenom sektoru, što predstavlja 63,4% od ukupno aktivnih žena koje su obavljale zanimanja. Međutim, 71,8% muškaraca od svih aktivnih muškaraca koji obavljaju zanimanje bili su radnici u društvenom sektoru.

Izrazita razlika između muškaraca i žena javila se u okviru kategorije „lica koja rade na imanju, u zanatskoj ili drugoj radnji nekog od članova domaćinstva”. Žene u ovoj kategoriji imaju učešće od cela 72,0%, a čak jedna petina (20,9%) svih aktivnih žena koje obavljaju zanimanje u ovom je položaju (za razliku od samo jedne dva-desetine – 5,1% aktivnih muškaraca koji obavljaju zanimanje). Nema sumnje da je ova kategorija prevashodno vezana za poljoprivredno i starije žensko stanovništvo. Međutim, sa širenjem tzv. male privrede, postoji mogućnost da se promeni struktura ove kategorije, odnosno da sve više budu zastupljene žene koje rade u porodičnim preduzećima. Pitanje statusa ovih „pomažućih” članova jedno je od veoma bitnih za ravnopravnost žena (Izvor: Popis 1981. godine, Tabela 077).

Uticaj društvene strukture na društveni položaj žena moguće je sagledati, bar delom, analizom **profesionalne strukture** u celini i po polovima (Tab. 3). U jugo-slovenskom društvu su 1981. godine dominirala radnička zanimanja (45,1% radnika među aktivnima koji obavljaju zanimanje – rudari, industrijski radnici, radnici u trgovini i u uslugama), dok je preko jedne četvrtine bilo aktivnih među poljoprivrednicima. Od svih aktivnih koji su obavljali zanimanje bilo je skoro 2% rukovodilaca, a svaki deseti aktivni je bio stručnjak ili umetnik. U profesionalnoj strukturi muškaraca takođe dominiraju radnička zanimanja – poljoprivrednika je 1981. godine bilo dva puta manje nego radnika. U profesionalnoj strukturi žena, međutim, dominiraju poljoprivrednice, kojih je nešto više od trećine aktivnih žena koje obavljaju zanimanje (35,0%), dok je nešto manje radnica (33,0%). Razlike između profesionalnih struktura muškaraca i žena uočljive su i kod službeničkih zanimanja: u profesionalnoj strukturi žena službenička zanimanja zastupljena su češće (16,1% službenica naspram 9,4% službenika). Najveća razlika između muškaraca i žena bila je na nivou najviših društvenih položaja – položaja rukovodilaca. Tako, među muškarcima koji su bili aktivni i obavljali zanimanje svaki četrdeseti je bio rukovodilac, dok je među ženama koje su bile aktivne i obavljale zanimanje to bila tek svaka 167. Žene stručnjaci su bile više zastupljene u profesionalnoj strukturi žena nego što je to slučaj sa muškarcima stručnjacima u profesionalnoj strukturi muškaraca (1,6 puta više)

Tabela br. 3.

Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje prema zanimanju, i polu, po republikama i pokrajinama, 1981. (struktura u %)

SFRJ	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	SAP	Kosovo	Vojvodina
------	-------	-----------	----------	------------	-----------	--------	-----	--------	-----------

Sve-
ga

100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
28,7	25,7	17,3	22,3	32,1	13,6	36,4	40,6	27,1	26,5
33,7	38,9	35,1	35,0	33,9	42,5	28,6	26,9	33,9	32,0
5,4	5,0	6,6	6,3	5,6	5,5	5,0	4,9	4,7	5,8
6,0	6,1	9,0	7,7	4,8	7,2	5,0	4,7	4,9	6,0
1,8	1,9	3,2	2,0	2,1	1,5	1,7	1,5	2,6	1,9
10,1	9,3	12,3	11,5	8,8	13,0	9,2	8,8	8,9	10,7
1,8	1,8	2,2	1,8	1,7	2,3	1,6	1,5	1,4	1,9
10,5	9,2	13,2	11,4	9,5	13,0	10,0	9,7	12,4	9,9
0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
1,9	1,9	1,0	1,8	1,4	1,2	2,4	1,3	4,0	5,2

SFRJ	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Make- donija	Slo- venija	Srbija	van SAP	Kosovo	Vojvo- dina
------	-------	--------------	----------	-----------------	----------------	--------	---------	--------	----------------

Muško

100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
24,7	21,8	18,3	20,1	26,0	12,0	30,8	32,3	29,3	26,8
44,2	50,1	44,0	46,6	42,6	57,1	38,6	38,7	36,7	39,5
5,2	4,5	5,1	5,8	5,8	4,1	5,3	5,2	4,5	5,7
3,1	3,2	4,5	3,6	3,0	2,5	2,8	2,5	3,6	3,1
2,9	2,8	4,6	3,3	3,2	2,6	2,6	2,5	3,0	2,9
6,5	6,0	8,3	6,8	6,9	5,9	6,4	6,3	7,1	6,7
2,5	2,4	2,9	2,6	2,5	3,4	2,3	2,3	1,5	2,5
8,5	6,9	10,9	9,2	8,0	10,9	8,3	8,5	9,9	7,1
0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,1	0,1	0,2	0,2
2,2	2,1	1,2	1,8	1,8	1,2	2,4	1,6	4,3	5,5

1. Ukupno srođni radnici	7. Upravni, administrativni i
2. Poljoprivrednici i srođni radnici	8. Rukovodeće osoblje
3. Rudari, industrijski i srođni radnici	9. Stručnjaci i umetnici
4. Radnici u trgovini	10. Ostala zanimanja
5. Radnici u uslugama	11. Radnici bez zanimanja
6. Osoblje društvene zaštite	

Izvor: Popis 1981, Tabela br. 078

Očigledno je, dakle, da su se profesionalne piramide muškaraca i žena znatno razlikovale. Prva, ženska, piramida je imala širu osnovu, koju su sačinjavali najniži društveni položaji (radnici u poljoprivredi) i znatno uži vrh (grafikon br. 1) a druga, muška, imala je užu osnovu i širi vrh.

Zanimanje poljoprivrednika u Jugoslaviji je 1981. godine među ženama obavljalo 14,8% aktivnih žena koje su obavljale neko zanimanje. Učešće poljoprivrednica među aktivnim ženama koje obavljaju zanimanje bilo je veće od učešća poljoprivrednika među aktivnim muškarcima u svim delovima Jugoslavije izuzev u Crnoj Gori, Vojvodini i na Kosovu. Dok je, međutim, učešće poljoprivrednika i poljoprivrednica i među aktivnim stanovništvom odgovarajućeg pola⁴⁴ koje obavlja zanimanje u Vojvodini gotovo izjednačeno, dotle su rasponi najveći upravo tamo gde je deagrарizacija najintenzivnija: u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji bez pokrajina. Učešće poljoprivrednica među aktivnim ženama koje obavljaju zanimanje se u ova tri dela Jugoslavije kreće od 1/3 (u BiH) do preko 1/2 (u Srbiji bez pokrajina). Dakle, tamo gde je najveće učešće poljoprivrednica u aktivnom ženskom stanovništvu, najveći su i rasponi između učešća poljoprivrednika među muškarcima i među ženama. U osnovi ovog leži **proces industrijalizacije, koji potpomaže „izlaženje“ iz poljoprivredne proizvodnje prvenstveno muškog stanovništva**, te održavanje mešovitog načina proizvodnje, odnosno formiranja mešovitih domaćinstava u kojima žena ostaje glavni nosilac poljoprivrednog načina proizvodnje. S druge strane, najniže učešće poljoprivrednica među aktivnim ženama koje obavljaju zanimanje (od oko 15%) javlja se tamo gde je ili već skoro završen proces industrijalizacije (Slovenija), ili tamo gde poljoprivredna proizvodnja nikada nije bila tradicionalna proizvodnja (Crna Gora), odnosno tamo gde postoji izrazito nepovoljan položaj žena uopšte (Kosovo).

Među aktivnima koji su obavljali zanimanje bilo je 1981. godine u Jugoslaviji 45,1% onih koji su obavljali **radnička zanimanja**. Najviše radnika među aktivnima

⁴⁴ U statistici se i onda, kao i sada, kao tehnički termin upotrebljava termin „pol“. Ovde mu nije učitana nikakva posebna konotacija, već je jednostavno prenet kao tehnički termin.

bilo je u Sloveniji (55,2%), a najmanje u Srbiji bez pokrajina (36,5%), dakle upravo tamo gde je učešće poljoprivrednika bilo najmanje, odnosno najveće u Jugoslaviji. Učešće radnica među aktivnim ženama koje obavljaju zanimanje bilo je najmanje u Srbiji bez pokrajina (22,7%), a najveće u Sloveniji (46,0%). Očigledno je, dakle, da, bar kada je reč o ekstremima, važila pravilnost da su više industrijalizovana područja imala i veće učešće radnica među aktivnim ženama. Međutim, od ove pravilnosti moguća su odstupanja. Tako, na primer, iako Bosna i Hercegovina ima relativno visoko učešće radnika u profesionalnoj strukturi aktivnih, učešće radnica među aktivnim ženama je relativno nisko, mada još uvek iznad jugoslovenskog proseka. Ovo odstupanje se može s jedne strane pripisati specifičnim kulturnim činiocima koji utiču na zadržavanje tradicionalnog položaja žene (islamska religija), a, s druge, karakteristikama industrijske proizvodnje. Kosovo takođe predstavlja izuzetak jer relativno niskom učešću radnika u strukturi aktivnih (ispod jugoslovenskog proseka) odgovara relativno visoko učešće radnica u strukturi aktivnog ženskog stanovništva (iznad jugoslovenskog proseka). Ovo se može objasniti malom zastupljenosti poljoprivrednika među aktivnim ženama na Kosovu.

Raspon učešća radnika među aktivnim muškarcima kreće se od 44,8% na Kosovu, do 63,7% u Sloveniji. Ovaj raspon, koji iznosi 1,4, manji je od raspona kod žena (2,0). Slično je i sa rasponom u učešću poljoprivrednika među aktivnima, posmatrano po polu. To ukazuje na **veći uticaj kulturnih činilaca** u oblikovanju ne samo kvantitativnih već i kvalitativnih odlika aktivnosti **kod žena** nego kod muškaraca.

Ukoliko se posmatraju **službenička zanimanja** (osoblje društvene zaštite, upravni, administrativni i srodnji radnici), može se zapaziti da kod onih delova Jugoslavije kod kojih se učešće službenika među aktivnima nalazilo iznad proseka (Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Vojvodina) i učešće službenica među aktivnim ženama se nalazilo iznad jugoslovenskog proseka. Kod onih delova Jugoslavije kod kojih se učešće službenika među aktivnima nalazilo ispod jugoslovenskog proseka (Srbija bez pokrajina, Makedonija, Bosna i Hercegovina i Kosovo) pravilnost o odgovarajućem učešću službenica među aktivnim ženama koje obavljaju zanimanje – nije jasna. Naime, Kosovo i BiH predstavljaju izuzetke, jer relativno malom učešću službenika u strukturi aktivnih, odgovara relativno visoko učešće službenica među aktivnim ženama. Ovi podaci, međutim, dobijaju smisao ako se povežu sa podacima o učešću radnika i poljoprivrednika među aktivnim ženama.

Učešće službenica među aktivnim ženama bilo je najmanje u Makedoniji (12,3%), a najveće u Crnoj Gori (21,4%), u kojoj je ujedno i najveće učešće službenika u strukturi aktivnih posmatrano u celini. Raspon ekstrema i ovog puta je među ženama nešto viši nego među muškarcima. Dok se učešće službenica među osobljem društvene zaštite kretalo oko 0,1%, dotle se učešće službenica među upravnim, administrativnim i srodnim radnicama u okviru Jugoslavije kretalo od 12,3% u Makedoniji, do 21,3% u Crnoj Gori.

Ispod jugoslovenskog nivoa učešće **stručnjaka i umetnika** u Jugoslaviji 1981. godine nalazile su se Bosna i Hercegovina, Makedonija, Srbija bez pokrajina i Vojvodina. Međutim, kada je reč o učešću žena stručnjaka i umetnika među aktivnim ženama, ispod jugoslovenskog nivoa bile su samo Srbija bez pokrajina i Makedonija. Najviše učešće žena stručnjaka među aktivnim ženama koje su obavljale zanimanje imalo je Kosovo. Ovaj paradoks može se lako objasniti činjenicom da veoma niska ukupna aktivnost žena povlači za sobom relativno visoko učešće u strukturi po aktivnosti obrazovanih kategorija.

Učešće **rukovodilaca** među aktivnim muškarcima koji obavljaju zanimanje kretalo se od 1,5% na Kosovu, do 3,4% u Sloveniji. Učešće rukovodilaca među aktivnim ženama kretalo se od 1,5% u Hrvatskoj, Makedoniji i Srbiji bez pokrajina, do 1,0% u Sloveniji. Raspon je, dakle, bio manji kada je reč o ženama.

Zastupljenost žena u **pojedinim zanimanjima** varirala je s obzirom na vrstu zanimanja i na deo Jugoslavije (Tab. 4). Manje od jedne trećine aktivnih koji su obavljali zanimanje 1981. godine bile su žene (30,8%). **Ovo učešće je bilo najveće u Sloveniji, gde je skoro svaki drugi aktivni bila žena, a najmanje na Kosovu, gde je skoro svaki sedmi aktivni bila žena.** Iznad jugoslovenskog proseka po učešću žena među aktivnima, pored Slovenije, bila je Hrvatska, BiH, Makedonija, Srbija bez pokrajina i Vojvodina; na jugoslovenskom nivou nalazila se Crna Gora, dok se ispod jugoslovenskog nivoa nalazilo samo Kosovo. Relativno visoka aktivnost žena, odnosno visoko učešće žena među aktivnima, bila je rezultat kako relativne razvijenosti pojedinih područja (Slovenija, Hrvatska) tako i još uvek visokog stepena agrarnosti stanovništva relativno nerazvijenih delova Jugoslavije (Makedonija, BiH, Srbija bez pokrajina).

Tabela br. 4,
Učešće žena u aktivnom stanovništvu koje obavlja zanimanje, prema zanimanju, po republikama i pokrajinama, 1981.

SFRJ	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slove-nija	Srbija	van SAP	Kosovo	Vojvo-dina
30,8	41,2	30,8	41,2	35,7	47,0	38,1	41,7	15,0	34,8
26,7	47,1	26,7	47,1	48,0	53,4	47,7	53,4	8,2	33,9
13,0	21,9	13,0	21,9	18,9	29,1	16,4	16,4	8,0	19,5
47,2	46,4	47,2	46,4	32,7	60,2	35,4	37,2	18,8	35,4
65,3	72,6	65,3	72,6	59,2	81,4	65,8	68,8	38,6	66,4

0,8	2,3	0,8	2,3	0,6	3,5	1,6	1,8	0,6	1,7
53,3	65,0	53,3	65,0	49,8	75,8	56,8	58,6	32,3	59,6
9,5	12,8	9,5	12,8	9,3	20,4	12,0	12,3	6,1	12,9
42,9	52,8	42,9	52,8	45,9	55,4	48,3	49,1	32,1	53,2
10,5	30,0	10,5	30,0	4,1	9,7	13,6	14,9	6,4	13,7
21,8	39,1	21,8	39,1	19,8	43,8	27,0	28,2	8,3	31,4

1. Ukupno
2. Poljoprivrednici i srodnji radnici
3. Rudari, industrijski i srodnji radnici
4. Radnici u trgovini
5. Radnici u uslugama
6. Osoblje društvene zaštite
7. Upravni, administrativni i srodnji radnici
8. Rukovodeće osoblje
9. Stručnjaci i umetnici
10. Ostala zanimanja
11. Radnici bez zanimanja

Izvor: Popis 1981. Tabela br. 078

Učešće žena među poljoprivrednim radnicima bilo je niže od ukupnog učešća žena među aktivnima, posmatrano na nivou Jugoslavije. Međutim, ono je bilo veoma visoko, oko polovine, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji, Sloveniji i Srbiji bez pokrajina. U Vojvodini je ono iznosilo negde oko jedne trećine, u Crnoj Gori više od jedne četvrtine, a na Kosovu oko jedne dvanaestine. Učešće žena u kategoriji rudara, industrijskih i srodnih radnika, kretalo se od 29,1% u Sloveniji, do 0,8 % na Kosovu. Međutim, druge dve kategorije radnika: onih u trgovini i u uslugama, imale su daleko veće učešće žena. **Učešće žena među radnicima u trgovini kretalo se od 18,8% na Kosovu, do 60,2% u Sloveniji**, a učešće žena među uslužnim radnicima kretalo se od 38,6% na Kosovu, do 81,4% u Sloveniji. Među osobljem društvene zaštite postoji veoma malo učešće žena u svim delovima Jugoslavije. Ipak, ono je najviše u Sloveniji – 3,5%, a najniže na Kosovu i Makedoniji – 0,6% i veoma nisko u Crnoj Gori – 0,8%. To pokazuje da čak i u okviru tradicionalno muških zanimanja postoje varijacije u zastupljenosti žena s obzirom na nivo razvijenosti i tradicionalan odnos prema ženama. Među upravnim, administrativnim i srodnim radnicima na nivou Jugoslavije, kao i na nivou svih njenih delova, izuzev Makedonije i Kosova, više je od polovine žena. Najviše učešće žena u tom zanimanju je u Sloveniji (75,8%), a najmanje na Kosovu (32,3%).

Svaki deseti rukovodilac u Jugoslaviji 1981. godine bila je žena. **Najmanje žena je bilo među rukovodicima na Kosovu (6,1%), a najviše u Sloveniji (20,4%).** Iznad jugoslovenskog nivoa po učešće žena među rukovodicima nalazile su se Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slovenija, Srbija bez pokrajina i Vojvodina; na jugoslovenskom nivou nalazila se Crna Gora i Makedonija, dok je Kosovo bilo ispod tog nivoa.

U okviru zanimanja stručnjaka i umetnika nalazi se preko jedne polovine žena u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini; dok je manje od jedne polovine u Crnoj Gori, Makedoniji, Srbiji bez pokrajina i na Kosovu. Najviše učešće žena među licima koja obavljaju zanimanje stručnjaka ili umetnika jeste u Sloveniji (55,4%), a najmanje na Kosovu (32,1%).

Očigledno je da visoko učešće žena u aktivnom stanovništvu, kao što je to slučaj sa Slovenijom, uslovljava i povoljniju polnu strukturu svih pojedinačnih zanimanja, i obrnuto (Kosovo). Kao ekstrem izdvaja se Slovenija, u kojoj je bilo više žena među poljoprivrednim radnicima, radnicima u trgovini, uslugama, upravnim i administrativnim radnicima, kao i stručnjacima i umetnicima. S druge strane stoji Kosovo, gde su u okviru svih zanimanja više zastupljeni muškarci. Feminizacija zanimanja je najjače zahvatila uslužne delatnosti, a najmanje oblast društvene zaštite.

U poslednjoj posmatranoj godini, 1989, u Jugoslaviji je bilo 650.772 nezaposlene žene, što je predstavljalo 54,2% od ukupnog broja nezaposlenih u Jugoslaviji. Najveći procenat nezaposlenih žene su činile u Vojvodini (63,2%), a najmanji na Kosovu (26,2%), gde očigledno nisu ni pokušavale da traže zaposlenje. Zanimljivo je da su u Sloveniji žene činile čak manje od 1/2 nezaposlenih (48,9% – Izvor: SGJ, 1990: 467).

Na nivou jugoslovenskog društva kao celine, aktivnost žena u Jugoslaviji iskazivala se kao složena demografska i društvena pojava čije su kvantitativne i kvalitativne osobine oblikovane mnoštvom veoma različitih determinanti, kao što su: starosno-polna, bračna, obrazovna, etnička i struktura po delatnosti. Istovremeno, aktivnost žena je bila i posledica različitog nivoa razvijenosti pojedinih delova Jugoslavije, kao i veoma različitih društvenih i kulturnih okolnosti koje u njima postoje. Relevantnost pojedinih činilaca nesumnjivo i sama varira.

8. OBRAZOVANJE ŽENA U JUGOSLAVIJI

U posleratnom periodu u Jugoslaviji promene koje su se odigrale u obrazovanju ženske omladine naročito su bile izražene na nivou visokog obrazovanja (tabela br. 5). **Porast učešća učenica, odnosno studentkinja, bio je utoliko brži ukoliko je nivo obrazovanja bio viši.** Najintenzivnije promene su bile u periodu 1960–70, da bi u

periodu 1970–1980 došlo do njihovog postepenog smirivanja. Nema sumnje da je ovakav tempo promena bio uslovjen tempom institucionalnog rasta obrazovnog sistema i već dostignutim visokim nivoom obuhvata ženske omladine procesom školovanja.

Tabela br. 5.
Učešće učenica i studentkinja
po nivoima obrazovanja, Jugoslavija (u %)

godina	osnovne škole	srednje škole	univerziteti
1938/39.	42,6	34,9	22,8
1959/60.	46,6	39,9	29,0
1969/70.	46,6	44,3	37,9
1979/80.	47,8	45,8	40,5
1988/89.	48,3	48,0	49,2

Izvor: Šijaković-Blagojević, 1982: 281, SGJ 1990: 587, 590.

Kao što se vidi iz tabele br. 6, učešće ženske omladine na srednjoškolskom nivou se u svim delovima Jugoslavije 1989. godine kretalo između 48,0% i 50,6%, što znači oko polovine. Izuzetak jedino predstavlja Kosovo, gde su učenice zastupljene u manje od 1/3 slučajeva. I na teritorijalnom nivou zastupljenost studentkinja je u celoj Jugoslaviji, izuzev na Kosovu, izjednačena sa zastupljenošću studenata. U pojedinim delovima učešće studentkinja čak prelazi 1/2, što odgovara trendu u nekim drugim evropskim zemljama.

Tabela br. 6.
Učenice i studentkinje po republikama i pokrajinama,
ucešće u %, 1989.

	srednje	visoko
Jugoslavija	48,0	49,2
BiH	49,0	51,0

Crna Gora	48,0	47,9
Hrvatska	50,4	49,6
Makedonija	47,3	48,9
Slovenija	50,6	54,8
Srbija - svega	45,6	47,4
bez SAP	49,8	50,7
Kosovo	31,4	34,9
Vojvodina	48,9	50,8

Izvor: SGJ 1990: 587–590.

U odnosu na obrazovnu strukturu muškaraca, obrazovna struktura žena u Jugoslaviji 1981. godine bila je dosta nepovoljna (Izvor: Popis 81. tab. 059). Naime, bez školske spreme je bila svaka četvrta žena i tek svaki deseti muškarac. Dok je svaka pedeseta žena imala fakultetsku diplomu, svaki dvadeset peti muškarac je bio visokoobrazovan. Nepismenih među ženama bilo je 3,5 puta više nego među muškarcima. Preko 50% žena u Jugoslaviji je 1981. godine bilo bez završene osnovne škole, naspram 35% muškaraca. Žene češće napuštaju osnovnu školu pre završetka, pa je otud i učešće u obrazovnoj kategoriji „4–7 razreda osnovne škole“ (28,7%) bilo veće od učešća muškaraca (24,8%). Učešće žena i muškaraca sa završenom osnovnom školom u celokupnoj ženskoj, odnosno muškoj populaciji gotovo je bilo izjednačeno. Niže i više obrazovne kategorije, međutim, značajno su se razlikovale.

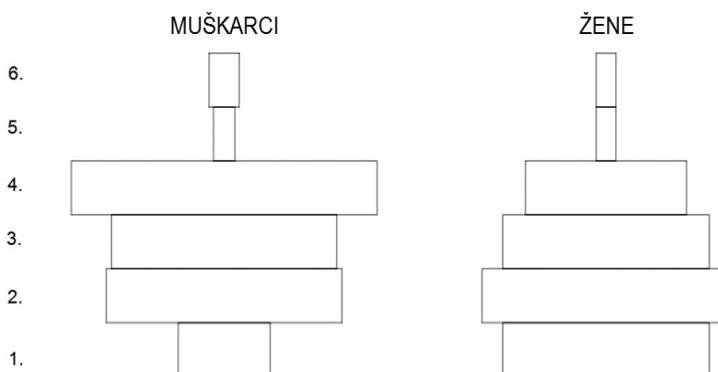
Učešće žena sa završenim srednjim obrazovanjem – 1,7 puta je bilo manje od učešća muškaraca. Srednje obrazovanje imala je jedna trećina svih muškaraca, naspram jedne petine žena. Najveće su, međutim, bile razlike između muškaraca i žena kada se radi o školama za KV i VKV radnike. Značajan je podatak da je veće učešće gimnazijalci u ženskoj populaciji od gimnazijalaca u muškoj. U okviru srednjeg obrazovanja najveće je učešće žena sa završenim školama za srednji stručni kadar. Žene su, dakle, po obrazovanju bile sposobljenije za obavljanje tehničkih i administrativnih zanimanja nego radničkih.

Na nivou višeg i visokog obrazovanja razlike su i dalje u korist muškaraca. Učešće muškaraca sa višim obrazovanjem 1,5 puta je veće od učešća žena, koje iznosi 2,0%. U Jugoslaviji je 11 puta veće učešće žena bez škole od učešća visokoobrazovnih žena. Kod muškaraca je taj odnos 2,4. Ovaj raspon označava bitno različite mogućnosti žena sa dna i sa vrha lestvice društvenih položaja. „Piramida“ obrazovanja muškaraca i žena tako se znatno razlikuje, a time i mogućnost njihovog zapošljavanja, sticanja materijalne nezavisnosti, političkog uticaja, društvene moći (shema br. 9).

Kada se radi o nivou potpunog osnovnog obrazovanja, ispod jugoslovenskog proseka (23,8%) 1981. godine je bilo učešće žena u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj, na teritoriji Srbije van SAP; na nivou jugoslovenskog proseka je bilo u Srbiji u celini, a iznad u Makedoniji, Sloveniji, na Kosovu i u Vojvodini. Ovo učešće očigledno nije korespondiralo sa nivoom razvijenosti, što je, s jedne strane, rezultat procesa intenzivnijeg obrazovanja na nivoma višim od osnovnoškolskog u razvijenim delovima Jugoslavije, odnosno, s druge, procesa dostizanja nivoa osnovnog obrazovanja u ženskoj populaciji nerazvijenih delova Jugoslavije. Susretanje ova dva procesa proizvodi **mešovitu strukturu**, koju karakteriše neusklađenost procesa obrazovanja i nivoa razvijenosti.

Na nivou srednjeg obrazovanja, međutim, razlike između razvijenih i nerazvijenih postaju mnogo uočljivije. Iznad jugoslovenskog nivoa učešća srednjeobrazovanih žena u ženskoj populaciji (18,7%) nalazi se učešće žena u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji bez pokrajina i u Vojvodini, a ispod u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i na Kosovu. Odstupanje obrazovanja od razvijenosti u slučaju Crne Gore može se objasniti razvijenom tradicijom školovanja, koja se sa muškaraca prenela i na žensku decu, a u slučaju Srbije razvijenom obrazovnom mrežom i intenzivnim procesom deagrarizacije.

Shema 9 – Obrazovne strukture stanovništva, po polu

BEZ ŠKOLSKE SPREME
4–7 RAZREDA OŠ
OSNOVNO OBRAZOVANJE
SREDNJE OBRAZOVANJE
VIŠE OBRAZOVANJE
VISOKO OBRAZOVANJE

Izvor: popis 81, tab. 059

Tabela br. 7.

Učešće ženskog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina, po školskoj spremi (SFRJ, SR i SAP), 1981. godine

Školska spremna	Uku-pno	BiH	C. Gora	Hrvat-ska	Make-donija	Slo-veni-ja	Srbi-ja	van SAP	Koso-vi	Voj-vodi-na
Ukupno	51,2	50,8	51,1	52,3	49,6	52,4	50,9	51,1	48,6	51,8
bez školske spre-me	71,5	73,2	75,4	70,1	66,1	54,3	72,5	75,3	66,4	68,8
pismeni	79,0	81,2	82,6	79,0	73,5	58,3	78,9	82,1	72,5	74,0
7 razreda OŠ	54,8	52,8	57,0	58,3	55,1	57,4	52,8	49,9	61,3	60,4
osnovno obrazo-vanje	50,4	44,2	48,8	53,7	45,7	62,3	49,5	49,8	41,9	53,5
srednje obraz. – svega	37,5	33,3	37,2	39,2	37,8	41,4	37,0	38,8	25,8	36,6
škola za KV radnike	26,5	22,0	29,6	22,7	26,2	35,3	24,4	25,5	12,8	23,7
škole za VKV radnike	12,8	12,3	20,3	9,8	32,8	15,6	13,0	11,1	18,2	17,6
stručne škole	54,0	53,0	45,9	61,5	48,3	60,5	52,0	55,6	29,6	57,8
gimnazije	48,8	48,4	43,1	51,1	43,2	52,1	48,3	51,1	29,9	50,0
srednje usmerno obraz.	47,5	35,3	45,3	48,2	28,1	49,5	48,3	43,7	29,2	52,0
više obrazovanje	40,8	37,9	33,9	44,5	36,6	50,7	38,5	39,1	24,2	42,9
visoko obrazo-vanje	34,2	31,3	28,7	36,0	32,6	34,0	34,7	35,7	18,5	36,0
nepoznato	52,6	49,2	49,5	49,9	50,2	51,9	56,2	47,8	45,8	61,6

Izvor: Popis 1981. tab. 059

Analiza učešća ženskog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina po školskoj spremi, po republikama i pokrajinama, pokazuje da je u obrazovnim kategorijama do nivoa osnovnog obrazovanja učešće žena veće od 50% (ukoliko se isključu ekstremi), te da je na nivou srednjeg, višeg i visokog obrazovanja – ispod 50% (tabela br. 7). **Od svih nepismenih u Jugoslaviji 1981. godine** čak 4/5 su bile žene. Najmanje je žena među onima koji su završili škole za VKV i KV radnike. Od svih završenih gimnazijalaca žene čine 54%, a nešto manje od 50% kada su u pitanju srednje škole za stručni kadar. Najmanje su razlike u učešću muškaraca i žena među nepismenima u onim delovima Jugoslavije u kojima je ili relativno visok opšti obrazovni nivo stanovništva ili nizak obrazovni nivo, a najveće su u delovima koji su u tranziciji. Visoko učešće žena na nižim obrazovnim nivoima i među nepismenima velikim delom je i posledica nižeg mortaliteta žena, odnosno visokog prisustva starijih neobrazovanih generacija žena.

Između razvijenosti nekog područja i karakteristika obrazovanja žena na višim nivoima obrazovanja postoji veza. Tako u nerazvijenim područjima žene čine manje od polovine lica sa završenom osnovnom školom (u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Srbiji bez pokrajina i na Kosovu). Najveća razlika u zastupljenosti žena među licima sa završenom osnovnom školom jeste između Kosova (41,9%) i Slovenije (62,3%).

Od svih vrsta srednjih škola gimnazije su bile najatraktivnije za žensku omladinu. Otuda **preko polovine svršenih gimnazijalaca u Jugoslaviji 1981. godine čine žene**. Takođe, u okviru svih delova Jugoslavije, sem na Kosovu, na nivou srednjeg obrazovanja najveće učešće žena je upravo među gimnazijalcima, i ono svuda, sem na Kosovu, u Makedoniji i Crnoj Gori, premašuje polovinu.

Žene u Jugoslaviji 1981. godine čine **preko 1/3 visokoobrazovanih u Jugoslaviji i 40% lica sa završenom višom školom**. Na ovim najvišim nivoima takođe su prisutne razlike u učešću žena s obzirom na razvijenost određenih područja. Zanimljivo je, međutim, da kada se radi o visokom obrazovanju, učešće žena u Sloveniji je čak nešto niže od jugoslovenskog proseka. To se najverovatnije može objasniti time što u Sloveniji visoko obrazovanje nije doživelo ekspanziju karakterističnu za manje razvijena područja čija je „stihija” ubrzano uvodila žene u obrazovni proces.

Tabela br. 8.

Učešće visokoobrazovanih žena u ukupnom ženskom stanovništvu starom 20 i više godina

	1961.	1971.	1981.	Visoko- obrazo- vanih	Ukupno %	Ukupno %	Visoko- obrazo- vanih	Ukupno %	Viso- ko- obra- zova- nih	%
Jugosla- vija	5.991 236	34.478 0,6	6.789 251	76.746 1,1	7.773 841	181 666	2,3			
BiH	925 290	2.778 0,3	1.076 891	6.348 0,6	1.308 415	21. 023	1,6			
Crna Gora	140 180	444 0,3	160 628	1.133 0,7	188 706 3.976	3.976 2,1				
Hrvatska	1.471 147	9.285 0,6	1.603 330	21.464 1,3	1.738 928	47. 438	2,7			
Makedo- nija	381 076	1.479 0,4	467 815	4.134 0,9	585 349 899	12. 899	2,2			
Slovenija	556 387	3.726 0,7	613 647	7.318 1,2	691 909 655	16. 655	2,4			
Srbija	2.526 160	16.766 0,7	2.866 940	36.359 1,3	3.260 489	79. 675	2,4			
van SAP	1.640 676	13.981 0,8	1.860 892	29.278 1,6	2.115 222	61. 758	2,9			
Kosovo	236 122	330 0,1	291 934	765 0,3	369 225 369 225	2.508 2.508	0,7			
Vojvodina	649 362	2.455 0,4	714 114	6.316 0,9	709 038 409	15. 409	2,2			

Izvor: S.B. 1079, str. 94–121. i Popis stanovništva 1981. godine

Žene u Sloveniji imaju najveću zastupljenost i kada se radi o višem obrazovanju, ali u Hrvatskoj i Srbiji bez pokrajina je visoko učešće žena među visokoobrazovanim (36,0%, odnosno 35,7%).

Celokupna analiza ove horizontalne strukture ukazuje na visoku polarizovanost najrazvijenije Slovenije i najnerazvijenijeg Kosova. Ostali delovi Jugoslavije uglavnom pokazuju karakteristike obrazovne strukture koje su usklađene sa razvijenošću. Međutim, **veza između razvijenosti i učešća žena izraženija je na nižim nivoima obrazovanja nego na višim.**

Podaci o učešću visokoobrazovanih žena u ukupnom ženskom stanovništvu stariom 20 i više godina možda najbolje osvetljavaju značajne promene koje su se na području obrazovanja odigrale u toku dvadesetogodišnjeg perioda (1961–1981). Učešće visokoobrazovanih žena u ukupnom ženskom stanovništvu se učetverostručilo na nivou Jugoslavije, dok se na nivou republika, odnosno pokrajina, taj odnos kretao od 3,4 (Srbija bez pokrajina), do 6,6 (Crna Gora). Rasponi između ekstrema (Srbije bez pokrajina i Kosova) u ovom periodu su ostali skoro isti (tabela br. 8). Zanimljivo je da u sva tri posmatrana perioda u odnosu na prosek iste republike i pokrajine imaju više, odnosno niže učešće visokoobrazovanih žena u ukupnom stanovništvu. Očigledno je da je ova **postojana polarizacija direktna posledica (ne)razvijenosti**. Izuzetak predstavlja Vojvodina, kod koje, najverovatnije, postoji odstupanje usled pretežno agrarne privredne strukture.

Starosna struktura visokoobrazovanih žena i muškaraca pokazuje da su visokoobrazovani uglavnom mladi (Izvor: Popis 1981, tab. 059). Skoro polovina visokoobrazovanih žena stara je 25–34 godina, a preko 30% visokoobrazovanih žena je stariji 35–49 godina. Razlike između muškaraca i žena su naročito vidljive u najstarijoj generaciji. Svaki četvrti visokoobrazovani muškarac star je 50 i više godina, dok je to tek svaka sedma žena.

Iako je za srednjoškolsko obrazovanje u Jugoslaviji karakteristična prilično ujednačena struktura po polu, razlike su izrazito velike **na nivou pojedinih struka**. Ove razlike posledice su toga što se porast učešća ženske omladine na višim obrazovnim nivoima po pravilu odvija **uz snažnu feminizaciju pojedinih obrazovnih profila**. Sve struke se, s obzirom na zastupljenost učenica, mogu podeliti u četiri grupe:

1. grupa struka, u kojoj je zastupljenost učenica niska (0–25%),
2. grupa struka, u kojoj je zastupljenost učenica srednja (26–50%),
3. grupa struka, u kojoj je zastupljenost učenica visoka (51–75%), i
4. grupa struka, u kojoj je zastupljenost učenica veoma visoka (76–100%).

U prvu grupu spadaju sledeće struke: mašinsko-metalska, brodograđevinska, elektrotehnička, saobraćajna i energetska. U drugu grupu spadaju: metalurška, drvareradivačka, rudarsko-geološka, građevinska i geodetska, poljoprivredna, hidro-

meteorološka, šumarska, veterinarska. U treću grupu spadaju: kožarsko-gumarska, hemijsko-tehnološka, grafička, ugostiteljsko-turistička, prirodno-matematička i informatička, pravna i birotehnička, vatrogasna, prehrambena i kulturološka. U četvrtu grupu spadaju: tekstilna, ekonomsko-komercijalna, uslužna, zdravstvena, просветна, trgovinska, prevodilačka. Prva i četvrta grupa struka u najvećoj meri odražavaju **tradicionalnu podelu zanimanja po polu/rodu**. Reforma obrazovanja, kada su u pitanju ovi ekstremi, nije uticala na ujednačavanje polne strukture učenika u onim profilima u kojima je i ranije postojala polna neravnoteža. Takođe, važno je uočiti da je **feminizacija obrazovanih profila na srednjoškolskom nivou** korespondirala sa feminizacijom obrazovnih profila na nivou višeg i visokog obrazovanja.

Analiza promena zastupljenosti studentkinja među diplomiranim studentima po vrstama fakulteta, odnosno viših škola (tab. br. 9) **pokazuje da je u tridesetogodišnjem posmatranom periodu izražena feminizacija svih obrazovnih profila**. Dok su 1961/62 studentkinje činile više od polovine samo na prirodno-matematičkim, farmaceutskim i filozofskim i filološkim fakultetima, 1988. godine one čine više od polovine na svim fakultetima, izuzev na grupi tehničkih fakulteta (građevinski, mašinski, elektrotehnički) i nešto manje od polovine na fakultetima političkih nauka i poljoprivrednim. U 1988. godini žene čine više od polovine diplomiranih studenata na umetničkim akademijama kao i na višim školama, izuzev na tehničkim i poljoprivrednim. Očigledno je da je feminizacija obrazovnih profila na tercijarnom nivou bila povezana, s jedne strane, sa perpetuiranjem tradicionalne uloge žene, odnosno, s druge, sa **nepovoljnim položajem zdravstva i prospective u jugoslovenskom društvu**, što je olakšalo „ulazak“ žena u ove profesije putem obrazovanja.

Dok su razlike u obrazovanju muškaraca i žena kada se posmatra celokupno stanovništvo (iznad određene starosne granice) bile još uvek velike, **razlike u obrazovanju zaposlenih muškaraca i zaposlenih žena bile su veoma male**. Najzastupljenija obrazovna kategorija i među muškarcima i među ženama koji su zaposleni jeste kategorija srednjeg obrazovanja. Tako je 1981. god. od svih zaposlenih muškaraca 45,1% imalo srednje obrazovanje, a od svih zaposlenih žena – 44,1% (Izvor: Popis 1981, tab. 096). Minimalne razlike u obrazovnim strukturama zaposlenih muškaraca i žena ukazuju na visok stepen selektivnosti društvenih institucija, odnosno na snažno dejstvo sistemske inhibicije koja se vrši putem tih institucija.

Tabela br. 9.**Učešće studentkinja među diplomiranim studentima, 1961/62, 1981. i 1988. (u %)**

	1961/62.	1981.	1988.
Fakulteti	27,4	44,7	49,3
prirodnno-matematički	51,9	56,5	60,1
arhitektonski	33,8	45,3	57,2
građevinski	2,9	21,5	29,9
mašinski	0,3	6,8	14,0
elektrotehnički	4,5	12,2	20,6
hemijsko-tehnološki	37,0	42,9	48,7
prehrambeno-tehnološki	46,3	64,0	69,1
medicinski	23,7	57,3	60,5
stomatološki	34,4	53,1	54,8
farmaceutski	73,8	84,7	89,1
poljoprivredni	10,3	27,6	40,6
ekonomski	23,9	50,9	53,6
pravni	20,5	52,6	51,6
političkih nauka	-	44,6	42,6
filozofski i filološki	59,8	65,3	72,7
Umetničke akademije	37,9	39,1	54,2
Više škole	27,3	44,2	51,1
tehničke	3,7	19,6	24,7
medicinske	88,2	82,7	83,2
poljoprivredne	9,2	48,2	36,0
pedagoške	46,2	72,4	70,1
za socijalne radnike	47,5	70,5	75,1

Izvor: SHJ 1990: 370

Na kraju, može se zaključiti, da iako su u Jugoslaviji 80-ih godina bile još uvek izražene kvantitativne razlike u obrazovanju između mušaraca i žena na nivou ukupne populacije, u mlađim generacijama one su se brzo smanjivale i nestajale. Međutim, kada je reč o kvalitativnim razlikama, odnosno o opredeljivanju za tradicionalno „muške”, tj. „ženske” obrazovne profile razlike su bile stabilne. Čak se može zapaziti da do smanjivanja kvantitativnih razlika dolazi pre svega feminizacijom tradicionalno femininiziranih područja. Takođe, može se zaključiti da su se regionalne razlike, naročito kvantitativne, ubrzano smanjivale i to posebno od 60-ih godina, kada je ujedno i ekspanzija obrazovnog sistema u Jugoslaviji bila i najintenzivnija.

9. KARAKTERISTIKE STRUČNJAKINJA

U Jugoslaviji je 1981. godine bilo preko 900.000 aktivnih koji su svrstani u kategoriju „stručnjaka i umetnika” (tabela br. 13). Žena stručnjaka i umetnika bilo je u gotovo istom broju kao muškaraca i umetnika (460.844 mušaraca i 461.237 žena). Posmatrano u celini, najveći broj stručnjaka i umetnika (247.717) nalazio se u kategoriji nastavnog osoblja, a zatim su sledili stručnjaci tehnike i tehnologije. Najmanje stručnjaka je bilo iz oblasti saobraćaja. Među muškarcima je bila najzastupljenija kategorija stručnjaka tehnike i tehnologije, preko 1/3 svih stručnjaka medicinskih nauka i ostalog medicinskog osoblja i nastavnog osoblja. Izrazito malo učešće među ženama stručnjacima i umetnicama imaju stručnjaci hemičari, fizičari (i srodnici), stručnjaci saobraćaja, stručnjaci prirodnih nauka, kao i umetnici i umetnički saradnici (zbirno 5,3%).

Posmatranje stručnjaka i umetnika po polu i vrsti omogućuje da se uoči **koncentracija** žena, odnosno muškaraca u pojedinim kategorijama. Tako je najveća koncentracija muškaraca na nivou Jugoslavije bila u okviru grupe saobraćajnih stručnjaka, čak preko 90%. I u svim delovima Jugoslavije učešće muškaraca stručnjaka u ovoj kategoriji stručnjaka je bilo najviše i kretalo se od 89,2% (Kosovo), do 96,2% (Crna Gora). Najveće učešće žena stručnjaka je bilo u okviru grupe stručnjaka medicinskih nauka, u koju spada i celokupno medicinsko osoblje, što znači i lica koja nemaju završeno visoko obrazovanje. Tako je čak 3/4 stručnjaka iz ove kategorije bilo ženskog pola. Najveće učešće žena u okviru pomenute kategorije karakterisalo je sve delove Jugoslavije, kod kojih se ono kretalo od 83,8% (Slovenija) do 66,5% (Kosovo).

Tabela br. 13.**Stručnjaci i umetnici po vrsti, polu Jugoslavija, 1981. godin**

struktura

	Svega	muškarci	žene	muškarci	žene
1.	922.081	460.844	461.237	100,0	100,0
2.	16.847	7.617	9.230	1,7	2,0
3.	215.050	164.052	50.998	35,6	11,1
4.	13.116	12.108	1.008	2,6	0,2
5.	30.757	23.956	6.801	5,2	1,5
6.	185.797	45.114	140.648	9,8	30,5
7.	186.386	81.510	104.876	17,7	22,7
8.	247.717	107.365	140.352	23,3	30,4
9.	26.410	19.122	7.288	4,1	1,6

stručnjaci i umetnici
 stručnjaci i hemičari
 stručnjaci tehnike i tehnologije
 stručnjaci saobraćaja
 stručnjaci prirodnih nauka
 stručnjaci medicinskih nauka i ostalo medicinsko osoblje
 ostali stručnjaci
 umetnici i umetnički saradnici

Izvor: Popis 1981. tabela, 078.

Iako je učešće muškaraca i žena stručnjaka u ukupnom broju stručnjaka u Jugoslaviji bilo izjednačeno (50% : 50%), **postojala je rodna segregacija profesija i semiprofesija**. Tako je učešće muškaraca bilo veće od učešća žena među stručnjacima tehnike i tehnologije, stručnjacima saobraćaja i stručnjacima prirodnih nauka. Takođe, veće je bilo učešće muškaraca i među umetnicima i umetničkim saradnicima. Učešće žena, međutim, bilo je veće među stručnjacima hemičarima i fizičarima (i srodnim), među stručnjacima medicinskih nauka (i ostalim medicinskim osobljem), među „ostalim stručnjacima”, kao i među nastavnim osobljem.

Između republika i pokrajina nisu postojale značajne razlike u nivou učešća žena (Izvor: Popis 1981, tab. 078). Najmanje ih je bilo na Kosovu, gde su žene činile 1/3 stručnjaka. Iznad polovine, koja je ujedno bila i jugoslovenski prosek, nalazilo se učešće žena u Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini. **Polarizacija s obzirom na nivo razvijenosti je ovde bila očigledna.** Zanimljivo je da je među nastavnim osobljem bilo manje žena u Crnoj Gori, Makedoniji i na Kosovu. U svim republikama i pokrajinama žena je bilo manje nego muškaraca među stručnjacima tehnike i tehnologije, stručnjacima saobraćaja i stručnjacima prirodnih nauka. Među stručnjacima hemičarima, fizičarima (i srodnim) žena je bilo više svuda izuzev u Crnoj Gori i na Kosovu.

Tabela br. 14.

Učešće visokoobrazovanih među stručnjacima i umetnicima (zaposlenima) prema vrsti i polu, Jugoslavija, 1981.

	Visokoobrazovani			Učešće u ukupnom broju stručnjaka		
	svega	muškarci	žene	svega	muškarci	žene
1.	271.178	159.147	112.031	30,0	35,6	24,5
2.	3.261	1.668	1.593	19,7	22,3	17,5
3.	55.940	43.860	12.080	26,5	37,2	24,0
4.	1.262	1.163	99	9,8	9,8	10,1
5.	13.761	10.340	3.421	45,7	44,0	51,6
6.	45.893	23.029	22.864	25,0	51,8	16,4
7.	72.074	36.940	35.134	39,6	47,2	33,9
8.	74.487	39.203	35.284	30,1	36,5	25,1
9.	4.500	2.944	1.556	24,5	23,5	26,8

ukupno stručnjaci i umetnici
hemičari, fizičari i srodnii
stručnjaci tehnike i tehnologije
stručnjaci saobraćaja
stručnjaci prirodnih nauka
stručnjaci medicinskih nauka i ostalo osoblje

ostali stručnjaci
nastavno osoblje
umetnici i umetnički saradnici

Izvor: Popis, 1981, tabela 089.

Najmanje učešća stručnjakinja nalazilo se u okviru stručnjaka saobraćaja u Crnoj Gori, a najveće učešće među stručnjacima medicinskih nauka u Sloveniji, što je bilo rezultat ukrštanja negativnih, odnosno pozitivnih razvojnih karakteristika regiona (republike) i oblasti rada koja je inače maskulizirana ili feminizirana. Time se potvrđivalo postojanje čvrstih pravilnosti, koje su ukazivale na čvrstu društvenu uslovjenost posmatranih fenomena.

S obzirom na to da su statističke kategorije „stručnjaka i umetnika” i „rukovodilaca” bile obrazovno heterogene, da bi se dobila jasnija slika – bilo je potrebno analizirati i njihovu **obrazovnu strukturu** (tab. br. 14). Visokoobrazovanih je među stručnjacima (odnosi se samo na zaposlene) bilo 1981. godine 271.178, od čega je bilo 58,7% muškaraca. Najveći broj visokoobrazovanih među stručnjacima bio je u okviru kategorije „ostalih stručnjaka” i u okviru nastavnog osoblja (zajedno oko 150.000). U Jugoslaviji je 1981. godine manje od trećine statistički evidentiranih stručnjaka bilo visokoobrazovano (30,0%). Među ženama stručnjacima svega jedna četvrtina je bila visokoobrazovana. Najpovoljnija obrazovna struktura je bila među stručnjacima prirodnih nauka, među kojima je skoro polovina imala visoko obrazovanje. Naspram 44,0% muškaraca, preko jedne polovine žena stručnjaka u oblasti prirodnih nauka je imalo visoko obrazovanje. Najpovoljnija obrazovna struktura među muškarcima stručnjacima bila je u okviru kategorije stručnjaka medicinskih nauka, gde više od polovine stručnjaka muškaraca ima visoko obrazovanje. Među ženama je situacija bila sasvim drugačija: **svega jedna šestina žena registrovanih kao stručnjaci medicinskih nauka imala je visoko obrazovanje.** Raspon u obrazovanju žena i muškaraca u okviru kategorije stručnjaka medicinskih nauka je ujedno i najveći.

Značajan je podatak da je **među rukovodiocima bilo više visokoobrazovanih** nego među licima koja su registrovana kao stručnjaci (Izvor: Popis 1981. tab. 089). Tako je među rukovodiocima bilo čak 45,4% lica sa visokim obrazovanjem, a, za razliku od stručnjaka i umetnika, među rukovodiocima je obrazovanje žena više. Polovina svih žena rukovodilaca bila je sa visokim obrazovanjem. Među ženama rukovodiocima je bilo dva puta veće učešće visokoobrazovanih nego među ženama stručnjacima i umetnicima. U celini uzev, ovi podaci ukazuju na to da su restriktivni mehanizmi za dosezanje rukovodećih položaja u slučaju žena **delovali i preko obrazovanja**, koje se, kada je reč o ženama, češće javljalo kao uslov za obavljanje određene funkcije. Međutim, ovaj podatak se može povezati i sa pravilnošću da je politička aktivnost žena rasla sa nivoom njihovog obrazovanja.

Među zaposlenima u Jugoslaviji 1981. godine bilo je 423.807 visokoobrazovanih (Izvor: Popis 81. tab.089). Od tog broja 278.573 bili su muškarci, a 145.234 žene. Najviše visokoobrazovanih je pripadalo grupi zanimanja „stručnjaka i umetnika” – 271.178. Slično je bilo i kod muškaraca i kod žena. Ako se posmatra učešće visokoobrazovanih zaposlenih radnika u ukupnom broju radnika po grupama zanimanja, zapaziće se da je, međutim, najpovoljnija obrazovna struktura bila ne u kategoriji stručnjaka i umetnika već u kategoriji rukovodećeg osoblja, gde je skoro svaki drugi sa fakultetskom diplomom (45,4%). U kategoriji stručnjaka i umetnika visoko obrazovanje je imao svaki treći zaposlen. Zanimljive su razlike koje se mogu zapaziti između muškaraca i žena u ove dve kategorije. Naime, dok među muškarcima postoji povoljnija obrazovna struktura u kategoriji stručnjaka i umetnika, kod žena postoji povoljnija obrazovna struktura u kategoriji rukovodećeg osoblja. Relativno mala zastupljenost visokoobrazovanih žena među stručnjacima i umetnicima (tek svaka četvrt) rezultat je velikog učešća žena u **semiprofesijama**.

Potpunija analiza učešća žena u profesijama postiže se dezagregiranjem heterogenih kategorija ili uže grupe srodnih zanimanja (Izvor: Popis 81. tab. 088). Pojedina zanimanja u okviru grupe zanimanja „stručnjaka i umetnika” mogu se svrstati u četiri grupe: 1. u prvu grupu spadaju zanimanja u kojima se učešće žena kretalo od 0 do 25%; 2. u drugu grupu spadaju zanimanja u kojima se učešće žena kretalo od 25 do 50%; 3. u treću grupu spadaju zanimanja u kojima se učešće žena kretalo od 51 do 75%; i, na kraju, u 4. četvrtu grupu zanimanja spadaju ona u kojima se učešće žena kretalo od 76 do 100%.

U prvoj grupi (0–25%) prisutna su sledeća zanimanja:
elektroinženjeri i srodni,
mašinski inženjeri i srodni,
rudarski inženjeri,
inženjeri organizacije,
inženjeri saobraćaja i srodni,
saobraćajni tehničari,
biolozi, veterinari, agronomi i srodni,
tehničari proizvodnih nauka,
muzičari i muzički stručnjaci.

U drugoj grupi (26–50%) jesu sledeća zanimanja:
hemičari, fizičari i stručnjaci srodnih nauka,
inženjeri građevinarstva i srodni,
inženjeri i tehnolozi,
tehničari tehničkih i srodnih nauka,
lekari,
pravnici,
novinari i novinski radnici,

nastavno osoblje univerziteta, visokih i viših škola,
književnici i književni kritičari,
scenski umetnici i scenski saradnici,
likovni umetnici i likovni saradnici,
artisti i zabavljači.

U trećoj grupi (51–57%) nalaze se sledeća zanimanja:
tehnicičari hemijskih, fizičkih i srodnih nauka,
zubari,
matematičari, statističari i srođni,
statističari i srođni tehničari,
ekonomisti, finansijski i drugi stručnjaci,
ekonomski i finansijski tehničari,
stručnjaci humanitarnih nauka,
filozofi i srođni,
stručnjaci dokumentaristi,
nastavno osoblje ostalih škola,
koreografi i igrači.

U četvrtoj grupi (76–100%) jesu sledeća zanimanja:
medicinski i zdravstveni teničari,
bolničari i ostalo pomoćno osoblje.

Podaci o pojedinim profesijama i užim grupama srodnih profesija pokazuju veoma neravnomernu raspoređenost žena u različitim oblastima. Najbrojnija grupa žena stručnjaka je nastavno osoblje izvan univerziteta (132.487), a zatim sledi grupa medicinskih i zdravstvenih tehničara (98.524). To znači da je **svaka druga stručnjakinja u Jugoslaviji 1981. godine bila bolničarka ili nastavnica (profesorka)**. Od svih stručnjakinja **41,0% su bile razne vrste tehničara**. Ukoliko se posmatra učešće žena u okviru pojedinačnih profesija, zapaziće se pravilnost da je proporcija žena veća među tehničarima ili u **semiprofesijama**, nego među visokobrazovanim, odnosno profesionalcima u toj oblasti/zanimanju. Tako, u kategoriji „stručnjaka hemičara, fizičara i srodnih“ među fakultetski obrazovanim hemičarima, fizičarima i slično – ima 47,9% žena, dok među tehničarima tih istih nauka ima 58,7% žena. U oblasti tehnike i tehnologije procentualno učešće među tehničarima iznosi 26,4%, što je veće od učešća žena među elektroinženjerima, mašinskim inženjerima, rudarskim inženjerima i inženjerima organizacije, mada manje od učešća žena među inženjerima građevinarstva i inženjerima tehnologije. U oblasti saobraćaja, učešće žena među tehničarima, iako i samo nisko (15,2%), ipak je pet puta veće od učešća žena među saobraćajnim inženjerima. U oblasti medicinskih nauka učešće žena među medicinskim i zdravstvenim tehničarima veće je od učešća žena među lekarima i zubarima. Zanimljivo je, međutim, da je izuzetno visoko učešće žena među farmaceutima (82,8%), što odgovara nivou učešća žena u semiprofesijama u ovoj oblasti. Učešće žena među

statističarima tehničarima i srodnim tehničarima veće je od učešća žena među fakultetski obrazovanim statističarima, matematičarima i srodnim. Slično je i u oblasti ekonomije: učešće žena među ekonomskim i finansijskim tehničarima veće je od učešća žena među ekonomistima, finansijskim i drugim stručnjacima. Ista pravilnost zapaža se i među nastavnicima. Jedini izuzetak od ove pravilnosti predstavlja oblast prirodnih nauka, u kojoj je čak nešto više učešće žena među biologizma veterinarima, agronomima nego što je među tehničarima.

Pomenuta pravilnost korespondira sa još jednom pravilnošću, odnosno sa zapunjenošću semiprofesija unutar određene profesionalne oblasti. Što je veće učešće semiprofesija, veće je i učešće žena. Tako, među ženama hemičarima, fizičarima (i srodnim stručnjacima) više od 2/3 su tehničari, a manje od 1/3 su fakultetski obrazovani stručnjaci. U oblasti tehnike i tehnologije situacija je gotovo identična: oko 2/3 žena su tehničari, a 1/3 su inženjeri. U oblasti saobraćaja, čak 3/4 žena su tehničari, naspram 1/4 žena koje su inženjeri. U oblasti medicine 4/5 žena su tehničari, bolničari i ostalo pomoćno osoblje, naspram 1/5 koje su lekari, farmaceuti ili zubari. **U oblasti prosvete čak 96,6% žena predstavlja nastavno osoblje izvan univerziteta.** Koncentracija žena na nižim nivoima profesija nesumnjivo utiče na formiranje specifičnih neformalnih odnosa u organizaciji, na stvaranje specifične radne atmosfere i na jačanje hijerarhijske strukture u organizaciji.

Tabela br. 15.

Učešće žena u pojedinim profesijama po republikama i pokrajinama, 1981.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Ukupno	47,4	82,8	51,0	58,7	40,4	64,6	30,0
BiH	49,5	80,7	45,3	57,0	43,8	50,3	28,5
Crna Gora	41,1	80,4	33,3	51,5	35,8	52,2	22,9
Hrvatska	48,8	87,6	47,7	62,6	40,6	68,6	35,8
Slovenija	48,2	86,0	62,5	60,2	49,6	77,4	33,4
Srbija – svega	46,2	80,9	40,9	57,4	38,1	62,4	28,2
Srbija bez SAP	46,4	82,1	44,5	57,0	39,5	63,9	29,8
Kosovo	32,7	60,7	23,4	37,6	19,0	29,5	14,9
Vojvodina	49,2	83,4	43,0	63,4	41,3	66,1	29,9

lekari
farmaceuti
zubari
ekonomisti
pravnici
stručnjaci humanitarnih nauka
novinari

Izvor: Popis, 1981. tab. 088

Ukoliko se posmatra učešće žena u nekim profesijama, može se uočiti postojanje **značajnih razlika po republikama i pokrajinama** (tab. 15). Tako na primer, kada je reč o lekarima, bila je vidljiva polarizacija s obzirom na razvijenost: što je neki deo Jugoslavije razvijeniji to je učešće žena među lekarima bilo veće. Međutim, nigde u Jugoslaviji učešće žena među lekarima nije premašivalo 50%, što govori o relativno sporom prenošenju uticaja feminizacije medicinskih studija na strukturu zapošljenih, što je između ostalog bilo i posledica usporenog zapošljavanja mlađih medicinskih kadrova. Za razliku od lekara, žene u svim delovima Jugoslavije su predstavljale više od 1/2 farmaceuta. Ipak, i u ovoj izrazito feminiziranoj profesiji postojale su razlike koje su bile povezane sa razvijenošću. Slično je i sa drugim profesijama. Veza između razvijenosti i procentualnog učešća žena postojala je i kod zubara, ekonoma, pravnika, stručnjaka humanitarnih nauka i novinara. Dakle, **razvoj ja uticao na povećanje učešća žena u profesijama**, i to pre svega putem povećanja učešća žena u obrazovanju za te profesije.

Zanimljivo je, međutim, da se **tempo odvijanja promena** u pravcu njihove feminizacije razlikovalo i po profesijama i po delovima Jugoslavije. Tako, ako se uporedi učešće žena u pojedinim profesijama 1961. sa 1981., može se uočiti da su promene tekle najsporije u profesijama koje su bile najviše feminizirane u prethodnom periodu (farmaceuti i ekonomisti – Izvor: SB 298: 30; Popis 1981 tab. 088). Jednom reči, **tempo feminizacije profesije (shvaćene kao povećanje učešća žena) zavisio je od specifične „otvorenosti“ profesije za žene, ali i od već dostignutog nivoa učešća žena u nekoj profesiji**. Poređenje tempa feminizacije različitih profesija u različitim delovima zemlje pokazivalo je da feminizacija profesija koje su podložne feminizaciji (one vezane za zdravstvo i prosvetu, pre svega) otpočinje ranije u razvijenim delovima zemlje, ubrzava se i zatim usporava (shema br. 8). Feminizacija tih istih profesija u nerazvijenim delovima zemlje ima identičan tok, ali kasnije otpočinje. Naravno, opis ovog opštег toka samo je analitički model, od koga u stvarnosti ima odstupanja.

Značajan uslov izjednačavanja žena u profesijama predstavljalo je završavanje **specijalističkih studija, magistratura i doktorata**. U Jugoslaviji je 1987. godine bilo 128 žena specijalista, 693 magistara i 294 doktora nauka. U **posleratnom peri-**

odu (1945–1989.) u Jugoslaviji je doktoriralo 4.138 žena (Izvor: SB 1859). Procentualno učešće žena među specijalistima, magistrima i doktorima nauka takođe je ukazivalo na već uočenu pravilnost da što je viši nivo obrazovanja, odnosno funkcije ili položaja, to je manja zastupljenost žena (tab. 16). Tako su žene 1989. god. činile gotovo polovinu specijalista, više od trećine magistara i samo 28,2% doktora nauka. Između pojedinih delova Jugoslavije u pogledu zastupljenosti žena nisu postojale razlike u očekivanom pravcu, što se bar delom može objasniti uticajem velikih univerzitetskih centara.

Shema br. 10

FEMINIZACIJA PROFESIJA

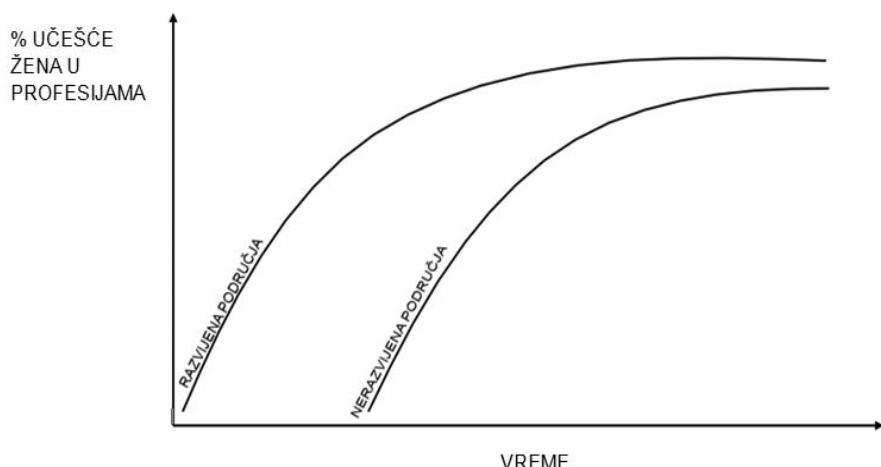

Tabela br. 16.

**Žene spejalisti, magistri i doktori nauka, po republikama i pokrajinama, 1989.
(učešće u %)**

	Specijalisti	Magistri	Doktori
Jugoslavija	46,9	34,1	28,2
BiH	22,2	28,1	18,8
Crna Gora	0,0	0,0	0,0

Hrvatska	66,7	34,1	30,4
Makedonija	0,0	26,9	31,1
Slovenija	52,9	33,9	24,1
Srbija svega	49,1	36,2	29,8
Srbija bez SAP	44,2	33,8	31,0
Kosovo	0,0	47,4	0,0
Vojvodina	51,7	49,1	32,3

Izvor: SB 1857; 47, 59, 79

Ako se analizira zastupljenost žena specijalista, magistara i doktora nauka prema grani, zapaziće se da i na ovom nivou obrazovanja, a i na nižim, postoji jasno izražena pravilnost o različitoj „otvorenosti“ različitih oblasti za žene (tab. 17). Tako, jasno se pokazuje da su na svim nivoima i dalje najzatvorenije tehničko-tehnološke nauke, gde su žene, na primer, činile samo 15,2% doktora, dok su najotvorenije bile medicinske nauke. Međutim, važno je uočiti još jednu pravilnost: **feminizacija ima dve dimenzije**. Tako je koncentracija žena najveća upravo tamo gde je i učešće žena najveće. U periodu 1945–89. najviše žena, posmatrano po pojedinačnim naukama, doktoriralo je na medicini (993), hemiji (547) i biologiji (339), ekonomskim naukama (201) i nauci o književnosti (187), što zbirno predstavlja preko polovine svih doktorata koje su stekle žene (SB. 1857: 78). Može se zaključiti da, kada je reč o nivou specijalizacije, magistrature i doktorata, postoji prilično **stabilna koncentracija** žena u pojedinim oblastima, koja je nastavak koncentracije žena u pojedinim obrazovnim profilima nižih nivoa. Značajno je, međutim, da je učešće žena i u relativno feminiziranim oblastima opadalo sa nivoom obrazovanja, odnosno naučnog zvanja. To se jasno može videti na primeru medicinske profesije (tab. br. 17).

Tabela br. 17.

**Žene specijalisti, magistri i doktori nauka prema grani, Jugoslavija 1989.
(učešće u %)**

	spec.	mag.	dok.
Ukupno	46,9	34,1	28,2
prirodno-matematičke	23,8	42,2	45,5

tehničko-tehnološke	27,3	18,6	15,2
biotehničke	50,0	30,8	24,2
medicinske	54,9	51,2	37,0
društvene	33,3	27,8	21,7
kultурно-istorijske	33,3	53,2	27,4

Izvor: SB 1857; 47, 59–60, 79

Tabela br. 18.

Starosna struktura specijalista, magistara i doktora nauka, Jugoslavija, 1989.

	Specijalisti		Magistri		Doktori	
	svega ž		svega ž		svega ž	
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
25 i manje	—	—	1,0	1,6	0,2	0,7
26–29	2,9	3,9	20,2	24,8	1,7	2,0
30–34	22,0	26,6	31,5	32,3	12,7	14,6
35–39	37,4	38,3	23,0	22,8	26,9	33,3
40–49	28,9	27,3	19,3	16,9	41,2	40,1
50 i više	8,8	3,9	5,0	1,6	17,3	9,2

Izvor: SB 1857: 47, 61, 82

Posebno su zanimljivi podaci o starosnoj strukturi specijalista, magistara i doktora nauka, koji pokazuju da su na sva tri nivoa žene imale mlađu starosnu strukturu od muškaraca (tab. br. 18). Žene su, **dakle, u ispunjavanju svojih „školskih obaveza”** bile efikasnije od muškaraca.

Da je bavljenje naučnoistraživačkim radom bilo u Jugoslaviji 1981. godine pretežno „muški” posao, potvrđuju podaci o učešću žena **među istraživačima**. Dok su 1965. godine žene činile 26,3% od ukupnog broja istraživača u zemlji (SB 486: 15), dodelje 1986. one predstavljaju 31,8% među istraživačima, što je zaista **minimalan pomak za dve dekade** (tab. br. 19). U Jugoslaviji je 1986. bila zaposlena 2.251 žena u naučnoistraživačkim i razvojnim organizacijama. Od tog broja bilo je svega 532

istraživača, 930 asistenata i 407 administrativnih radnika (izvor: SB 1668: 20–27). Kao što podaci pokazuju, procentualno učešće žena i ovde raste ukoliko je u pitanju niži nivo organizacije. Takođe, može se uočiti da je u razvijenim delovima Jugoslavije (sa izuzetkom Slovenije) učešće žena više – i obrnuto. Na Kosovu je učešće žena među istraživačima najniže. Međutim, u svim delovima Jugoslavije postoji **trend feminizacije naučnih profila** i on je najizraženiji upravo na Kosovu.

Tabela br. 19.

Žene u naučnoistraživačkim i razvojnim organizacijama republike i pokrajine, 1986 (učešće u %)

	Ukupno	Istraživači	Asistenti	Admin.
Jugoslavija	42,8	31,8	44,1	66,6
BiH	43,0	30,7	44,0	64,6
Crna Gora	34,4	20,9	27,8	63,6
Hrvatska	52,0	36,7	56,5	73,8
Makedonija	39,0	31,1	48,8	59,8
Slovenija	39,5	25,9	39,5	71,5
Srbija – svega	39,5	33,0	40,2	60,6
Srbija bez SAP	39,7	33,6	39,5	62,2
Kosovo	32,9	17,9	45,1	44,1
Vojvodina	41,5	35,4	45,2	52,7

Izvor: SB 1668: 20–27

Tabela br. 20.

Žene u naučnoistraživačkim i razvojnim jedinicama, prema grani i statusu, Jugoslavija, 1986 (učešće u %)

	Ukupno	Istraživači	Asistenti	Admin.
prirodno-matematičke	42,0	35,6	42,8	72,5
tehničko-tehnološke	35,5	25,6	35,1	60,4

medicinske	70,5	50,1	80,0	84,5
biotehničke	44,6	30,0	49,1	61,5
društvene i humanističke	52,6	40,8	58,7	77,8
Ukupno	42,8	31,8	44,1	66,6

Izvor: SB 1668: 20

I analiza učešća žena zaposlenih u naučnoistraživačkim i razvojnim organizacijama potvrđuje već ranije iznete pravilnosti (tab. 20). **Zastupljenost žena je bila utoliko veća ukoliko je bio niži nivo**, pa je i najveća među administrativnim radnicima, dok je najmanja među istraživačima. Takođe, i ovde je najveća zastupljenost žena bila u medicinskim, a najmanja u tehničko-tehnološkim istraživačkim i razvojnim organizacijama. Posebno je zanimljivo što se ova pravilnost prenosi i na administrativno osoblje

Tabela br. 21.

Žene nastavno osoblje na univerzitetu po polu, 1986/7, Jugoslavija

	Ukupno		Nastavnici		Asistenti	
	broj	%	broj	%	broj	%
Fakulteti	5.636	27,4	2.214	18,9	3.422	38,6
umetnič- ke aka- demije	291	27,2	180	21,4	111	48,9
više škole	797	23,7	623	21,7	174	34,7
ukupno	6.724	26,9	3.017	16,6	3.707	38,6

Izvor: SB 1689: 9

I kada je reč o **nastavnom osoblju univerziteta**, postojao je trend povećanja učešća žena. Dok je, na primer, 1938/39. godine svaki stoti nastavnik na univerzitetu bila žena (SG 1963: 301), dотле je 1986/87. među univerzitetskim nastavnicima bilo 18,9% žena. Zastupljenost žena na univerzitetima potvrđuje pravilnost da sa višim

nivoima opada učešće žena (tab. 21). Naime, dok su 1986/7 god. u Jugoslaviji žene činile svega 19,6% nastavnika, među asistentima je njihovo učešće bilo dvostruko veće. Takođe, žene su i kao nastavnici i kao asistenti više zastupljene na umetničkim akademijama nego na fakultetima, što ukazuje na tradicionalno veću „otvorenost“ umetnosti za žene. I između zastupljenosti žena na univerzitetima među nastavnim osobljem i razvijenosti pojedinih delova Jugoslavije postojala je povezanost: u razvijenijim delovima je zastupljenost žena bila iznad proseka i obrnuto. Međutim, u skladu sa već analiziranim modelom feminizacije profesija, može se zaključiti da je feminizacija nastavničkih zanimaњa širenjem učešća žena među asistentima bila čak intenzivnija tamo gde je zastupljenost žena među nastavnicima niža. Takođe, može se uočiti da su regionalne razlike manje među asistentima nego među nastavnicima (tab. 22). Ovo se može objasniti pre pogoršanjem položaja nauke i univerziteta, nego pojačanim emancipatorskim naporima političke elite.

Tabela br. 22.

Žene nastavno osoblje na univerzitetu, po republikama i pokrajinama 1986/7.

	Nastavnici		Asistenti	
	broj	%	broj	%
Jugoslavija	2.394	19,1	3.533	38,8
BiH	260	17,5	517	35,8
Crna Gora	37	10,7	48	35,6
Hrvatska	619	23,1	925	41,5
Makedonija	190	19,5	361	44,5
Slovenija	214	14,0	257	33,3
Srbija – svega	1.074	19,5	1.425	38,5
Srbija bez SAP	795	22,5	873	38,1
Kosovo	75	7,6	157	29,7
Vojvodina	204	20,6	395	44,5

Izvor: SB 1683: 10

Tabela br. 23.

**Žene nastavno osoblje prema grani, Jugoslavija 1986/7.
(učešće u %)**

	Nastavnici	Asistenti
prirodno-matematičke	22,2	44,4
tehničko-tehnološke	13,4	26,2
medicinske	26,8	45,4
biotehničke	16,5	36,4
društvene i humanističke	20,6	48,5
Ukupno	19,0	38,6

Izvor: SB 1683: 10–23

Pravilnost da su različite oblasti nauke različito otvorene za žene, potvrđuju i podaci o procentualnom učešću žena među nastavnicima odnosno asistentima na univerzitetima prema naučnim oblastima (tab. 23). Medicinske nauke su najfeminizirane, dok su najzatvorenije tehničko-tehnološke. Međutim, vidljiva je intenzivna feminizacija mlađeg nastavnog osoblja i to u svim oblastima, pri čemu je čak i intenzivnija u oblastima u kojima je zastupljenost žena među nastavnicima manja. Ovo je posledica možda pre dugotrajnog nepovoljnog položaja univerziteta u Jugoslaviji i intenzivnog „brain-drain-a”, naročito muškaraca, nego stvarnog izjednačavanja šansi.

Zbirno posmatranje svih ovih pravilnosti u suštini potvrđuje postojanje jake determinističke osnove uključivanja, odnosno isključivanja žena iz profesija u bivšoj Jugoslaviji, u drugoj polovini 20. veka. Iako, na prvi pogled i neupućenima, ovi podaci mogu izgledati kao nebitni iz perspektive 2015, oni su **u korenu dalekosežnih zaključaka** koji mogu da se izvedu. Pre svega, te pravilnosti su sledile slične pravilnosti koje su postojale u drugim industrijskim zemaljama toga vremena, odnosno u zemljama „centra“. **Rodna segregacija** profesija, **i vertikalana** (po nivoima) **i horizontalna** (po oblastima) posledica je **dugotrajnih obrazaca diskriminacije žena** u patrijarhalnom sistemu, koji je nadilazio tadašnje granice društveno-političkih podela i razlika. **Patrijarhat je trajniji i žilaviji sistem** od bilo kog konkretnog ekonomskog ili političkog ustrojstva tada različitih država, kapitalističkih i socijalističkih. Drugo, obrasci uključivanja žena u profesije u bivšoj Jugoslaviji jasno su sledili **logiku koja je bila povezana sa razvojem** pojedinih područja Jugoslavije. To je, takođe, bila potvrda ključne uloge patrijarhata, koja dominira i u odnosu na samu razvijenost. Ali, s

druge strane, to je otkrivalo i snagu samog razvoja, koji neumitno uvlači, usisava, ženske resurse u meri u kojoj su mu potrebni. I na kraju, ulazak žena u profesije i semiprofesije ne ugrožava, već pre potvrđuje dominaciju patrijarhalnog sistema, jer one ulaze tamo odakle muškarci izlaze, ili su koncentrisane na nižim nivoima, čime potvrđuju primat muške dominacije.

10. BRAČNO I FERTILNO PONAŠANJE STRUČNJAKINJA

Visokoobrazovane žene, odnosno žene stručnjaci u svim zemljama sveta izdvajaju se u odnosu na ostale žene po svom bračnom i fertilnom ponašanju. Pre svega, kao što je pokazalo i referentno istraživanje naučnica i umetnica, one teže izrazitoj homogamiji. Ova osobina bračnog ponašanja je prisutna u čitavom posleratnom razvoju. Na primer, 1953. godine od svih visokoobrazovanih žena čak 2/3 su bile udate za muškarce istog nivoa obrazovanja (Izvor: DS 1953). Analiza zastupljenosti homogamih brakova 1989. godine pokazuje da je više od 1/2 visokoobrazovanih žena sklopilo brak sa muškarcem istog nivoa obrazovanja (tab. 24). Sudeći prema podacima, obrazovna homogamija je izraženija od homogamije po zanimanju, što je najverovatnije posledica velike heterogenosti kategorije „stručnjaka i umetnika“. Sa izuzetkom Makedonije, kod ostalih delova Jugoslavije postoji pravilnost da je homogamija visokoobrazovanih žena više izražena u manje razvijenim delovima i obrnuto. To posredno ukazuje na jačinu tradicionalnih normi, po kojima muškarac treba da je obrazovaniji ili bar podjednako obrazovan kao i žena.

Tabela br. 24

Učešće homogamnih brakova kod visokoobrazovanih žena i žena stručnjaka i umetnika, po republikama i pokrajinama, 1989.

	visokoobrazovane	stručnjaci i umetnici
Jugoslavija	53,6	42,6
BiH	54,7	39,6
Crna Gora	55,8	50,8
Hrvatska	51,1	40,3
Makedonija	53,0	36,6
Slovenija	51,0	43,9
Srbija – svega	55,1	46,2

Srbija bez SAP	56,0	47,4
Kosovo	62,1	46,9
Vojvodina	48,9	42,3

Tabela br. 25.

Prosečan broj živorodene dece prema školskoj spremi majke, po republikama i pokrajinama, 1981.

	Ukupno	bez škole	visokoobrazovane
Jugoslavija	2,1	3,7	1,0
BiH	2,5	4,4	0,9
Crna Gora	2,3	4,1	1,2
Hrvatska	1,8	3,1	0,9
Makedonija	2,5	4,6	1,2
Slovenija	1,7	1,6	1,1
Srbija – svega	2,0	3,4	1,0
Srbija bez SAP	1,8	2,9	1,0
Kosovo	3,4	5,3	1,3
Vojvodina	1,8	3,0	1,1

Izvor: Stanovništvo 1991/34: 45

Činjenica da žene rade manje dece ukoliko imaju više obrazovanje može se ilustrovati na mnogo načina. Ako se posmatra prosečan broj živorodene dece, može se uočiti da visokoobrazovane žene imaju 1981. godine svuda oko jednog deteta (tab. 25). Razlike između regiona kada je reč o visokoobrazovanim ženama manje su od razlika koje postoje kod neobrazovanih žena. To zapravo znači **da obrazovanje deluje snažnije od razvijenosti na reproduktivno ponašanje žena.**

Tabela br. 26.**Procenat visokoobrazovanih žena koje nisu rađale decu, po republikama i pokrajinama, 1981.**

	Ukupno žena	30–34 godina	45–49 godina
Jugoslavija	38,4	29,0	25,6
BiH	44,3	29,3	25,7
Crna Gora	43,4	29,0	22,5
Hrvatska	40,9	31,1	29,6
Makedonija	53,6	20,6	20,6
Slovenija	53,6	23,6	31,0
Srbija – svega	37,8	30,7	24,7
Srbija bez SAP	37,9	31,6	25,2
Kosovo	38,3	27,0	2,6
Vojvodina	37,5	27,9	23,2

Izvor: Stanovništvo 1991/34: 253–290

Ako se posmatra procentualno učešće žena koje su visokoobrazovane, a nisu imale decu, može se zaključiti da čak svaka četvrta žena, pri nepromjenjenom reproduktivnom ponašanju, neće imati dece. Između razvijenosti i procenata visokoobrazovanih žena bez dece ne postoje jasne veze (tab. 26).

Ono što se moglo zaključiti jeste da će, nezavisno od drugih činilaca, uporedno sa poboljšanjem obrazovne strukture žena doći do daljeg pada nataliteta na nivou celokupne populacije. Istovremeno, treba zapaziti da je obrazovanje žena činilac koji **snažnije** deluje na reproduktivno i bračno ponašanje obrazovanih žena od razvojnih karakteristika sredine u kojoj one žive. Regionalne razlike se intezivno smanjuju naročito u mlađim generacijama žena. Tako, obrazovanje pre svega, a i zanimanje, imaju s jedne strane ulogu preobražavanja tradicionalnih obrazaca bračnog i fertilnog ponašanja u savremene, odnosno, s druge, imaju ulogu smanjivanja regionalnih razlika.

ZAKLJUČAK

Ova knjiga predstavlja ponovno iščitavanje istraživanja profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji osamdesetih godina prošlog veka. Ona je imala za cilj da ukaže na diskontinuitete i kontinuitete koji postoje, kako na nivou ispitivane pojave tako i na nivou znanja o položaju žena u profesijama.

Profesionalno uspešne žene u bivšoj Jugoslaviji, pokazalo se, uspevale su u velikoj meri da prevaziđu društvena ograničenja sa kojima su bile suočene zbog svoje pri-padnosti marginalnoj grupi. One su bile izrazito integrisane u podsloj kome su pri-padale, i sa muškarcima iz tog podsloja „delile su sudbinu” stvaralačke inteligencije. Profesionalno uspešne žene sebe su određivale svojim radom u istoj meri kao i svojim rodom. Međutim, kao pripadnice marginalne grupe, profesionalno uspešne žene nisu bile „bezbolno” integrisane u društveni sistem. Naprotiv, čitavu njihovu egzistenciju obeležavao je **izraziti napor za savladivanje otpora koji je postojao u njihovom društvenom okruženju** – od obrazovanja do profesije; od stvaralaštva do porodiće. Suština ovog otpora, odnosno **sistemske inhibicije**, sadržana je u činjenici da su prevazilaženjem svoje sopstvene marginalnosti, „oslobađanjem” od društvenog konstrukt-a rodnosti, žene koje su bile profesionalno uspešne dovode u pitanje či-tav sistem koji je reprodukovao marginalnost žena, odnosno njihovo isključivanje na svim nivoima društvene piramide.

Društveni položaj žena profesionalaca karakterisao je, pre svega, visok stupanj **nekristalizovanosti** koja je proizilazila iz neusklađenosti položaja marginalne grupe sa položajem profesionalaca. Paradoksalno, nekristalizovanost društvenog položaja naučnica i umetnica bila je ublažena nepovoljnim položajem stvaralačke inteligencije u celini (pre svega, njenim nepovoljnim materijalnim statusom). Pored toga, ona je bila ublažena i visokim stepenom homogamije. S druge strane, nekristalizovanost društvenog položaja pojačavala je i sama je bila pojačana **konfliktom radne i porodične uloge**, te različitog tipa rada koji je ležao u njihovoj osnovi. Kristalizacija društvenog položaja se, otud, ostvarivala smanjenjem broja dece, kako bi se lakše razrešio konflikt uloga, pre svega smanjenjem unutarporodičnog rada. Pored pomenutih činilaca, kristalizovanost, odnosno nekristalizovanost društvenog položaja žena profesionalaca ublažavale su ili pojačavale različite karakteristike žena kao pojedinaca, poput: starosti, socijalnog porekla, odnosa u porodici itd. Društveni položaj naučnica i umetnica odlikovao je relativno visok kvalitet života, meren, pre svega, stepenom njihovog zadovoljstva. One su, i uz ograničene materijalne resurse, velikoj meri uspe-

vale da ostvare komplementarnost radne i porodične uloge, odnosno da konflikt uloga razreš „u svoju korist“. Jedan od bitnih nalaza ovog istraživanja bio je da je kod žena profesionalaca maksimalno zadovoljstvo proisticalo iz potpuno usklađenog profesionalnog i porodičnog života.

Obim i kvalitet profesionalnog postignuća žena bili su uslovjeni širim društvenim kontekstom. S jedne strane, okvir profesionalnog postignuća žena predstavljala je društvena struktura u koju su uklopljene i marginalne grupe, a s druge je to bila etapa društvenog razvoja. Uspostavljanje jednakosti izvanporodičnog rada muškarca i žena odvijalo se po određenim zakonomernostima, pri čemu se u industrijskoj etapi razvoja pojačavaju razlike između muškaraca i žena, da bi se onda najpre smanjivale kvantitativne, i na kraju, kvalitativne razlike. Kada je reč o obrazovnoj i profesionalnoj sferi, kvantitativne razlike između muškaraca i žena smanjuju se putem koncentracije žena u određenim obrazovnim profilima (od srednjoškolskih struka do nivoa doktorata) i zanimanjima kojima odgovara feminizacija tih obrazovnih profila i zanimanja.

Sistemska inhibicija preko koje se ostvaruje selekcija pojedinaca pripadnika marginalnih grupa – ima strukturalni i dinamički aspekt. Strukturalni aspekt odnosi se na sputavanje pojedinca pripadnika marginalne grupe da napreduje na lestvici društvene hijerarhije. Dinamički aspekt, međutim, odnosi se na nemogućnost društvenog sistema da iskoristi ljudske resurse pripadnika marginalnih grupa. Utoliko, društveni razvoj bi trebalo da podrazumeva i smanjenje dejstva sistemske inhibicije, odnosno proširivanje mogućnosti adekvatnijeg korišćenja ljudskih resursa u cilju razvoja i društva i pojedinca. Međutim, slabljenje dejstva sistemske inhibicije pripadnika marginalnih grupa vezano je i za bitne promene područja preko kojih se ostvaruje sistemska inhibicija. Tako su promene u obrazovanju vezane za deskolarizaciju i permanentno obrazovanje; promene u profesiji u pravcu uspostavljanja diskontinuiranog obrasca karijere i u pravcu debirokratizacije i deelitizacije profesija; promene u oblasti stvaralaštva u pravcu deelitizacije kreativnosti te promene u porodici u pravcu njenog sve većeg područtvavljanja i uspostavljanja kooperativnih, solidarnih i simetričnih odnosa među supružnicima – mogle da predstavljaju opšti okvir slabljenja sistemske inhibicije u kontekstu društvenog razvoja. Implikacije bi bile u korist postizanja rodne ravnopravnosti. Takav pravac razvoja bi vodilo izjednačavanju žena u profesijama i razvijanju njihovih potencijala. Navedeni razvoj je izgledao moguć unutar humanistički i kritički orientisane sociologije 80-ih godina, u čijem kodu je i bilo rađeno istraživanje 80-ih. Umesto toga, međutim, u Jugoslaviji, kao i u drugim delovima Istočne Evrope, promene koje su uzele maha 90-ih godina prošlog veka dovele su u pitanje takav, očekivani i priželjkivani, trend društvenog razvoja.

Sutra je bilo juče.

SUMMARY

Marina Blagojević Hughson

Tomorrow was Yesterday:

Contribution to Social History of Women in Yugoslavia in
the Second Part of the 20th Century

This book re-visits research originally made as a sociological and demographic exploration of the position of professionally successful women in the former Yugoslavia. The text is structured according to two major lines: the first is an exhibition of the social position of women professionals, the other is the exposure of knowledge around which the argumentation is built in the time when the original research was made, the other half of the 80s. The author's intention is to show not only what the problems were in social reality of that time, but also to examine whether knowledge which was available then had adequate explanatory and predictive power, looking from today's perspective. At the time when the original research was made, the theoretical framework could be described as humanistically oriented critical sociology, as well as a combination of Marxist and feminist approaches. Although many of the findings are absolutely valid even today, many of the expectations and predictions simply failed, as the direction of social development, in the post-Yugoslav space and globally, has taken a very different turn from the 90s on. Throughout this new text the author comments on the difference of what was expected, and could have been a „logical” outcome of what was then defined as „development”, and what actually has happened in reality from the 90s on. The title of the book is „Tomorrow was Yesterday”, meaning that the „horizon of hope” has changed profoundly in the last few decades, with the global neoliberal grip on societies at the semiperiphery, such as post-Yugoslav societies.

On another level, the original theoretical contributions and empirical findings have deep resonance when it comes to professionally successful women, even today. This proves the strength of the patriarchal regime, which became stronger due to the processes of re-privatization and re-traditionalization, during „transition”. In the 80s, the author who was doing at that time original research on a new topic such as professionally successful women in a society which was medium developed industrial

society, had to introduce different theoretical innovations to be able to command empirical research. Those innovations were: 1. widening of the theoretical concept of social position to include quality of (everyday) life, 2. introducing the concept of marginal group as a corrective for dealing with social stratification 3. promoting the concept of "**social inhibition**" to denote all the social-system and institutional mechanisms which hinder the social promotion of women.

The social status of women professionals as a group is determined by their statuses in four mutually related spheres: 1. education 2. profession 3. creativity and 4. family. In each of these four spheres the problem is analysed at three levels: 1. at the level of the relationship between the social system and the relevant subsystem (sphere), 2. at the level of the subsystem, 3. at the level of the individual. The status of women in all four spheres is mediated by their belonging to a marginal group. The dynamic aspect of the study is developed in the context of a unilinear and therefore necessarily simplified scheme of social development: from the agrarian, to the industrial, to the information society. Clearly however, the sphere of creativity could not be included in this unilinear scheme. When it comes to Yugoslavia, this dynamic approach enabled a comparison between different regions, which were at a different stage of socio-economic development at that time.

The basic theoretical assumption was that the distance between the social statuses of men and women (in terms of quality of life) increases as one moves down from the top to the bottom of the social pyramid. But the smallest distance at the top is the hardest to attain. The bottom of the social pyramid presents the highest probability that the lowest class (stratum) of women will stay at the bottom. Also, the lower the class (stratum) the more gender becomes an important criterion for social stratification. So, the promotion of women in the social pyramid means not only social promotion, but their „outgrowing” of their gender as well. Nevertheless, the social promotion of women increases their role conflict because it decreases the crystallization of their social status. So, women at the top of the social pyramid are both marginalized (from other women) and integrated (with men). The main result of this theoretical frame was an analysis of the social status of women professionals not only from the perspective of their actual achievement, but also from the „negative” perspective of „lost possibilities”, produced by overpresent mechanisms of social inhibition.

For the purpose of this research, several different sources of data were used: 1. statistical data (at the national and regional level), 2. data collected by questionnaire (mailed to 100 women scientists and 100 women artists in Belgrade), 3. data from other relevant research.

REFERENCE

- Acker, J., (1973) Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism, in: Huber, I. (ed.): *Changing Women in Changing Society*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Acker, J., Van Houten, D., R. (1978) Differential Recruitment and Control: The Sex Structuring od Organizations, in Stead, B.A. (ed.): *Women in Management*, New York: Prentice-Hall, Inc. Englewood, Cliffs.
- Aler, J. (1983) Kreativnost – umetništvo – životni svet, u: Damjanović, M. (ur.): *Stvaralaštvo i ljudski svet*, Beograd: Rad.
- Allen, S (1983) Continuity and Change in Production and Reproduction; Seminar: *Women and Work*, Dubrovnik: Inter University Center.
- Anker, R., Hein, C. (1985) “Why Third World Urban Employers Usually Prefer Man”, *International Labour Review*, 1, Geneva – ILO.
- Astin, S., H., Parelman, A., Fisher, A. (ed.) (1975) *Sex Roles: A Research Bibliography* – Washington, D.C.: Center for Human Services.
- Baranskaja, N. (1981) Sedmica kao i svaka druga, *Marksizam u svetu*, 8/9.
- Barbič, A. (1976) Ženske v družbeno političnem življenju Jugoslavije (separat), Portorož.
- Baret, M. (1983) *Potčinjena žena*, Beograd: Radnička štampa.
- Bernard, J. (1973) My Four Revolutions: An Autobiographical History of ASA; in Huber, J. (ed.): *Changing Women in Changing Society* – Chicago: The University of Chicago Press.
- Bernard, J. (1975) Transcending Sex Role Stereotypes: Marriage and Motherhood; in: *Today's Women* – Washington: Voice od American Forum Series.
- Bimbi, F. (1986) The Double Presence: Structural Factors and Social Processe in the Diffusion of Complex model od Women's Labour; International Conference: *Change od Family Patterns in Europe*, Dubrovnik: Inter University Centre.

Burja, J. (1975) Women and Fieldwork; in Rohrlich – Leavitt, R. (ed.): *Women Cross-Culturally, Change and Challenge* – The Hague, Paris Mouton Publishers.

Burić, O. (1980) Zaposlenost žene-majke i podruštvljavanje porodičnih funkcija, *Sociološki pregled*, 3/4.

Burić, O., Pešić, V., Milić, A., Milosavljević, M., Vujović, S. (1980) *Porodica i društveni sistem*, Beograd: Institut za socijalnu politiku.

Carter, H., Glick, P., C. (1978) *Marriage and Divorce: A Social and Economic Study* – Cambridge; Massachuttes; London: Harvard University Press.

Chafe, W., H. (1972) *The American Woman: Her Changing Social, Economic, and Political Roles, 1920-1970*. – New York: Oxford University Press.

Close, P. (1986) Family Divisions and Economic Structures; in International Conference: *Change of Family Patterns in Europe*, Dubrovnik, Inter UniversityCentre.

Čirković, S. (1928) Žene i diplomacija, Beograd, Štamparija „Dom maloletnika”.

Dajht-Kralj, V. (1987) „Umetnice danas kod nas – (Učešće žena u okruglom stolu)”, Žena, 4/87.

Deble, I. (1980) *The School Education of Girls*, Paris, UNESCO.

de Rougemont, D. (1974) *Ljubav i zapad*, Zagreb: Nakladni zavod MH.

Difren, M. (1983) Stvaranje – još i danas; u: Damjanović, M.: *Stvaralaštvo i ljudski svet*, Beograd: Rad.

Dipboye, R., L. (1987) Women and Managers – Stereotypes and Realities; in: Stead, B., A. (ed.) *Women in Management* – New York, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs.

Dobrianov, Atanasov, Mihajlova, Dinkova (1985) “Bulgaria”; in: Bodrova, V., Anker, R. (ed.): *Working Woman in Socialistic Countries* – Geneva, ILO.

Dodge, N., T. (1966) *Women in the Soviet Economy: Their Role in Economic, Scientific & Technical Development*, Baltimore.

Durkin, J., J. (1987) The Potential of Women, in: Stead, B., A. (ed.): *Women in Management*, New York, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliff.

Duverger, M. (1955) *The Political Role of Women*, Paris, UNCESO.

Đorđević, M. (1912) Žena u istoriji srpskoj, Novi Sad: Električna štamparija dr. Sv. Mitrović.

Erikson, E. (1976) *Omladina, kriza identifikacije*, Titograd: Pobjeda.

Epstein, C., F. (1971) Women and the Professions; in Epstein, C.,F., Good, W., J. (eds.): *The Other Half: Roads to Women's Equality*– New Jersey, Prentice-Hall, Inc.

Feldman, H. (1981) A Comparision of Intentional Parents and Internationally Childless Couples, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 43.

Feldman, S., D. (1973) Impediant or Stimulant? Marital Status and Graduate Education, in: Huber J. (ed.): *Changing Women in Changing Society*, Chicago, The University of Chicago Press.

Ferber, A., M., Loeb, W., J. (1973) Performance, Rewards and Perceptions of Sex Discrimination among Male and Female Faculty; in: Huber J. (ed.): *Changing Women in Changing Society*, Chicago, The University of ChicagoPress.

Fogarty, M., P., Rapoport, R., N. (1971) *Sex, Career and Family*, London, George Allen & Unwid LTD.

Frelih, T., (1976) Žena na filmu (učešće u okruglom stolu), Beograd, FEST.

Gardiner, J. (1976) Political Economy od Domestic Labour in Capitalist Society; in: Barker D., L., Allen, S. (eds.): *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*, New York, London, Longman.

Ginzberg E. (et al.), (1966): *Life Styles of Educated Women*, New York, London.
Gove, W., R., Tudor, J., F. (1973): „Adult Sex Roles and Mental Illnes”; in: Huber J. (ed.): *Changing Women in Changing Society*, Chicago, The University of Chicago Press.

Havio-Mannila, E. (1986) Gender Integration at Work and in the Family; International Conference, Dubrovnik, *Changes of Family Patterns in Europe*, Inter University Centre.

Havvio-Mannila, E. (1986) Informal Interaction of Women and Men at Work; Referat sa skupa: *Changes Patterns of Family Paterns in Europe*, Dubrovnik, Inter University Centre.

Harding, S. (1983) Žene i reči u jednom španskom selu; u Papić Ž., Sklevicky L. (prir.): *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta.

- Heler,A. (1978) *Svakodnevni život*, Beograd: Nolit.
- Hiller, D., V. Phillberg, W.,W. (1980) Necessity, Compatibility and Status Attainment as Factors in the Labor-Force Participation of Married Women, *Journal of Marriage and the Family*, 2/80.
- Housknecht, S., K. (1987) Volontury Childlessnes; in Sussman, M., B., Steinmetz, S., K. (eds.): *Handbook of Marriage and Family*, New York,London, Plenum Press.
- ILO, (1975) *Fighting Discrimination in Employment and Occupation*, Geneva.
- ILO, (1985) *World Labour Report*, Geneva.
- ILO, (1986) *Year Book of Labour Statistics* 1986, Geneva.
- Iveković, R. (1979) Ženska kreativnost i kreiranje žene, *Argumenti*, 1/3.
- Janković, Z. (1911) Žensko pitanje, Novi Sad: Štamparija deoničarskog društva „Branika”.
- Jogan, M. (1983) Zapošljavanje žena kao element masovne svijesti, *Žena*, 2/83.
- Jovičić,K. (1926) Uloga žene i ženskih društava u socijalnom i kulturnom preporodu našeg naroda, Ženski pokret, Sveska 1 i 2.
- Kanawaty,G. (1976)“Career Development: the Concept and Issues”, in: *Career Planning and Development*, Geneva, ILO.
- Katunarić, V. (1984) Ženski eros i civilizacija smrti, Zagreb: Naprijed.
- Katz, R.(1984) Strain and Enrichment in the role of the Employed Mother in: International Conference: *Change of Family Patterns in Europe*, Dubrovnik, Inter University Centre.
- Klod-Majte, N. (1984) Zapažanja o sociološkoj definiciji kategorija pola, *Vidici* 1/2, Beograd.
- Kordnja, J. (1987) Umetnice danas kod nas (učešće u okruglom stolu),*Žena*, 4/87.
- Kostić, S.:Žena i feminism, Beograd (Napomena: pre II svetskog rata).
- Leijoan, A., G. (1877) “Sexual Equality in the Labour Market”, in: ILO: *Women Workers*, Geneva.

- Lukšić, I. (1987) Umjetnice danas kod nas (učešće u okruglom stolu), Žena, 4/87.
- Lupri, E. (1986) Changes of Family Patterns in Canada; *International Conference on Change of Family Patterns in Europe*, Dubrovnik, Inter University Centre.
- Maccoby, E.,E., Jacklin, C.,N. (1975) The Psychology of Women; in: *Today's Women*, Washington, Voice of American Forum Series.
- Markovac, P. (1957) *Izabrani članci i eseji*, Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod.
- Milić, A. (1978) *Klase i porodica*, Beograd: Radnička štampa.
- Milić, V. (1978) *Sociološki metod*, Beograd: Nolit.
- Milić, V. (1986) Naučni potencijal SFR Jugoslavije: rast i problemi; u: *Zborniku Filozofskog fakulteta*, br. XIV.
- Milić, V. (1986b) *Sociologija saznanja*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Miot, R. (1975) *Textbooks, Stereotypes and Anti-feminine Prejudices*, Courier, UNESCO, August–September.
- Mlađenović, L. (1984) Proizvodnja majke, *Vidici*, 1/2.
- Ortner, Š. (1983) Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?, u: Papić Ž., Sklevicky l. (prir.) *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta.
- Papić, Ž., Sklevicky L., (1983) *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta.
- Pavićević,S. (1978) *Umetnost kao nadvremeno*, Beograd: Mladost.
- Pendleton, B., F., Poloma, M.,M., Garland, T., N. (1980) Scales for Investigation of the Dual-Career Family, *Journal of Marriage and the Family*, 2.
- Petrović, R. (1985) *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, R. (1981) Odlike braka u Jugoslaviji; u Milić A., Berković E., Petrović R.: *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Piotrkowski, S., Rapoport, R., N., Rapoport, R., (1987) Families and Work, in:Sussman M., B., Steinmetz S., K. (eds.): *Handbook of Marriage and Family*, New York, London, Plenum Press.

Polić, M. (1986) Preraspodjela zanimanja – preraspodjela neslobode, Žena, 5/6. Pregled doktorskih disertacija odbranjenih u Srbiji u periodu 1945–75. god. (1977), Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”.

Prodipto, R. (1964) Maternal Employment and Adolescent Roles: Rural-Urban Differentials; in: Good W.,J. (ed.): *Reading on the Family and Society*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc.

Raičević, I., (1986) Radnice u Beogradu početkom XX veka, *Kultura*, 1, Beograd.

Reich, M., Gordon, D., M., and Edwards, R., C. (1980) A Theory of Labor Market Segmentation; in: Amsden, A.,H. (ed): *The Economics of Woman and Work*, Har-mongs Worth, Penguin Books.

Reid, E. (1977) Women at the Standstill: The Need for Radical Change; in: ILO: *Women Workers*, Geneva.

Reif, W., E., Newstorm, J., W., Monczka, R.,M. (1978) Exploring Some Mythes About Women Managers; in: Stead B.,A.(ed.): *Women in Management*, NewYork, Englewood, Cliffs, Prentice-Hall,Inc.

Rossi, A., S. (1964) Equality Between the Sexes: An Immodest Proposal; in: Lifton R.,J.(ed.): *The Women in America*, Boston, Beacon Press.

Ruddick, S., Daniels, P. (eds.) (1977): *Working it Out*, New York, Pantheon Books.

Rus, V., Arzenšek, V. (1984) *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Zagreb: SLN.

Russell, G. (1986) Changing Patterns of Responsibilities for Family and Paid Work: The Emergence of Shared Caregiving Families,*International Conference on Change of Family Patterns in Europe*, Dubrovnik, Inter University Centre.

Saffioti, I., B. (1975) Female Labor and Capitalism in the United States and Brazil; in: Rohrlch-Leavitt R. (ed.): *Women Cross-Culturally, Change and Challenge*, The Hague Paris, Mouton Publishers.

Salon, Foyer, Burean, (1973): Women and the Professions in France; in: Huber, J. (ed.): *Changing Women in a Changing Society*, Chicago, The University of Chicago Press.

Saraceno, C. (1986) Family Strategies and Patterns of Work: Some Conceptual and Methodological Problems; *International Conference on Change of FamilyPatterns in Europe*, Dubrovnik, Inter University Centre.

- Saraceno, C. (1981) Porodično vreme i ženski diskontinuitet, *Marksizam u svetu*, 8/9.
- Savezni zavod za statistiku*: statistički godišnjaci; demografske statistike, popisne tabele.
- Schein, E., H. (1976) Carrer Development: Theoretical and Practical Issues for Organizations; in: *Career Planning and Development*, Geneva, ILO.
- Scott, J., W., Tilly, L. (1980) Women's Work And the Family in Nineteenth-Century Europe; in: Amsden A.,H. (ed.): *The Economics of Women and Work*, Harmond S. Worth, Penguin Books.
- Sekulić-Gvozdanović, S. (1983) Žena arhitekt danas u prošlosti i u perspektivi, *Žena*, 3/4.
- Sekulić, I. (1966):*Služba*– Subotica, Matica srpska – Minerva.
- Slijepčević, P. (1923) *Uloga žene u našoj kulturi*, Sarajevo: Štampa P.N.Gakorića.
- Smith, R. (1976) Sex and Occupational Role on Fleet Street; in; Barker D.,L., Allen, S. (eds.) *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*, London and New York, Longman.
- Spanier, G., B. (1983) Married and Unmarried Cohabitation in the United States: 1980, *Journal of Marriage and the Family*, 2/83.
- Stead, B., A. (ed.) (1978) *Women in Management*, New York, Prentice-Hall.lnc.
- Šijaković-Blagojević, M. (1987) Porodica koja se rađa, zbornik: *Otvaranje budućnosti*, Beograd, 11C SSOS.
- Šijaković-Blagojević, M. (1986) Obrazovna struktura jugoslavenskog stanovništva, *Sociologija*, 1/2.
- Škrinjarić, S. (1987) Umetnice danas kod nas (učešće u okruglom stolu), *Žena*, 4/87.
- Šporer, Ž. (1983) Feminizacija profesija kao indikator položaja žena u različitim društvima, Prilog sa naučnog skupa: *Integracijski i dezintegracijski procesi u jugoslovenskom društvu*, Portorož.
- Teachman, J., D., Polonko, K., A., Scanzoni, J., (1987): Demography of Family, in: Sussman M.,B., Steinmetz S.,K. (eds.) *Handbook of Marriage and Family*, New York, London, Plenum Press.
- Vanek, J. (1980) Time Spent in Housework; in: Amsden A.H. (ed.): *The Economics of*

Women and Work, Harmonds Worth, Penguin Books.

Vollmer, H., M., Mills, D., L. (eds.) (1966) *Professionalization*, New Jersey, Prentice Hall, Inc.

Vrcan, S. (1974) *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Zagreb: Školska knjiga.

Waerness, R. (1984) Family and Social Policy – the Case of Care in Old Age: *IV Training Seminar on Cross-National Comparative Research*, Finland.

Weininger, O. (1986) *Pol i karakter*, Beograd: Književne novine.

Weitznan, L., J. (1975) Sex-Role Socialization; in: Freeman, J. (ed.): *Women: A Feminist Perspective*, New York, My Field Publishing Company.

Woolf, V. (1987) A Room of One's Own; in: Rossi,A.,S. (ed.): *The Feminist Papers*, New York, Bantam Books, Inc.

Županov, J. (1983) *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus.

O ZAVODU ZA RAVNOPRavnost POLOVA

Zavod za ravnopravnost polova je pokrajinska ustanova osnovana 2004. godine Odlukom Skupštine AP Vojvodine. Osnivanjem Zavoda i donošenjem Deklaracije i Odluke o ravnopravnosti polova zaokružen je sistem institucionalnih mehanizama na pokrajinskom nivou i utemeljen je pravni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na teritoriji Vojvodine u oblastima koje su u nadležnosti Pokrajine.

Zavod je osnovan kao stručno telo u cilju promovisanja koncepta rodne ravnopravnosti i izrade preporuka za integraciju rodne perspektive u sve politike, mere, akcije i programe koje pokrajinska vlada donosi i sprovodi.

Delokrug rada Zavoda obuhvata istraživačke programe i projekte u cilju stvaranja baza preciznih i aktuelnih podataka o položaju žena kao osnova za izradu preporuka za poboljšanje položaja žena; edukativne programe u cilju povećanja nivoa znanja o značaju rodne ravnopravnosti i potrebi ugradivanja rodne perspektive u sve društvene sfere života, kao i promociju koncepta rodne ravnopravnosti na teritoriji AP Vojvodine i pružanje podrške lokalnim samoupravama u sprovođenju politike jednakih mogućnosti.

U okviru izdavačke delatnosti Zavod za ravnopravnost polova pokrenuo je ediciju „Roza Luksemburg“ koja je posvećena doktorskim i master radovima na temu rodne ravnopravnosti sa ciljem da predstavi i afirmaže stručnjake i stručnjakinje koji se bave rodnim politikama. U okviru ove edicije do sada su objavljeni radovi:

- Mirjana Dokmanović, Globalizacija i razvoj zasnovan na ljudskim pravima iz rodne perspektive, 2012. (doktorski rad)
- Gordana Stojaković, Rodna perspektiva u novinama antifašističkog fronta žena 1945-1953, 2012. (doktorski rad)
- Ksenija Kričković Pele, Vantelesna oplodnja: rodne i društvene kontroverze“, 2014. (master rad)
- Marina Ileš, Terminologija rodne ravnopravnosti u engleskom, srpskom i mađarskom jeziku – uporedna kritička analiza, 2014. (master rad)
- Anja Hemon Đerić, Politika jednakih mogućnosti u Evropskoj uniji i Autonomnoj Pokrajini Vojvodini – rodna ravnopravnost i diskriminacija u domenu zaposlenja, 2014. (master rad)
- Slavica Denić, Rodni identiteti i interkulturalnost: kritička analiza afirmativnih mera na visokoškolskim institucijama u Srbiji: 2000-2013. godine, 2015. (doktorski rad)

Sve publikacije dostupne su na www.ravnopravnost.org.rs